कात्यायनश्रौतसूत्र-

भूमिका

पं० विद्याधरशर्मा
वेदाचार्यः

कात्यायनश्रौतसूत्र-

भूमिका

पं० विद्याधरशर्मा
वेदाचार्यः

प्रकाशक—
श्रेष्ठिप्रवर श्री गौरीशङ्कर गोयनका
अच्युतग्रन्थमाला-कार्यालय,
काशी।

मुद्रक—
बलदेवदास,
ज्ञानमण्डल यन्त्रालय, काशी। ८८

श्रीगणेशाय नमः ।

भूमिका ।

अथेदानीं महर्षिकात्यायनप्रणीतं श्रौतसूत्रं सरलया विबुधमनोरञ्जन्या भावगर्भितया वृत्त्या संयोज्य मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । सूत्रमिदमनेकैः पूर्वाचार्यैर्विवृतं भाषितं व्याख्यातं च । तत्र कानि चन इदानीमुपलभ्यन्ते, कानि चन अर्द्धोत्सन्नानि, कानि चनात्यन्तं विलीनानि ।

इदानीं हि मदुपलम्भगोचरं भाष्यचतुष्टमेव । तत्र सर्वोत्तरबुद्धिभिः कर्काचार्यैर्विरचितमेकं भाष्यम् । इदमेव च विद्वत्कुलेन भाष्यान्तरललामतया लाल्यते शिरसा । ततः सम्प्रदायसंज्ञकं भाष्यं द्वितीयां कोटिमाटीकते । यद्यपीदमाचार्यकर्कभाष्यादपि प्राचीनमित्यवगम्यते; यतः कर्काचार्यैरेव अस्य नाम बहुत्रोल्लिखितम् , (१) तथापि गौरवे द्वितीयकक्षामेवावलम्बते । ततोऽनन्तदेवकृतं भाष्यम् । अपरं देवयाज्ञिककृतम् ।

एतेष्वपि भाष्येषु अनन्तदेवकृतं न समग्रमुपलभ्यते । मन्निकटे पञ्चमाध्यायप्रभृति दशमपर्यन्ता अध्यायाः, अष्टादशोऽध्यायः, एकविंशत्यध्यायप्रभृति चतुर्विंशत्यध्यायपर्यन्तम्, (५–१०, १८, २१–२४) आहत्य एकादशाध्याया वर्तन्ते । अवशिष्टं भाष्यत्रयं सम्पूर्णमुपलभ्यत एव ।

इतोऽप्यन्यानि भाष्याणि व्याख्यानानि च प्राचीनान्यासन्; तानि तु अधुना नाममात्रावशिष्टानि, स्वरूपत उच्छिन्नान्येव ।

अनन्तदेवो हि स्वग्रन्थारम्भे—(२)

"मुनिं कात्यायनं कर्कं पितृभूतिं तथाऽऽदिमान् ।
यशोगोपिं भर्तृयज्ञं तथा भाष्यकृतोऽपरान् ।
पद्धत्यादिप्रणेतॄंश्च जनकं वेददान् गुरून् "

---

(१) काशी चौखम्भा संस्कृत सीरीज यन्त्रालय मुद्रिते पुस्तके—

पृ० १२८	पृ० ४६८
१४४	४७२
१४७	४७३
१७४	५०८
२४७	५३५
२७२	५३७
२८५	५३९
३९६	५४५
४१९	५८६
४२५	६६९
४४२	७०४
४६७	एषु पृष्ठेषु द्रष्टव्यम् ।

(२) जर्मनमुद्रितकात्यायनश्रौतसूत्रपुस्तकभूमिकायाम् पृ० २ द्रष्टव्यम् ।

इत्यादिना प्राचीनानां भाष्यादिप्रणेतॄणां नाम उल्लिखति । अग्रे स्वग्रन्थप्रयोजन-दर्शनावसरे च (१) "किं च भर्तृयज्ञभाष्यमल्पव्याख्यायुतं न दृढन्यायनिरूप्यवैकृत-कर्मविवृतिसमर्थम् । पितृभूतिकृतं च श्रुतिमात्रनिरूपणपरम् । तत्र पर्यायोऽपि शब्दान्तरेण काचित्क एव । तस्मात् सम्भावनाऽपि वैकृतसिद्धेर्न घटते । ननु कर्कभाष्यमनेकन्याययुतं युक्तिभिः सुदृढं सर्वसन्दिग्धनिर्णयप्रयोगविध्यपेक्षिततत्तदंशप्रपूरकं भविष्यति । सत्यम्, तदपि जैमिनीयशास्त्रसंस्कृतबुद्धिपरिनिष्पन्नत्वात् त्यक्तसूत्रश्रुत्यभिप्रायम् । जैमिनीयपक्षस्य श्रुतिसूत्रविरुद्धपक्षसमाश्रितं कथमेतच्छाखाप्रमाणप्रमातॄणां तदाश्रित्य कर्मानुष्ठातुं चित्त-मुत्सहते । वसुदेवकृतं कर्कपरिशेष इति स्वयं वसुदेवेनोक्तम् । तत्परिशिष्टत्वात् तदनु-रूपत्वात् तदपि स्वशाखाविरुद्धम् । अतोऽस्यास्त्यवसरः प्रणयने, येनाऽऽर्जवेन सूत्राण्य-र्थपराण्येष्यन्ते, श्रुतिविरुद्धं त्यज्यते, विद्यमानं स्वश्रुतौ विषयवाक्यं परिगृह्यते । छेदयिष्यन्ते घनतराः सन्देहाः, पूर्वभाष्येभ्यो बहुत्रार्थविशेषा निरवशेषयिष्यन्त इत्यारभ्यते भाष्यम्" इति कथयति ।

यथा सम्प्रदायस्योल्लेखः कर्काचार्येण कृतः, एवं पितृभूति (२) यशोगोप्यो (३) र्व्याचार्ययोरुल्लिखिते नामनी । भर्तृयज्ञस्य तु न कुत्रापि नामोल्लिखितं कर्काचार्येण । अतः पितृभूति-यशोगोपि-सम्प्रदायकृतानि भाष्याणि कर्काचार्यात्पूर्वस्मिन्नपि काले प्रसिद्धान्यासन् । अनन्तदेवकालपर्यन्तमपि तेषां प्रचारः समीचीन आसीत् । भर्तृयज्ञस्य भाष्यं परं कर्कभाष्या-दर्वाचीनमवगम्यते ।

सत्स्वन्येषु सर्वेष्वपि भाष्येषु कर्कभाष्यस्यैव सर्वोत्कृष्टतां मनुतेऽनन्तदेवः । यतः पूर्वोक्तश्लोके 'कात्यायनं मुनिं कर्कम्' इति महर्षेः कात्यायनादनन्तरकक्षायामेवाचार्यं कर्कं निक्षिप्तवान् ।

यथा भाष्याण्यारचितानि पूर्वाचार्यैः, एवं पद्धतयोऽपि बह्व्य आरचिताः (४) प्राचीनैराधुनिकैश्चेत्यवगम्यते, यतोऽनन्तदेवेन भाष्यकृताऽपि 'पद्धत्यादिप्रणेतॄंश्च' इत्यादिना बहुवचनान्तपदेन पद्धतिकृत उल्लिखिताः ।

तासु प्राचीनासु पद्धतिषु सम्प्रदायकृता एका, देवयाज्ञिककृता चापरा सम्पूर्णे उपलभ्येते । अर्वाचीना अपि पद्धतयः याज्ञिकवल्लभा-पद्मनाभीया-भाणजीदीक्षितीया-देवभद्रीया च विशकलिता उपलभ्यन्ते (५) ।

एवमधुनाऽपि सत्स्वपि बहुषु भाष्यादिषु उत्सन्नावशिष्टेषु विविधविषयबहुलेषु न तेष्वाधुनिकानां मतिः सारल्यैकपक्षपातिनी कठिनपदगुम्फनदुर्ललिते पथि पदनिक्षेपमसह-माना सुलभं प्रवर्तते, किन्तु इक्षुदण्डमिव गलितरदनो भयात् दूरतः परित्यजति । तत्तादृशा-नत्युत्तमानपि ग्रन्थान् सूत्रार्थापरिज्ञानात्—

---

(१) ,, ,, पृ० ६ द्रष्टव्यम् ।

(२) काशीचौखम्भासंस्कृतसीरीजमुद्रणालयमुद्रितपुस्तके पृ० १२ पं० ४

(३) ,, पृ० १०० पं० १७,

(४) सूत्रभाष्यादौ सूत्रान्तरे चोक्तान् विषयान् प्रकृतोपयुक्तान् एकत्र सगृह्य अनुष्ठेयपदार्थानां तत्क्रमस्य च बोधको ग्रन्थः पद्धतिः ।

(५) सर्वेषां चतुर्णामेषामसमग्रा भागाः सन्ति मन्निकटे ।

"सूत्रार्थे क्लिश्यतश्चैवं दूरे वेदार्थनिर्णयः" (श्लो० वा० १।३६)

इति न्यायेन वेदवाक्यार्थनिर्णयः, तदुदितानां कर्मणां यथावत् परिज्ञानमेव च यदा दुःशकमभूदिदानींतनानाम्, तदा तेषामनुष्ठानं सर्वथा लुप्तप्रायमभूदित्यत्र किं वक्तव्यम् ।

बहवो हि जानन्त्येव न—किमग्निहोत्रम्, कौ वा दर्शपूर्णमासौ, कानि च चातुर्मास्यानि, कश्च सोमयाग इति । शास्त्रान्तरेषु पाणिनीयगौतमीयादिषु रात्रिन्दिवं परिश्राम्यन्तोऽपि, तत्र नवनवां कल्पनामाविष्कुर्वन्तोऽपि सुशिक्षितमतयः प्रभाशालिनो विपश्चिद्वरा अपि सर्वथा उपेक्षन्ते विद्यामिमां स्वस्य स्वावलम्बिताया विद्यायाः, स्वसम्पादनीयस्य धर्मकल्पतरोः, स्वप्राप्यस्य पुरुषार्थचतुष्टयस्यापि अवलम्बभूताम् इति तु नितरां दुःखाकरोति विचारशीलानां मनः ।

एवं प्रतिक्षणं ह्रासमुपेयुषीयं विद्या भाययत्यस्मान् कदाचिदचिरेणैवेयमात्मानं तिरोदध्यादस्मत्त इति । या हि धर्मैकतानस्थितौ अस्माकं भारते देशे सर्वत्र सर्वोत्कृष्टतया समुज्ज्वलति स्म प्राचीनेषु कालेषु, यस्याः परिपोषणार्थमेव सर्वाश्च विद्याः, सर्वाणि च शास्त्राणि, सर्वाश्च कला भारते देशे प्रवर्त्तिताः प्रवर्द्धिताश्च, यामेव चोज्ज्वलयितुं जैमिन्यादयः सर्वज्ञकल्पा महर्षयः सर्वप्रकारेण प्रायतन्त, यस्याः परिज्ञानं विना आत्मानं विद्यावन्तमेव न मन्वते स्म प्राचीनतमाः पण्डिताः, यामेव च वयमधुना स्वरूपापरिज्ञानेऽपि श्रुत्यैव परमर्हयामः, तामिमां सर्वाधारभूतां सर्वप्रकारेणाप्यस्मान् रक्षन्तीं सर्वथा पर्यत्यजाम कृतघ्ना इव मातरमिति कियदस्माकं शोकस्थानमिति विभावयन्तु सचेतसः । एवं मर्तुकामामिमां तपस्विनीं विद्यां कथंचिदपि उज्जीवयितुकामोऽहं पूर्वोक्तानि भाष्यादीनि यथावदुपलब्धानि सङ्गृह्य, समीक्ष्य च, तत्रस्थान् परित्यज्य कठिनानंशान्, उपयुक्तानंशानादाय; तांश्च सरलैः शब्दराशिभिः सङ्ग्रथ्य सूत्रव्याख्यारूपेण समयोजयम्, येन च अपरिचितानामपि प्रवृत्तिरत्र सुलभा भवेत्, सूत्राक्षराणि च विना परिश्रममवगम्येरन् ।

विदितमेव हीदमस्मिन् ग्रन्थे परिशीलिनाम्—यत् इमानि सूत्राण्यतिकठिनानि गम्भीरं भावमन्तर्भावयन्ति मीमांसान्यायबहुलानि इति । अत एव बहुभिर्व्याख्यातान्यपि बहुत्रानाविष्कृतात्मभावान्येवाद्यावधि वर्तन्ते । अतो यद्यपि तत्तादृशानां सूत्राणां व्याख्याने प्रवृत्तिर्मादृशानामल्पमतीनाम्—

"मन्दः कवियशः प्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।
प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः" (रघु० १।३)

इति न्यायेन साहसिकतामेवापादयति, तथापि यदधिगतमस्मत्तातपादेभ्योऽखिलविद्यापारदृश्वभ्यो मूर्ताभ्य इव श्रौतविद्याभ्योऽस्मद्गुरुचरणेभ्यः, तदेव चात्र पुनरनुसंहितं दार्ढ्यार्थम् । तेन च यदि कश्चनोपकारलेशोऽप्येतद्विद्यामधिजिगमिषूणां कल्पेत, तदा एतावता कालेन यन्मयाऽत्र परिश्रान्तं तत्साफल्यमधिगच्छेदिति मत्वैव एतत्प्रकाशनार्थमुद्यतोऽहम् । अत्र तत्तत्प्रकरणव्याख्यानावसरे यागादीनां स्वरूपमत्यल्पैरेवाक्षरैर्वर्णितम् । न तावता तेषां स्वरूपं सामग्र्येणावगन्तुमलम् । अतोऽत्र सुपरिज्ञानार्थं तत्स्वरूपवर्णनादिकमपि भूमिकायामवश्यमापतति । अतो यथामति सूत्रपद्धत्याद्यनुसारेण तेषां स्वरूपमुपवर्णिष्यते । तत्र यस्तावदेषां सर्वेषां कर्मकलापानामावेदको ग्रन्थराशिर्वेदपदाभिधेयः, स कीदृशः, स कथं प्रमाणभूतः, स पुरुषकृतो नित्यो वा, कियांस्तत्र भेद इत्यादिकं सङ्ग्रहेण निरूप्यते ।

(वेदपदार्थः)

तत्र कोऽसौ वेदपदार्थ इति प्रथमं निरूप्यते। वेदशब्दो हि विद् धातोः करणप्रत्यये कृते निष्पन्नो भवति। वेद्यन्ते ज्ञाप्यन्ते धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयोपाया येन स वेद इति। अत एव च "इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः" इति सायणाचार्यैः कृष्णयजुर्भाष्यभूमिकायां, ऐतरेयभाष्यभूमिकायां चोक्तम् (१)। तदुपोद्वलकत्वेन—

"प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते।
एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता"

इति प्रमाणमपि प्रदर्शितम्। एवं च प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणान्तरैर्योऽर्थोऽनवगतः, तादृशमर्थं स्वर्गादिरूपश्रेयःसाधनीभूतं यः शब्दराशिरावेदयति स एव वेदशब्दार्थ इति निश्चेतव्यं भवति। अनेन चैवाशयेन 'मन्त्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशिर्वेदः, अलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः' इत्यादिना शब्दसमुदायस्यैव वेदपदाभिधेयतामभ्युपगच्छन्ति प्राचीनग्रन्थकृतः।

(वेदशब्दस्य ग्रन्थपरत्वम्)

एवं विद्याशब्दोऽपि ग्रन्थराशौ प्रयुक्तः, त्रयीशब्दोऽपि च। "सैषा त्रय्येव विद्या तपति" (तै० आ० १०प्रपा० १४ अनु०, श० ब्रा० १०।३।६।२,) "त्रयी वै विद्या" (श० ब्रा० ४।६।७।१,) "स यावतीयं त्रयी विद्या तावद्ध जयति" (बृ० ५।१४।२) इत्यादि। एवं च यथा वेदशब्दः अलौकिकार्थावेदकशब्दराशौ प्रयुज्यते, एवं विद्याशब्दोऽपि तत्रैव प्रयुज्यते। अत एव च—

"पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश" (या०स्मृ० १।२)

इति शब्दराशावेव विद्याशब्दः प्रयुक्तः। अत एव च "द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा च, तत्र परा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः" (मुण्ड० १।४) इत्यत्र विद्याशब्दसमानाधिकरणो वेदशब्दोऽपि शब्दराशिपरक एवेत्यध्यवसीयते।

"आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती।
विद्या ह्येताश्चतस्रस्तु लोकस्य स्थितिहेतवः"

इत्यपि विद्याशब्दस्य ग्रन्थपरतामवबोधयत्सु तस्य केवलं ज्ञानमात्रपरत्वं स्वमनीषामात्रेण कल्पयन्तः स्वामिदयानन्दप्रभृतयः, तदनुसारिणो वेदसर्वस्वकारादयश्च कथमुपादेयवचना इति विचारयन्तु विमर्शका एव।

श्रुतौ तावत् अकारान्तो वेदशब्दो द्विप्रकारः समुपलभ्यते—आद्युदात्तः, अन्तोदात्तश्च। तस्य अर्थोऽपि द्विविधः। एकः शब्दराशिः, अपरो दर्भमुष्टिरिति (२)। तत्र ग्रन्थराशिवाचकः सर्वोऽप्याद्युदात्त एव (३)। कुशमुष्टिवाचकस्तु अन्तोदात्तः (४)। अनयोर्द्वयो-

---

(१) आनन्दाश्रमसंस्कृतसीरीजयन्त्रालये पृ० २ द्रष्टव्यम्

(२) दर्शपूर्णमासादिषु कर्मसु पुरोडाशादिलग्नभस्मापोहनादिकार्यार्थं पञ्चाशत्कुशपरिमितो वत्सजान्वाकृतिवद्बद्धः कुशमुष्टिविशेषो वेदः।

(३) अथ० ४।३५।८, ७।५७।१। तै० ब्रा० ३।१०।११।४७, ३।१२।९।४९ द्रष्टव्यम्

(४) अथ० ७।३९।१, द्रष्टव्यम्।

वेदशब्दयोराद्युदात्तान्तोदात्तयोः सिद्ध्यर्थमेव भगवता पाणिनिनाऽपि उञ्छादिगणे (१) वृषादिगणे च (२) वेदशब्दद्वयं पठितम्।

तत्र कुशमुष्टिवाचको रूढः, (३) तत्रावयवव्युत्पत्तेरसंभवात्। ग्रन्थराशिवाचकस्तु योगरूढ (४) इत्येवाभ्युपगन्तव्यम्। केवलयौगिकत्वस्वीकारे ज्ञानमात्रेऽतिप्रसक्त्या योगरूढेरवश्यमङ्गीकरणीयत्वात्। अमुमेव चार्थं मनसि निधाय 'अलौकिकमर्थं यो वेदयति स वेदः' इति वेदलक्षणमुक्तं सायणाचार्यादिभिः। अतः केवलयौगिकशब्द (५) एव नाभ्युपगन्तुं शक्यत इति कथमिदं कुशकाशावलम्बनं कृतं वेदसर्वस्वकारेणेति न वयं प्रतीमः।

स च ग्रन्थराशिर्वेदपदाभिधेयः केवलं मन्त्रात्मक ? उत ब्राह्मणभागोऽपि इतीदमत्र किंचिद्विचार्यते।

(ब्राह्मणभागस्यापि वेदत्वम्)

तत्र तावत् अस्मत्प्राचीनतमा महर्षयः कल्पसूत्रादिकारास्तीर्थकृतश्च मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरपि वेदत्वं निःसंशयमभिदधति। भगवता बौधायनेन "मन्त्रब्राह्मणमित्याहुः" (बौ० गृ० २।६२) इति स्वकीये धर्मसूत्रे, "आम्नायः पुनर्मन्त्राश्च ब्राह्मणानि" (कौ० सू० १।३) इति कौशिकेन, आपस्तम्बकात्यायनाभ्यां च "मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्" (आप० यज्ञप० २४।१।३१, कात्या० प्रतिज्ञाप० १।१) इत्युभयोरपि भागयोर्वेदत्वमभ्युपगतम्। अतिगहने दुरधिगमानेकमार्गगभीरे अपरिमेयान्तःसारे वेदकान्तारे स्वच्छन्दं विहरता जैमिनिकेसरिणाऽप्ययमेवाशयः साधु लक्षितः स्वकीये मीमांसादर्शने। एतदुपोद्बलकानि कानि चन तदीयानि सूत्राण्युदाह्रियन्ते—अपौरुषेयत्वाधिकरणे तावत् वेदभागस्य प्रामाण्यनिश्चायके—"वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः" (जै० १।१।२७) इति प्रथमं सूत्रम्। एके नैयायिकादयो वेदान् सन्निकृष्टकालकृतान् मन्यन्ते। यतस्ते पुरुषाणां कठकलापादीनां नाम्ना व्यवह्रियन्ते इति तदर्थः। तत्र वेदभागस्य सर्वस्यापि पुरुषकृतत्वं पूर्वपक्षितम्। अनन्तरम्—"अनित्यदर्शनात्" (जै० १।१।२८) इत्यपरं सूत्रम्। अनित्यानां जरामरणवतां बबरादीनां पुरुषाणां दर्शनादपि वेदानामनित्यत्वमिति तदर्थः। अनेन सूत्रेण "बबरः प्रावाहणिरकामयत" (तै० सं० ७।२।) "कुसुरुबिन्द औद्दालकिरकामयत" (तै० सं० ७।२२) इत्यादीनि ब्राह्मणवाक्यान्येवाभिसंहितानीत्यवगम्यते। तथैव चोदाहृतं भाष्यकारादिभिः सर्वैरपि।

यदि पूर्वसूत्रे जैमिनिर्भगवान् मन्त्रभागस्यैव वेदत्वममंस्यत कथं सूत्रमिदं ब्राह्मणभागसङ्ग्राहकमारचयिष्यत। "वेदसंयोगात्" (जै० ३।४।२२) इति सूत्रेणापि "तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यं दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवति" इति वाक्यविहितस्य सुवर्णधारणस्य वेदेन सह संयोगोऽभिधीयते। अत्र हि सुवर्णधारणस्य पुरुषार्थत्वम् (६)

---

(१) पाणि० ६।१।१६०।
(२) पाणि० ६।१।२०१।
(३) यः प्रकृतिप्रत्ययावनपेक्ष्य केवलसमुदायशक्त्या स्वार्थमभिधत्ते स रूढ इत्युच्यते।
(४) यः प्रकृतिप्रत्ययावपेक्ष्य समुदायशक्त्याऽर्थमभिधत्ते स योगरूढः।
(५) यः प्रकृतिप्रत्यययोर्योगमात्रेणार्थं प्रतिपादयति स यौगिकः।
(६) पुरुषाभिलषितफलजनकत्वं पुरुषार्थत्वम्।

उत क्रत्वर्थत्वम् (१) इति सन्दिह्य वेदे 'आध्वर्यवम्' इति समाख्याते (२) वेदभागे संयोगात्=सम्बन्धात् तस्य चाग्निहोत्रादिधर्मविधायकत्वात् तादृशकर्मधर्म एवेदं सुवर्णधारणमिति पूर्वपक्षाशयः। यदि ब्राह्मणभागस्य वेदत्वं नाभविष्यत् तादृशब्राह्मणवाक्यविहितस्य सुवर्णधारणस्य कथं वेदसंयोग उपापत्स्यत। एवं "वेदो वा प्रायदर्शनात्" (३।३।२) वेदसंयोगान्न प्रकरणेन बाध्येत" (३।३।८) "वेदोपदेशात्पूर्ववद्वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः" (जै० ३।७।५०) "संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथावेदं कर्मवद्व्यवतिष्ठेरन्" (जै० ३।८।३) इत्यादीनि सूत्राणि ब्राह्मणभागस्यापि वेदत्वं परिपोषयन्ति। एतेषामर्थो नात्र विस्तरभयाल्लिख्यते। स च शावरभाष्यादिमीमांसाग्रन्थतोऽवगन्तव्यः। एवं सर्वैरपि सूत्रकारैर्महर्षिभिर्मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरपि वेदत्वं निःशङ्कमभ्युपगतम्।

अत्र केचिदेवं प्रत्यवतिष्ठन्ते—बौधायन-कात्यायनापस्तंबादिमहर्षीणां तावत् मन्त्रब्राह्मणयोरुभयत्रापि वेदत्वमभिमतमासीत्, तन्मतानुयायिभिश्च सायणादिभिराचार्यैरपि तदेवोररीकृतम्। परन्तु केचिदाधुनिका ब्राह्मणग्रन्थेष्वेव "य एवं वेद" (तै०ब्रा० ३।८।६, श०ब्रा० १।६।३।१३) इति बहुत्र दर्शनाद् ब्राह्मणग्रन्थानामेव प्रथमं वेदपदाभिधेयता उपक्रान्ता। ततो गच्छति महति काले मन्त्रेष्वपि वेदशब्दः प्रयोक्तुमुपक्रान्तः। अस्माभिस्तु मन्त्रभागस्यैव पुराऽऽसीद्वेदपदवाच्यता। ततश्चिराय ब्राह्मणेऽपि स प्रयुक्त आसीत्, यतो हि वेदशब्दो विद्यापरपर्यायः। मन्त्रभाग एव च सर्वासां विद्यानां निदानमासीत्। अतश्च कारणाद् विद्याऽपरपर्यायवेदशब्दवाच्यत्वं मन्त्राणामेवाभिप्रेयते। सूत्रकाले परं मन्त्रब्राह्मणयोरुभयत्रापि वेदशब्दः प्रयुक्त आसीत्—इति। तत्र च ददति च बहूनि प्रमाणानि "वेदेन रूपे व्यपिबत्सुतासुतौ" (शु. य. १६।७८) "यस्मिन्वेदा निहिता विश्वरूपाः" (अथ० ४।७६) "त्रयो वेदा अजायन्त अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेदः, सामवेद आदित्यात्" (ऐ० ब्रा० २५।७) "वेदा वा एते, अनन्ता वै वेदाः" (तै० ब्रा० ३।१०।११।४) "स होवाच ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमथर्वणं चतुर्थम्" (छां० ७।१।२) इत्यादीनि। एवमुदाहृतेषु प्रमाणेषु श्रूयमाणो वेदशब्दस्त्रयीमन्त्रपरकः। अतश्च त्रय्यपरपर्यायो वेदशब्दो मन्त्रभागमेवाभिधत्ते, न ब्राह्मणभागमिति तेषामभिसंहितम्।

अत्रेदं विचार्यते—प्रथमं तावदिदंवादिन एवं पृच्छामः—त्रयीशब्दो मन्त्रमात्रपरक इति कथमेभिरवगतमिति। यान्येभिरुदाहृतानि वाक्यानि "त्रयो वेदा अजायन्त" इत्यादीनि, तेषु वेदशब्दो मन्त्रब्राह्मणोभयपरको नेत्यत्र किं प्रमाणम्। इमान्येव वाक्यान्युदाहृत्य जैमिनिना द्वितीयाध्याये तृतीये पादे प्रथमाधिकरणे विचारितम्—"उच्चैर्ऋचा क्रियत, उपांशु यजुषा, उच्चैः साम्ना" (ऐ० ब्रा० ५।५।५) इत्यादिवाक्यविहितानामुच्चैस्त्वादीनां ऋङ्मात्रधर्मत्वम्, उत ऋग्वेदादिविहितकर्मधर्मता? इति। तत्र ऋगादिशब्दानामपि ऋग्वेदपरत्वं बहुत्र श्रुतमिति भाष्यकारेणोदाहृतं—यथा "ऋगादयः शब्दाः शक्नुवन्ति वेदमभिवदितुमिति 'ऋग्भिः पूर्वाह्णे देव ईयते, यजुर्वेदे तिष्ठति मध्य अह्नः, सामवेदेनास्तमये महीयते, वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः" (तै० ब्रा० ३।१२।६) इति द्वौ वेदौ संकीर्त्य ऋक्शब्दं

(१) क्रत्वपेक्षितोपकारजनकत्वं क्रत्वर्थत्वम्।

(२) श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यारूपेषु षट्सु प्रमाणेषु अन्तिमं प्रमाणं समाख्या। सा च यौगिकशब्दरूपा।

च त्रिषु पादेषु, चतुर्थे पादे उपसंहरति बहुवचनेन, 'वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्य इति" (शा० भा० ३।३।३) इति (१)।

अस्मिन्मन्त्रे प्रथमत 'ऋग्भिः पूर्वाह्णे' इति ऋक्शब्देनोपक्रम्य अनन्तरमुभयत्र वेद-शब्दं पठित्वा उपसंहारे च 'वेदैरशून्यस्त्रिभिः' इति वेदत्रयप्रतिपादनात् ऋक्शब्दस्यापि वेद-परकत्वमेवेति भाष्याभिप्रायः। एवं "त्रयी विद्याख्या च तद्विदि" (जै० ३।३।५) इति सूत्रस्थेन "यस्त्रीन् वेदानधीते स त्रयीविद्यः । ऋक्सामयजूंषि इति त्रयो वेदा उच्यन्ते। तद्विदि त्रयीविद्याख्या युज्यते" इति भाष्येण ऋगादिपदानां मन्त्रब्राह्मणा-त्मकवेदपरत्वं, त्रयीशब्दस्यापि च तत्परत्वमेवेति सुस्पष्टमवगम्यते। यदि त्रयीशब्दस्य मन्त्रमात्रपरत्वं "त्रयो वेदा अजायन्त" (ऐ० ब्रा० २५।७) इति ब्राह्मणवाक्यस्थवेदशब्दस्य च भवदभिप्रेतमन्त्रात्मकत्रयीमात्रपरत्वं सूत्रकारेण भाष्यकारेण वाऽभिप्रेतं स्यात्, तर्हि सिद्धान्ते ऋग्वेदादिविहितकर्ममात्राङ्गत्वमुच्चैस्त्वादीनामिति कथं ताभ्यां सिद्धान्तितं सङ्गच्छेत।

किं च यतो भाष्यकारेणोदाहृतमिदम्—"ऋग्भिः पूर्वाह्णे" इति, सोऽयमनुवाकः "ऋचां प्राची महती दिगुच्यत" (तै० ब्रा० ३।१२।९) इत्यारभ्यते, तत्र इयमानुपूर्वी दृश्यते—"ऋचां प्राची महती दिगुच्यते। दक्षिणामाहुर्यजुषामपाराम्।अथर्वणामङ्गिरसां प्रतीची। साम्नामुदीची महती दिगुच्यते। ऋग्भिःपूर्वाह्णे दिवि देव ईयते। यजुर्वेदे तिष्ठति मध्य अह्नः। सामवेदेनास्तमये महीयते। वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः। ऋग्भ्यो जातं वैश्यं वर्णमाहुः। यजुर्वेदं क्षत्रियस्याहुर्यो-निम्। सामवेदो ब्राह्मणानां प्रसूतिः" (तै० ब्रा० ३।१२।९) इति।

तत्र प्रथमतः "ऋचाम्" "यजुषाम्" "साम्नाम्" इति ऋगादिशब्दान् प्रयुज्य 'तत ऋग्भिः', "यजुर्वेदे" "सामवेदे" इति वेदशब्दसंयुक्ततया पठित्वा अन्ते 'वेदैरशून्यस्त्रि-भिरिति वेदशब्दसंवलिततयैवोपसंहृतम् । तत्र पूर्वोत्तरसन्दर्भपर्यालोचनया यजुर्वेदशब्द-स्येव ऋग्यजुरादिशब्दानामपि तत्तद्वेदपरत्वमेवेत्यकामेनाप्यभ्युपगन्तव्यं भवति । अत ऋगादिशब्दा ऋग्वेदपरका इत्यत्र इतः परं किमधिकमन्वेष्टव्यं प्रमाणम् । वेदशब्दश्च मन्त्र-ब्राह्मणोभयपरक इति च निरूपितमधस्तात्। मन्त्रश्चायं वेदत्रयसहचरितत्वं वेदत्रयात्मकत्वं वा भगवतः सूर्यस्यावेदयति इति निर्विवादम् । तैत्तिरीयान्तर्गतः "आदित्यो वा एष एत-न्मण्डलं तपति" (तै० आ० १०।१३) इत्युपक्रान्तः सर्वोऽप्यनुवाकोऽमुमेवार्थं सुस्पष्टं निरूपयति। अतश्च'ऋचां प्राची' इत्यनुवाकस्य अस्य चानुवाकस्य एकार्थतैव प्रतीयते इति तदनुवाकेन भगवतः सूर्यस्य ऋग्वेदादिसहचरितत्वप्रतिपादनात् अत्रापि तदेव प्रतिपाद-नीयम्। एतदनुवाकान्तर्गतं च वाक्यमेकं श्रूयते "सैषा त्रय्येव विद्या तपति य एषोऽन्तरा-ऽऽदित्ये हिरण्मयः पुरुषः" (तै० आ० १०।१३) इति। वाक्यमिदं पूर्वोक्तार्थस्योपसंहारकम्। अतश्च मन्त्रब्राह्मणात्मकभागमेव त्रयीशब्दोऽप्यभिदधाति न मन्त्रमात्रमिति सुस्पष्टमेत-त्प्रमाणेनावगम्यते। एवं बहून्यपि प्रमाणानि वेदादेवोदाहर्त्तुं शक्यन्ते यद्यपि, तथापि अति-विस्तरभयाद् दिङ्मात्रमिह दर्शितम् । अतो वेदशब्दः, ऋगादिशब्दः, त्रयीशब्दो वा मन्त्रब्राह्मणात्मकस्यैव भागस्याभिधायक इति प्रमाणेन सिद्ध्यति। यानि च तदुदाहृतानि-स्वाभिप्रायावष्टम्भकत्वेन प्रमाणानि, तान्यपि तन्मतं पोषयितुं नेशन्त इति केवलस्य मन्त्र-भागस्यैव वेदपदवाच्यत्वमभ्युपगच्छतां न किंचिदाग्रहादन्यत्प्रमाणं पश्यामः।

---

(१) काशीचौखम्भासंस्कृतसीरीजमुद्रितपुस्तके पृ. १९१ द्रष्टव्यम्।

(वेदापौरुषेयत्वम्)

इदानीं स मन्त्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशिर्वेदपदाभिधेयोऽस्मादृशैः पुरुषैः प्रत्यक्षादि-प्रमाणैरवगतानर्थान् परान् प्रत्याययितुं तदावेदकशब्दान् सङ्ग्रथ्य वेदात्मना विरचितः ? उत ? सर्वज्ञेन सर्वशक्तिमता परमेश्वरेण विरचय्य लोके प्रख्यापितः। अथवा कालाकाशा-दिवत् नित्य एवायं शब्दराशिः केनापि नोत्पादित इति विचार्यते।

तत्र केचिदेवमाशेरतेऽधुनातनाः पाश्चात्याः पण्डिताः—(१) योऽयं मन्त्रब्राह्मणात्मना द्विधा विभक्तो ग्रन्थराशिरार्याणां धार्मिकेषु ग्रन्थेषु उच्चतमां कोटिमधितिष्ठति, स आर्यावर्त-निवासिभिः प्राचीनैर्बहुवेदिभिर्महर्षिभिरेव तात्कालिकीं परिस्थितिमपरोक्षीकृत्य तामेव च ग्रन्थारूढां कर्तुमारचितो ग्रन्थराशिरेव। अत एव यत्र ते न्यवात्सुः, तत्रत्यानां नदीनां पर्वतानां च नामानि बहून्युल्लिखितानि। तत्काले च या या देवतास्तेषां मनसि स्फुरिता आसन् तास्तास्तैः स्तुता मन्त्रेषु। त एव मन्त्रा एकत्र सङ्घीकृता ऋग्वेद इत्युच्यते। अयमेव ऋक्संहिता इति चोच्यते। सर्वापेक्षया प्राथमिकोऽयं ग्रन्थः। गच्छति च कस्मिंश्चन काले ततो यजुर्वेदस्तत्कुलीनैरेव कैश्चिन्महर्षिभिरारचित इत्यादि। तत्रापि च मन्त्रभागानां प्रथमं निर्माणं, पश्चाद् ब्राह्मणभागानाम्। एवं मन्त्रब्राह्मणयोर्महर्षिप्रणीतत्वे सिद्धे कोऽसौ कालो भवितुमर्हति यत्र वेदाः प्रणीता इति जिज्ञासायां समुदितायाम् ईसवीयशताब्द्याश्चतुः सहस्रेभ्यो वर्षेभ्यः पूर्वं नैवासन् वेदाः। तदनन्तरमेव सर्वेऽपि वैदिका ग्रन्थाः समारचिताः। अतश्च ईसवीयाब्दारम्भात्पूर्वं चतुःसहस्रानन्तरकालमेव रचनाय समारब्धो वेदराशिः क्रमशस्तैस्तैर्महर्षिभिरारचितः प्रवृद्धिं गतः। तादृशी च रचना ईसवीयशताब्द्यावधि किञ्चित्कालपर्यन्तमपि अनुवृत्ताऽभूत्। तत्रापि मन्त्राणां रचनं पूर्वं, ततो ब्राह्मणभागस्येति।

अत्रेदमार्यावर्तनिवासिभिः सूक्ष्मेक्षिकया विचारणीयम्। इतो वर्षसहस्रद्वितयात्पूर्वं भगवान् पतञ्जलिरासीत् इति तैरेव पाश्चात्यपण्डितवर्यैर्निर्णीतं बहुत्र बहुभिः। ततोऽपि बहु प्राचीनकालं समलंकृतवान् महर्षिर्जैमिनिः। ततोऽपि प्राचीनतमः कश्चन मीमांसाचार्यः काश-कृत्स्निरासीत् इति भगवत्पतञ्जलिभाष्यालोकनेनैवावगम्यते। यत उक्तं तैः "काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी" (पा० ४।१।१ आ०) इति। पाणिनिसमकालिकेन महर्षिणा कात्यायनेनापि स्वग्रन्थेऽनूदितोऽयं काशकृत्स्निः"। "संघस्त्वं काशकृत्स्निः" (४।३।१७) इति। पाणिनिकालश्च खिष्टजन्मतः पूर्वं सप्तमीशताब्दीति तैरङ्गीकृतम्। यद्यपीदं नास्मन्मनो रञ्जयति, यतः सत्यव्रतसामश्रमिणा निरुकालोचने कलेरष्टम्यामेव शताब्द्यां खिष्टजन्मतश्च प्राक् चतुर्विंशतिशताब्द्यामिममार्यावर्तं भूषयामास पाणिनिरिति बहुभिः प्रमाणैरुपपादि-तम्, तथापि पाश्चात्यपण्डितोक्तिपर्यालोचनयाऽपि इदं स्पष्टमवगम्यते—भगवान् काश-कृत्स्निराचार्य इतो वर्षसहस्रत्रितयात्पूर्वं भूमिमिमामलञ्चकारेति। तेन च वेदानामपौरु-षेयत्वं साधितमेव भवेदित्यप्यभ्यूह्यते।

यद्ययमभ्यूहः समञ्जसः स्यात्तदा तेनापि काशकृत्स्निना वेदकर्ता कश्चित् नैव श्रुतो न केवलम्, किन्तु अपौरुषेयत्वमेव तदानीं प्रथितमासीत् इत्यप्यभ्युपगन्तव्यम्। यदि नाम तत्कालाद् वर्षसहस्रात्पूर्वं वेदा रचिता अभविष्यन्, तदा कथं नाम नास्मरिष्यन् तदानीन्तनाः पुरुषाः, विशेषतो महर्षिराचार्यः काशकृत्स्निः सर्वज्ञकल्पः। वयमल्पमतयोऽपि यदि नाम इतो

---

(१) मेकडानलप्रभृति।

वर्षसहस्रत्रितयात् वर्षसहस्रचतुष्टयाद्वा पूर्वकालिकमितिहासमनुमातुं शक्नुयाम, तर्हि को नाम तादृशो महान् प्रतिबन्ध एवामासीत् स्वपूर्वकालिकेतिहासापरिज्ञाने, येन ते सर्वथा-तमपरिज्ञाय वेदेऽपौरुषेयत्वं साधयन्ति । अन्तेऽपि प्राचीनकालिकैस्तत्तच्छास्त्राणां प्रवर्तयितृभिर्महर्षिभिः कैरपि वेदकर्ता न ज्ञात इति पूर्वोक्तैः प्रमाणैरवगम्यते । अत एव चात्र बहु-परिश्रान्तैर्मीमांसकैः प्राचीनैः सूत्रकारैस्ततः किंचिदर्वाचीनैर्भाष्यकारादिभिश्च वेदेऽपौरुषेयत्व-स्वीकरणं विना नान्या गतिरस्तीति मत्वैव तदङ्गीकृतम् ।

जैमिनिर्हि भगवान् पौरुषेयत्वखण्डनप्रस्तावे सूत्रयति—"उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम्" (१।१।२९) इति । तस्यायमभिसन्धिः—वयं तावत्पश्यामः, ये नाम अधीयते वेदमिदानींतनाः सर्वेऽपि, ते गुरुमुखादेवाधीयते; ये च तेषामध्यापयितारो गुरवस्तेऽपि स्वगुरोः सकाशाद-धीत्यैवाध्यापयन्ति, न पुस्तकादिकं स्वयं दृष्ट्वा । एवमेव सर्वदाऽपि इयमेवाध्ययनपरम्परा प्रचलति स्म इत्यनुमातुं शक्यते । इदमेव चानुमानमेतत्सूत्राऽभिप्रायभूतं विस्पष्टयति स्म वार्तिककारः-

"वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।
वेदाध्ययनसामान्यादधुनाऽध्ययनं यथा" (श्लो० वा० वाक्याधि० ३६६)

इत्यनेन वार्तिकेन ।

एवं च न कदापि तादृशः काल आसीत्, यत्र वेदा वा तदध्ययनं वा नासन् । किन्तु सार्वदिकोऽयं व्यवहारः प्रवर्त्तते स्म ।

किञ्च वयं ग्रन्थराशिमिममध्ययनेनाध्यापनेन वा मात्रामात्रमप्यपरित्यज्य पालयामः । तत्तादृशे सर्वैरीश्वरतुल्यतया संरक्ष्यमाणस्य पूज्यमानस्य ग्रन्थस्य यदि कर्ताऽपि कश्चित्स्यात् तर्हि कथं तं वयं प्रस्मर्तुमीश्महे परित्यक्तुं वेति ।

केचिदाशेरते—पुरुषनिर्मितत्वाङ्गीकारे दौर्बल्यं मन्यमानैस्तत्र दार्ढ्यसम्पादनायैव पौरुषेयत्वं जानद्भिरेव भवद्भिः स कर्ताऽपन्हुत इति ।

नेदं प्रेक्षावतां बुद्धिमनुरञ्जयति । यतो वयं भारतीया धर्मलिप्सवोऽद्यापि भारतभाग-वतादीन् ग्रन्थान् पुरुषकृतत्वेन निःसंशयं जानन्तोऽपि तत्र सुतरामादरातिशयमेव प्रकटीकुर्मः । पुरुषकृतत्वमभ्युपगच्छद्भिरपि व्यासवाल्मीकिप्रभृतिभ्योऽन्यूनमहिमभिरेव महर्षिभि रचितो वेदराशिरित्यभ्युपगन्तव्यं भवति । यद्येवं तादृशेषु महर्षिषु तत्र तेषु वा ग्रन्थेषु को नाम धार्मिकः पुरुषोऽनादरमाविष्कर्तुं प्रभवेत्, तानेकान्ततो विस्मरेद्वा । अतोऽवश्यं स्मर्तव्यानां पुरुषधौरेयाणां वेदकर्तॄणां कदापि यदा विस्मरणमद्यत्वे पूर्वतने वा नासीत्, तदा अस्य वेदराशेर्नास्त्येव कर्तेति निश्चय एव साधीयान् । कर्तुरुच्छेदो हि क्वचिद्देशस्यैवोच्छेदेन वा अध्येतृपुरुषाणां सर्वनाशेन वा भवितुमर्हति । न तदुभयमत्र संभाव्यते । यतो वयं तामेवानुपूर्वीमक्षरराशिं च तादृशमेवेदानीमप्यधीमहे । तत्र कर्ता परं विस्मृत इति साहस-मात्रमिदम् । अत एव दृश्यादर्शनबाधितोऽयं वेदेषु कर्ता ।

ये तावदस्मानेवोपहसन्ति—भवतामेव के चन तीर्थकारा वेदस्येश्वरकृतत्वमुद्घोष्य पौरुषेयतां विस्पष्टं साधयन्ति, कथं भवद्भिरन्यो देशान्तरीय उपालभ्यतेऽस्मिन्विषय इति, तान्प्रति इदमेव प्रतिवक्तुमभिलषामो वयम्, न तैस्तीर्थकारैः सहास्माकं विरोधः । नहि ते अस्मादृशपुरुषकृतत्वमर्वाचीनकालिकत्वं वा वेदस्याभ्युपगच्छन्ति । किन्तु सर्वज्ञस्य सर्व

शक्तिमतः परमेश्वरस्यैव तदङ्गीकुर्वते। नैतावता पञ्चसहस्रेभ्यो वर्षेभ्यः पूर्वं नासीद्वेदराशिरित्यवगम्यते। न वयं पाश्चात्या इव ततः पूर्वं जगदभाववादिनः। अस्माकं तु कल्पा बहवः, तेऽपि कल्पपूर्वाः। अतोऽस्मिन् कल्पे वेदराशिरयं प्रथमं निर्मित इति केन वा सूक्ष्ममतिनाऽपि वक्तुं शक्यते।

"प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयत"

इति इदमपि पूर्वपूर्वकल्पे श्रुतेरस्तित्वमवबोधयति। पूर्वमन्वन्तरस्थितानुपूर्वीसदृशानुपूर्वीका एतत्कल्पीया श्रुतिरपि इति तु परं युक्तियुक्तमेव। अतो वेदराशेरीश्वरकृतत्ववादिनस्तेऽपि तीर्थकारा अपौरुषेयत्ववादिभ्यो मीमांसकेभ्यो नातिदूरं गच्छन्ति। परन्तु ईश्वरकृतत्वमपि न तैः प्रमाणेन साधयितुं शक्यते। किन्तु शब्दोच्चारणस्य लोके पुरुषकृतत्वदर्शनात् वैदिकस्यापि शब्दराशेः तदानुपूर्व्या वा पुरुषकृतत्वं सामान्यतोऽनुमिमाना अस्मदादेस्तत्र कर्तृत्वासंभवात् ईश्वरमेव कर्तारमभिमन्यते।

मीमांसकास्तु "सर्वोऽप्युत्सर्गः सापवादः, नहि लौकिकशब्दसन्दर्भस्य पुरुषकृतत्वे वैदिकशब्दराशिनाऽपि तथैव भाव्यमिति समस्ति नियमः। सर्वं तु प्रमाणसमधिगम्यम्। यदि वयं प्रमाणेनोपलभामहे तर्हि तत्तथेति निश्चेतुं शक्नुमः। लौकिकेषु शब्दराशिषु सुदृढेन प्रमाणेनोपलभामहे कर्तारमिति तत्र सकर्तृकतामङ्गीकुर्मः। वैदिकेषु च तेषु प्रयत्नेनान्विच्छन्तोऽपि न तं ज्ञानगोचरतामापादयितुमीश्महे इति तत्रापौरुषेयतामेव मन्यामहे। नहि प्रमाणेनानधिगतोऽर्थः स्वमनीषया कल्पयितुं शक्यते। अतः शब्दस्य सकर्तृकत्वे उत्सर्गसिद्धेऽपि वैदिकशब्दे तदपोद्यत इति कर्तारं निषेधन्ति वेदे। अयमेवाशयः "तस्मात्कारणादवगच्छामो, न कृत्वा संबन्धं व्यवहारार्थं केन चिद्वेदाः प्रणीता इति, यद्यपि च विस्मरणमुपपद्येत तथापि न प्रमाणमन्तरेण सम्बन्धारं प्रतिपद्येमहि। यथा विद्यमानस्याप्यनुपलम्भो भवतीति, नैतावता विना प्रमाणेन शशविषाणं प्रतिपद्यामहे" (शा०भा० १।१।५) इति (१)। "येऽपि हि पौरुषेयतां मन्यन्ते तेऽपि नैव परम्परया तत्र कर्तृविशेषस्मरणं शक्नुवन्ति वदितुम्। सामान्यतो दृष्टेन कर्तारमनुमाय स्वाभिमतं कर्तारं तत्र निक्षिपन्ति; केचिदीश्वरम्, अन्ये हिरण्यगर्भम्, अपरे प्रजापतिम्। न चायं नानाविधो विवादः परम्परया कर्तरि मन्वादिवत्स्मर्यमाणे कथंचिदवकल्पते। नहि मानवे भारते शाक्यग्रन्थे वा कर्तृविशेषं प्रति कश्चिद्विवदते। तस्मात्स्मर्तव्यत्वे सति अस्मरणाद्दृश्यादर्शनबाधितं सामान्यतो दृष्टं न शक्नोति कर्तारमवसाययितुम्" (शास्त्रदी० १।१।८) इति च (२) भाष्य-शास्त्रदीपिकादिग्रन्थैर्निपुणतरमुपपादितः। अतोऽस्मत्प्राचीनानामस्माकं च अद्य यावदयमेव निर्णयो— वेदः सर्वथा न कृत्रिम इति।

सति चैवं वेदे मन्त्रभागे ब्राह्मणभागे वा यान्यर्वाचीनानां केषां चन राज्ञामन्येषां वा पुरुषविशेषाणां देशविशेषाणां नद्यादीनां वा नामानि श्रूयन्ते, कथं तेषामुपपत्तिरिति सत्यमिदं प्रतिपत्तव्यमवशिष्यते। तत्र ह्येवमस्मत्प्राचीना अभिसन्दधति—वेदे यानि नामानि श्रूयन्ते, यानि चाख्यानानि, न तानि विशिष्य केषां चिद्राज्ञां पुरुषविशेषाणां वा नामान्यासन् तच्चरितानि वा। किन्तु नित्या श्रुतिः संव्यवहारार्थं प्ररोचनार्थं वा नामाख्यानादीनि परिकल्प्य संव्यवहरति स्म। तानि च वेदारूढानि पवित्रतमानीति कृत्वा तदा तत्रोत्पन्नानां पुरुषधौरेयाणां नामत्वेन तदाचरितत्वेन च तैस्तैः परिकल्पितानि सन्ति। तत्र प्रथमपरिकल्पकः साक्षात्प्रजापतिरेव। तत

(१) चौखम्भासंस्कृतसीरीजमुद्रितपुस्तके पृ० १२ द्रष्टव्यम्
(२) निर्णयसागरमुद्रितपुस्तके पृ० १६२ द्रष्टव्यम्।

इयं रीतिरनुसृता बहुभिः। अतो वेदस्थितान्येव नामानि एभिः स्वनामत्वेन परिकल्पितानि, न तु तदाचरितानि दृष्ट्वा तदनन्तरं वेदो रचित इति। "वेदेन नामरूपे व्याकरोत्सतासती प्रजापतिः",

"सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्।
वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः" (विष्णु० पु० १।६२)

इत्याद्याः श्रुतिस्मृतयोऽत्र बह्व्योऽनुकूलाः।

यद्यपीदमाधुनिकानां पाश्चात्यशिक्षासुशिक्षितमतीनां तत्संसर्गाकलितसंस्कारविशेषाणां केषां चन पण्डितवर्याणामपि न मनसि मनागपि पदं निदधाति, तथापि अत्र परिश्रास्यता मया पूर्वाचार्याणां योऽस्मिन्विषये सुदृढो निश्चय आसीत्, यश्चास्माकमपि पूर्वाचार्येषु अश्रद्दधतामाधुनिकैरुत्तयाभासैरकम्पनीयोऽद्य यावद्वर्वर्त्ति, स प्रेक्षावतां पुरतो निक्षिप्तो दृष्ट्वा इतस्ततः प्रमाणम्।

(वेदचातुर्विध्यम्)

एवं रचयितृत्वेन पुरुषसंबन्धविशेषशून्यो मन्त्रब्राह्मणात्मको वेदः प्रथमं चतुर्धा विभक्तः, ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इति। तत्र छन्दोबद्धा मन्त्रा ऋच उच्यन्ते। छन्दोहीना गद्यात्मका अर्थवशेन विभज्यमाना मन्त्रा यजुष्पदवाच्याः। ऋक्षु गीयमानो गानविशेषः सामपदाभिधेयः। छन्दोबद्धा ऋग्विशेषा एव अथर्वाङ्गिरस इत्युच्यन्ते।

एते मन्त्रा यस्मिन् ग्रन्थसमुदाये बाहुल्येनाम्नायन्ते स ऋग्वेदादिपदैर्व्यपदिश्यते। यथा—यत्र ऋचां बाहुल्यं स ऋग्वेदः। यत्र यजुषां स यजुर्वेद इत्यादि।

(प्रतिवेदं शाखाभेदः)

एवं चतुर्द्धा विभक्तवेदराश्यन्तर्गता ऋग्वेदादयोऽपि बहुशाखाभिन्नाः। तत्र "एकशतमध्वर्युशाखाः, सहस्रवर्त्मा सामवेद, एकविंशतिधा बाह्वृच्यं, नवधाऽथर्वणो वेदः" (महा० पस्पशा०) इति महाभाष्यकारो ब्रवीति।

"एकविंशत्यध्वयुक्तमृग्वेदमृषयो विदुः।
सहस्राध्वा सामवेदो यजुरेकशताध्वकम्।
नवाध्वाऽथर्वणोऽन्ये तु प्राहुः पञ्चदशाध्वकम्"

(सर्वानुक्रमणीवृत्तिभूमिका षड्गुरुशिष्यकृता) इत्यनेन पञ्चदशशाखाभेदवत्त्वमप्याथर्वणस्येति केषां चिन्मतं दृश्यते।

ऋग्वेदादिषु हि वैज्ञानिकादीनां पुरुषबुद्ध्यगोचरान् अतिगभीरान् बहून् विषयानन्तर्भावयतामपि न तत्प्रकाशनमेव मुख्यं प्रयोजनं तेषाम्। किन्तु धर्मैकपथमनुसृत्यैव प्रवृत्तिः तदपेक्षितयावदङ्गपौष्कल्याविष्करणमेव च प्राथमिकं प्रयोजनमिति न्यायवित्समयः। तत्र ब्राह्मणभागानां धर्मस्वरूपावगमकत्वं, मन्त्रभागानां तु तादृशधर्मसंबन्धिद्रव्यदेवताप्रकाशकत्वम्। तत्रापि ऋग्वेदसंहितायां समाम्नातानां मन्त्राणां प्रायशः तत्तत्सोमयागाद्यङ्गभूतेन्द्राग्न्यादिदेवताऽभिधायकशस्त्रादौ याज्यापुरोऽनुवाक्यादौ चोपयोगः। तद्यथा—

सोमयागस्तावद् "य एवं विद्वान् सोमेन यजेत" (तै० सं० ३।२।२) इति यजुर्वेदगतवाक्येन सोमाख्यलताविशेषसाध्यः कश्चन यागो विहितः। तदपेक्षिताश्चान्ये अङ्गकला-

पा इष्टिपश्वात्मकास्तत्संबन्धिनोऽवहनन—पेषणादयः कर्तृकालादयश्चाङ्गकलापाः सर्वेऽपि तत्र विहिताः। लतासाधनकोऽप्ययं यागो न साक्षाल्लतया क्रियते; किन्तु तामभिषुत्य ततो रसं निष्काश्य तेनैव यागः क्रियते। ततो निष्काशितो रसः पात्रविशेषेषु ग्रहाख्येषु तत्र तत्र विहिता देवता उद्दिश्य ग्रहीतव्यः। तत्र यां कां चन देवतामुद्दिश्य रसे गृहीते तां देवतां साममन्त्रेण स्तोतव्यां विदधाति श्रुतिः। 'ग्रहं गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकुर्यात्' (तै० सं० ३।१।४) इति। तानि च स्तोत्राणि 'आज्यैः स्तुवते, माहेन्द्रेण स्तुवीत' इत्यादिभिर्वाक्यैः सामवेदीयब्राह्मणगतैर्विहितानि। इमानि च तद्वेदपठितैरेव गीतिविशिष्टैर्मन्त्रैरुद्गातृ-प्रतिहर्तृ-प्रस्तोतृसंज्ञकैस्त्रिभिर्ऋत्विग्भिः क्रियन्ते। एवं ग्रहग्रहणानन्तरं तदीयायां देवतायां साममन्त्रैः सामवेदीयैः पूर्वोक्तैर्ऋत्विग्भिः स्तुतायां तामेव देवतां पुनर्ऋङ्मन्त्रेण होतृसंज्ञकेन ऋत्विजा स्तवनीयामभिदधाति वैदिकं वचनं "स्तुतमनु शंसति" इति। (ऐ० ब्रा० ५।२४।५) इदमेव च शंसनं शस्त्रमित्यभिधीयते। तच्च शस्त्रम् आज्य-प्रउग-निष्केवल्यादिभेदेन बहुधा भिन्नम् ऋङ्मन्त्रसमुदायसाध्यकम्। यद्यपि शंसधातोरुत्पन्नं शस्त्रपदं स्तवनमभिदधाति, स्तुधातोरुत्पन्नं स्तोत्रपदमपि तदेव विदधाति इति न स्तोत्रशस्त्रपदयोरर्थे वैलक्षण्यमुचितम्, तथापि साममन्त्रसाध्ये स्तवने गुणिनिष्ठगुणाभिधानात्मके स्तोत्रशब्दं, केवलऋङ्मन्त्रसाध्ये तस्मिन् शस्त्रशब्दं च निरूढलक्षणया (१) याज्ञिकाः प्रयुञ्जते। तदेव चोररीकृतं भगवता जैमिनिनाऽपि "स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारः" (जै० २।१।१३) इत्यादौ।

एतदतिरिक्ता अपि कुन्ताप-निविदैतशप्रलापादयः शस्त्रस्याङ्गभूताः स्तुतिविशेषा याज्यापुरोऽनुवाक्यारूपाश्च मन्त्राः सन्ति बहुशो, येषां समूह ऋक्संहितापदाभिधेयः।

एतेषामृङ्मन्त्रविशेषाणां तत्र तत्र यागादौ अनुष्ठानप्रकारः, तेषां स्वरादिकं, तेषां कर्मकलापादिकं च यत्र विधीयते स ब्राह्मणभागश्च मिलित्वा ऋग्वेदपदाभिधानीयतामधिगच्छति।

(शाखापदार्थः)

एवं यजुर्वेदविहितयागापेक्षितशस्त्रतदङ्गादियावदपेक्षिताङ्गकलापसमर्पक एको भाग ऋग्वेद एका शाखेत्युच्यते। एवमेकविंशतिशाखा ऋग्वेदस्य प्राचीनैः परिगणिताः। एकैकोऽपि भागः समग्र एव, न भागान्तरमपेक्षते। अतो यथा भारतरामायणादौ एकैकं पर्व काण्डं वा न सामग्र्यमनुभवितुमलम्, किन्तु सामग्र्यस्यैकदेशावबोधकत्वादवयव इत्युच्यते न तथेह वक्तुं शक्यत इति नात्र शाखाशब्दो वेदावयववाची भवितुमर्हति। सर्वासामपि शाखानां शाखान्तरनैरपेक्ष्येण यावदपेक्षितार्थावबोधकत्वात्। अत एव च एकशाखाध्ययनेनैव एकस्य वेदस्य समग्राध्ययनं सञ्जातमिति कृत्वा "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" (शत० ११।३।८।३) इत्यध्ययनविधेश्चारितार्थ्यं मन्यन्ते शास्त्रकाराः। अत एव 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इत्यत्र स्वत्वस्यापि विवक्षामङ्गीकृत्य स्वपरम्परागता एकैव शाखाऽध्येतव्या इत्यपि मीमांसकाभिप्रायः। एवमेकैकवेदगतताया एकैकस्याः शाखाया अध्ययनेनापि—

"वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथा क्रमम्" (म० ३।२)

इति शास्त्रचारितार्थ्यमप्यभिप्रयन्ति न्यायविदः। न ह्यन्यथा केनापि पुरुषेण एकस्मिन् जन्मनि अनेकशाखाप्रभिन्न एको वेदः समग्रोऽध्येतुं शक्यत इति सर्ववेदाध्ययनविधिः कुशकाशावलम्बनः स्यात्। अतो वस्तुत एकैव शाखा एको वेद इति वक्तुं शक्यते।

(१) अनादितात्पर्यविषयीभूता लक्षणा निरूढलक्षणेत्युच्यते।

एवमेतादृशानां समानप्रकाराणां मन्त्रब्राह्मणकलापानामेकवेदसम्बन्धिनां बहूनां सत्वाच्चु तेषां पृथक् पृथग्वेदत्वं नाभ्युपगन्तुं शक्यत इति तेषामवयवेष्वपि शाखाशब्देन गौण्या वृत्या व्यवहारः क्रियते। अतो भारतमष्टादशसु पर्वसु यथा पर्याप्तं, न तथा एकविंशत्यां शाखासु ऋग्वेदत्वं पर्याप्तम्, किन्तु एकस्यामेव शाखायां तत्पर्याप्तम्। अत एकविंशतिशाखाभिन्न ऋग्वेद इति वदतां पूर्वाचार्याणामेकविंशत्या प्रकारैर्भिन्न ऋग्वेद इत्येवाशयः प्रतिभाति। यथा एकैव रामकथा तत्तत्कर्तृभेदाद् वाल्मीकीयानन्दरामायणाद्भुतरामायणादिप्रभेदभिन्ना, तद्वदत्रापि, इत्येव वक्तव्यमापतति। परन्तु तत्र कर्तृभेदाद्भेदः, अत्र तु कर्तृत्वेन पुरुषसंबन्धस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वस्य पूर्वं निरूपितत्वात् यथाऽनादिपरम्परासिद्धो वेदराशिः, एवं प्रकारभेदोऽप्ययमनादिपरम्परासिद्ध एव।

व्यासादीनां पैलादीनां च यत्तत्र तत्र वेदविभागकर्तृत्वमितिहासपुराणादौ (भाग० १२।६।२६–३३) श्रूयते, तत् एकतया अवस्थितानां तेषां विभागे प्रपाठकानुवाकादीनां पौर्वापर्यसन्निवेशकरणमात्रे पर्यवस्यति; न तु पदान्यथाकरणे मन्त्रान्यथाकरणे वा तेषामासीदधिकारः। अतो यत्कैश्चिदुच्यते—एकस्माद्गुरोर्बहवः शिष्या वेदमेकमृग्वेदादिसंज्ञकमधीयते स्म, अधीत्य च ते बहून् शिष्यानध्यापयामासुः, तेन चाध्यापनेन क्रमशः क्वचित् क्वचिन्मन्त्राणां वैपरीत्यं, न्यूनाधिकभावः, पदान्यथाभावश्च समजनि, तेन च बह्व्यः शाखाः सञ्जाता इति, तत् अद्य यावत् एकैकामपि शाखां मात्रामात्रस्याप्यपरित्यागेन परिपालयतां मनसि न मनागपि पदं निदधाति। यदि गुरुमुखादधीतान् मन्त्रान् मन्त्रैकदेशं वा अन्यथयितुं तेषां सामर्थ्यमधिकारो वाऽस्ति, तर्हि नवीनस्यापि मन्त्रस्य रचनायां कुतो न तेषामधिकारः। यदि च अधीतमन्त्रगतपूर्वपदपरित्यागेन स्वमनीषाकल्पितपदविशिष्टस्य भागस्य मन्त्रत्वमभ्युपगम्येत सर्वथा नूतनतया रचितस्य तद्ग्रन्थस्य कुतो न वेदत्वम्।

आमिति चेत् तद् वेदानां पौरुषेयत्वे पर्यवसितम्। तच्च शङ्कितुमप्यशक्यमिति पूर्वमेव यथामति सोपपत्तिकं निरूपितमिति नात्रापि पुनःपिष्टं पिष्यते। अतोऽध्यापनेन शाखाभेदः सञ्जात इति न प्रमाणपथमारोहति। एवमेव यजुर्वेदादिष्वपि शाखाभेदः सञ्जात इत्यवगन्तव्यम्।

(ऋग्वेदीयशाखाभेदः)

पूर्वमृग्वेद एकविंशतिशाखाप्रकारभिन्न इत्युक्तम्। तत्रेदानीं शाखाद्वयमेवोपलभ्यते। तत्रैका वाष्कलशाखा, अपरा शाकला इति । ते अपि न परस्परं विविक्ते उपलभ्येते, अल्पीयानेव भेदस्तत्रापि। यत्र मण्डलसूक्तादिना विभागः कृतः सा शाकलसंहिता, यत्र च अध्यायवर्गादिना विभागः सा बाष्कलसंहितेति (१)। परन्तु अर्वाचीनकाले तयोर्भेदमुपेक्ष्यैव मण्डलसङ्ख्याऽध्यायसङ्ख्या चैकत्रैव निवेशिता। अन्याः शाखा इदानीं कालवशान्निष्टाः।

(ऋग्वेदीयं ब्राह्मणद्वयमारण्यकद्वयं च)

एतदृग्वेदसंबन्धिब्राह्मणद्वयमिदानीमुपलभ्यते, ऐतरेयं, कौषीतकी शाङ्खायनापरपर्यायं चेति। तत्र यदिदानीमुपलभ्यते ऐतरेयं ब्राह्मणं, तत् शाकलशाखासंबन्धी इत्यध्येतॄणां सुदृढो विश्वासः। परन्तु तत्वतो विचार्यमाणे न केवलमेकामेव शाखामवलम्ब्य

(१) ऋग्वेदे चतुःषष्ट्यध्यायाः, अष्टावष्टकानि, दश मण्डलानि, षडुत्तरं सहस्रद्वयं वर्गाः, सहस्रं सूक्तानि, पञ्चाशीतिरनुवाकाः, दश सहस्राणि चत्वारिंशदधिकानि चतुःशतं च मन्त्राः।

प्रवृत्तमिदम्, किन्तु शाखान्तराण्यप्यवलम्बत इति। अत्र हि ब्राह्मणे "ब्रह्म यज्ञानं प्रथमम्" (ऐ० ब्रा० १।४।२) "त्वमग्ने व्रतभृत्" (आ० श्रौ० ३।१२) इति मन्त्रौ प्रतीकग्रहणेन विनियुक्तौ। नेदं मन्त्रद्वयं शाकलसंहितायां समाम्नातम्। एवं सन्त्यन्ये मन्त्रा विनियुक्ता बहवः प्रतीकग्रहणेन, येषां नोपलभ्यते पाठः शाकलशाखामध्ये। केषां चन "आ ते पितः" (२।७।१६) इत्यादीनां मन्त्राणां शाकलशाखान्तर्वर्तिनां नोक्तो विनियोगः, सैव ऋक् शाखान्तरोक्ताऽत्र विनियुक्ता। ब्राह्मणभागस्य सूत्राणां वाऽयं नियमो, यद्व यामेकां शाखामवलम्ब्य तानि प्रवर्तन्ते तदा तत्रत्यान् मन्त्रान् प्रतीकमात्रं गृहीत्वा विनियुञ्जते, शाखान्तरस्थानां सत्यावश्यके विनियोगप्रसङ्गे समग्रं मन्त्रं पठित्वैव विनियुञ्जत इति। अत्र तु ब्राह्मणे शाखान्तरीया अपि मन्त्राः प्रतीकमात्रग्रहणेन विनियुक्ताः। अतो न एकामेव शाखामेकान्ततोऽवलम्बते ब्राह्मणमिदम्, किन्तु शाखान्तराण्यपीति स्पष्टमवगम्यते। तत्र या इतरा बाष्कलशाखोपलभ्यते, तत्रत्या मन्त्रा अत्र विनियुक्ता एवेति तच्छाखावलम्बित्वमप्यस्य सुस्पष्टमेव। अयमेवाशय ऋग्वेदकल्पद्रुमकारेणाप्याहृतः। तदितरासां शाखानामनुपलम्भादेव न तत्र निर्णयः कर्तुं पार्यते। अन्यच्च शाङ्खायनं ब्राह्मणं शाङ्खायनशाखामवलम्ब्य प्रवृत्तम्। अत्र शाङ्खायन ब्राह्मणस्य कौषीतकिब्राह्मणमित्यपि क्वचिन्नामोपलभ्यते। "कौषीतकिनः समामनन्ति" (आप० श्रौ० १०।१।१०) इति कौषीतकित्वेन शाङ्खायनस्यानुवादात्। एतदतिरिक्त आरण्यकभागोऽप्यस्ति। तच्च ऐतरेयारण्यकम् कौषीतकारण्यकमिति द्वयम्।

(यजुर्वेदीयशाखाभेदः)

यजुर्वेदस्तावत् शुक्लकृष्णभेदेन द्विधा विभक्तः। उभयात्मकस्यैव यजुर्वेदस्य प्राचीनाचार्यैरेकोत्तरशतसङ्ख्याकशाखाप्रभेदभिन्नत्वमुक्तम्। परन्तु सर्वास्ता विलुप्ताः, पञ्चषा एव परं शाखा इदानीमुपलभ्यन्ते। तत्र कृष्णे तावत् तैत्तिरीयशाखा, कठी, मैत्रायणीति त्रयमुपलभ्यते। शुक्ले काण्वा माध्यन्दिनीति शाखाद्वयमेवोपलभ्यते।

(कृष्णत्वशुक्लत्वयोर्हेतुः)

यजुर्वेदगतानां केषां चन यजुषां शुक्लत्वं केषां चन कृष्णत्वं चाभ्युपगम्य तादृशैः कृष्णैर्यजुर्भिः सन्दब्धस्य ग्रन्थविशेषस्य कृष्णयजुर्वेदत्वम्, शुक्लयजुर्भिः सन्दब्धस्य च शुक्लयजुर्वेदत्वमिति कथा का चित् अनादिः प्रचलति। तत्र कारणान्वेषणे प्रवृत्ताः सङ्ख्यावन्तः प्रमाणैरेवमुपपादयन्ति—व्यासशिष्यस्य वैशम्पायनस्य याज्ञवल्क्यादयो बहवः शिष्या आसन् यजुर्वेदमधीयानाः। अध्ययनकाले केनापि कारणेन गुरोः पापं किञ्चित्संलग्नमभूत्। तदपनोदार्थं गुरुर्वैशम्पायनः स्वशिष्यानाज्ञापयामास—मदर्थं यूयं व्रतं चरतेति (१)। तदा याज्ञवल्क्योऽभिमानेन प्राह—गुरो किमेभिर्वराकैः, अहमेक एव भवदर्थं व्रतं चरिष्यामि, येन भवन्तः पापान्मुक्ता भवेयुरिति। तादृशं ब्राह्मणाधिक्षेपमसहमानेन वैशम्पायनेन क्रुद्धेन याज्ञवल्क्यो भगवानाज्ञप्तः। यत औद्धत्येन मच्छिष्यानन्यानेवमवज्ञातवानसि, अतो मत्तोऽधीतं सर्वमपि उद्वमेति। याज्ञवल्क्यस्तु तथेति स्वीकृत्य समनन्तरमेव गुरूपदिष्टं सर्वमपि यजुर्जातमुद्गीर्य भगवन्तमादित्यं तपसा परितोष्य ततो वाजिरूपधरेण तेनोपदिष्टानि अयातयामानि यजूंषि अद्य यावत् केनाप्यविदितानि लब्धवान्। लब्ध्वा च स्वशिष्यानध्यापयामास। तानीमानि शुक्लान्युच्यन्त इति "आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते" (श० १४।७।५।३३) इति शातपथं वाक्यमप्यमुमर्थं पुष्णाति।

(१) स्कं० सूतसं० कालीखं० अ० १७ द्रष्टव्यम्

"एवं स्थितः स भगवान् वाजिरूपधरो हरिः ।
यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात्प्रसादतः" (भाग० २।६।३३)

इत्यादिभागवतवचनानि चात्रानुकूलानि । यानि च याज्ञवल्क्येन वान्तानि, कृष्णानि तान्यभूवन् इति ।

आधुनिकास्तु कृष्णयजुर्वेदे मन्त्रब्राह्मणयोः सङ्कीर्णत्वात् विविच्य बोद्धुं दुःशकत्वमभिप्रेत्य तस्य कृष्णत्वं, शुक्लयजुर्वेदे च मन्त्रब्राह्मणयोः पृथग्दर्शनाद्विरूपष्टतोऽवगन्तुं शक्यत्वेन शुक्लत्वमित्यभिप्रयन्ति । परन्तु विशयेऽत्र बहून्विष्यता मया प्राथमिके एव पक्षे प्रमाणान्युपलब्धानि । द्वितीयपक्षे यावत्प्रमाणोपलम्भं निर्णयो न सुशक इत्यत्रैव विषयमिमं परित्यज्य विषयान्तरे व्याप्रियते ।

(कृष्णयजुषः शाखाभेदः)

तत्र कृष्णयजुर्वेदे या इदानीमुपलभ्यन्ते तिस्रः शाखाः, तासु सर्वास्वपि न मन्त्रब्राह्मणभागौ पृथग्विभक्तौ । संहितायामेव प्रथमतो मन्त्रानाम्नाय तस्मिन्नेव प्रपाठके ब्राह्मणमप्याम्नातम्, क्वचित्प्रपाठकान्तरे, क्वचित् काण्डान्तरे । तत्र तैत्तिरीयशाखायां तावत् संहिता, ब्राह्मणम् इति सत्यपि भागद्वये न तौ वस्तुतः पृथग्विवेचितौ । मन्त्रा अपि बहवो ब्राह्मणभागगताः, ब्राह्मणवाक्यान्यपि बहूनि संहिताभागगतानि । केचन मन्त्राः संहितायां यस्मिन् प्रपाठके आम्नाताः, तस्मिन्नेव तदीयं ब्राह्मणमाम्नातम्, क्वचिच्च प्रपाठकान्तरे, क्वचिच्च काण्डान्तरे । तस्य स्वरूपं किंचिदिव वैशद्यार्थं निरूप्यते—संहितायां प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सोमयागीयदीक्षामन्त्राः "आप उन्दन्तु" (१।२।१) इत्यादयः, अन्ये च बहवः सोमयागाङ्गभूता मन्त्रा आम्नाताः, तृतीये च पाशुका मन्त्राः । एतेषां ब्राह्मणवाक्यानि तु संहितायामेव षष्ठकाण्डे प्रथमादिषु त्रिषु प्रपाठकेषु आम्नातानि । चतुर्थकाण्डे अग्निचयनाङ्गभूता मन्त्राः संहितायां समाम्नाताः । तत्रैव च पञ्चमकाण्डः समग्रोऽग्निचयनब्राह्मणरूपः । एवं प्रथमे काण्डे षष्ठप्रपाठके दार्शपौर्णमासिका मन्त्राः के चन पठिताः, तेषामेव ब्राह्मणं तत्रैव सप्तमप्रपाठकात्मकम् । प्रथमकाण्डे एव पञ्चमप्रपाठके केषु चिदनुवाकेषु तदीयं ब्राह्मणम् ।

एवं तैत्तिरीयब्राह्मणपदाभिधेयेऽपि भागे प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके आधानब्राह्मणम्, तत्रैव द्वितीयस्मिन् प्रपाठके आधानमन्त्राः, राजसूयविधयः केचन संहितायां प्रथम काण्डाष्टमप्रपाठकान्तर्गताः, के चन ब्राह्मणभागगतप्रथमाष्टकसप्तमाष्टमप्रपाठकान्तर्गताः । एवमाश्वमेधिकाः पदार्था, मन्त्रा, ब्राह्मणानि च संहिताभागगताः, केचन ब्राह्मणभागगताः । अतो नैकान्ततया इदं ब्राह्मणम् इयं च संहिता इति विवेक्तुं शक्यते ।

संहिताभागे मन्त्राणामाधिक्यात् ब्राह्मणभागे च ब्राह्मणानामाधिक्याच्च संहिता ब्राह्मणमिति पृथग्व्यपदेशः ।

यच्चावशिष्टं शाखाद्वयं मैत्रायणीसंहिता, कठसंहिता चेति, तत्र संहिताभागमुपलभ्यते, न ब्राह्मणभागः । यस्तु तैत्तिरीयब्राह्मणस्य तृतीयाष्टकस्यान्ते दशमैकादशद्वादशप्रपाठकात्मको भागः काठकपदाभिधेयः, स न वस्तुतः कठशाखावलम्बी, किन्तु तैत्तिरीयब्राह्मणान्तर्गतस्तैत्तिरीयारण्यकान्तर्गतो वा । तैत्तिरीयाध्येतारः सर्वेऽपि प्रपाठकत्रयात्मकमिममपि भागं नियमेनाधीयते । यदीदं शाखान्तरगतं स्यात् तर्हि तच्छाखीयानन्यान् भागान् परित्यज्य एतन्मात्राध्ययने कारणकल्पनं दुष्करं स्यात् । यद्यपि भाष्यकारौ सायण—भट्टभास्करावुभावपि भागमिमं प्रपाठकत्रयात्मकं ब्राह्मणभागेऽन्तर्भावयन्ति, तथापि अध्येतारोऽध्यापयितारो वा तमारण्यक एवान्तर्भाव्याध्यापयन्त्यधीयते च ।

उपलब्धयोः संहितयोरपि तैत्तिरीयसंहितावदेव मन्त्रा ब्राह्मणानि च सङ्कीर्णान्येवोपलभ्यन्ते।

अनयोः संहितयोः सादृश्यं परं परस्परं बह्वस्ति। विषया अपि प्रायशः समाना एवो भयत्रापि।

तैत्तिरीयसंहिता तु लाभ्यां सह न तावत्सादृश्यमनुभवति इति तत्तच्छाखापरिशीलिनां सुविदितमेव स्यादिति नात्र विव्रियते ग्रन्थगौरवभिया।

तैत्तिरीयसंहितायां काण्डः, प्रपाठकः, अनुवाक इति विभागः कृतः। तत्र संहितायां सप्त काण्डानि। ब्राह्मणे काण्डत्रयम्। ब्राह्मणभागतानां काण्डानामष्टकानीत्यपि व्यपदेशान्तरम्। संहितायां चतुश्चत्वारिंशत्प्रपाठकाः, अनुवाकाश्च एकपञ्चाशदुत्तरषट्शतानि। ब्राह्मणे पञ्चविंशतिः प्रपाठकाः, अनुवाकाश्च अष्टोत्तरत्रिशतानि।

कठसंहितायां तं तं विषयमवलम्ब्य स्थानकनाम्ना विभागः कृतः, पुरोडाशस्थानकम्, अध्वरस्थानकमिति। तानि च स्थानकानि अष्टादश (१) तत्र सन्ति।

मैत्रायणीयसंहितायां तु काण्डचतुष्टयम्। प्रपाठकाश्च (२) चतुः पञ्चाशत्। एतदरिक्त

---

(१)

स्थान०	मन्त्रसङ्ख्या		मन्त्रसङ्ख्या		मन्त्रसङ्ख्या
१ पुरोडाशस्थानकम्	१२	७ आलोभीस्थानकम्	१७	१४ वाजपेयस्थानकम्	१०
२ अध्वरस्थानकम्	१५	८ दिशास्थानकम्	१७	१५ राजसूयस्थानकम्	१३
३ ज्योतिरकस्थानकम्	१०	९ उत्सीदनस्थानकम्	१९	१६ अग्निवीशिकास्थानकम्	२१
४ ग्रहस्थानकम्	१६	१० आग्नावैष्णवस्थानकम्	१३	१७ ध्रुवक्षितिस्थानकम्	१९
५ यजमानस्थानकम्	६	११ मारुतस्थानकम्	१३	१८ चमसस्थानकम्	२१
६ अग्निहोत्रब्राह्मण स्थानकम्	११	१२ पयःस्थानकम्	१५		२६४
		१३ पशुबन्धस्थानकम्	१६		

(२)

प्रथमकाण्डे प्रपा०।	मन्त्रसङ्ख्या	द्वितीयकाण्डे		तृतीयकाण्डे		चतुर्थकाण्डे	
१ पूर्णदर्शमासप्रपाठकः	३१	१ काम्येष्टिप्र०	१२	१ अग्निचितिब्राह्मणप्र०	१०	१ पुरोडाशब्राह्मण-प्रपाठकः	१४
२ अध्वरप्र०	१८	२ ,,	१३	२ ,,	१०	२ गोनामिकप्र०	१४
३ ग्रहप्र०	३९	३ ,,	९	३ ,,	१०	३ राजसूयब्राह्मणप्र०	१०
४ यजमानब्राह्मणप्र०	१५	४ ,,	८	४ ,,	१०	४ राजसूयप्र०	१०
५ अग्न्युपस्थानप्र०	१४	५ काम्यपशुप्र०	११	५ ,,	१२	५ अध्वरादित्रयविधिप्र०	९
६ आधानप्र०	१३	६ राजसूयप्र०	१३	६ अध्वरादिविधिप्र०	१०	६ ,,	९
७ पुनराधानप्र०	५	७ अग्निचितिप्र०	२०	७ ,,	१०	७ ,,	९
८ अग्निहोत्रब्राह्मणप्र०	१०	८ ,,	१४	८ ,,	१०	८ ,,	१०
९ चतुर्होतृप्र०	८	९ ,,	१०	९ ,,	८	९ प्रवर्ग्यप्र०	७
१० चातुर्मास्यप्र०	२०	१० ,,	६	१० ,,	७	१० याज्यानुवाक्याप्र०	६
११ वाजपेयप्र०	१०	११ ,,	६	११ सौत्रामणीप्र०	१२	११ ,,	६
	१६५	१२ ,,	६	१२ अश्वमेधप्र०	२१	१२ ,,	६
		१३ ,,	२३	१३ ,,	२०	१३ ,,	१०
			१५१	१४ ,,	२१	१४ ,,	१८
				१५ ,,	११		
				१६ ,,	५		
					१८०		

आरण्यकभागोऽप्यस्ति, यत्र द्वादश प्रपाठकाः सन्ति तैत्तिरीयशाखायाम्। अध्येतृपरम्परानुसारेण काठकपदाभिधेयं प्रपाठकत्रयमपि संयोज्य संख्येयमिति विभावनीयम्। इतरत्र तु शाखाद्वये स नोपलभ्यते।

(काण्व-माध्यन्दिनशतपथयोर्वैलक्षण्यम्)

पूर्वं शुक्लयजुर्वेदे शाखाद्वयमेवोपलभ्यते माध्यन्दिनी काण्वा चेत्युक्तम्। उभयोरपि शाखयोर्ब्राह्मणद्वयं शतपथसंज्ञकं पृथक् पृथगुपलभ्यते। तत्र माध्यन्दिनीये शतपथे आनवमं काण्डं संहिताक्रमेणैव ब्राह्मणक्रम उपलभ्यते पिण्डपितृयागमेकं वर्जयित्वा। संहितायां हि पिण्डपितृयज्ञसंबन्धिनो मन्त्रा दर्शपूर्णमासानन्तरं पठिताः। ब्राह्मणे आधानानन्तरं तद्विधिः इत्येतावानेव भेदः। अन्यत्र क्रमे कोऽपि संहिताब्राह्मणयोर्भेदो नोपलभ्यते। काण्वसंहितायां प्रथमं दर्शपूर्णमाससम्बन्धिनो मन्त्राः पठिताः, ब्राह्मणं त्वाधानतः प्रारभ्यते। अन्यच्च—ये तावद्विषया माध्यन्दिनीये शतपथे द्वितीयस्मिन् काण्डे समाम्नाताः, ते सर्वेऽपि अत्र प्रथमकाण्डे एव समाम्नाताः। एवं च तयोर्ब्राह्मणयोः प्रथम—द्वितीयकाण्डे विपर्यस्ते दृश्येते। अतो ये नाम विषया अग्न्याधेय-पुनराधेयाग्निहोत्राऽऽग्रयण-पिण्डपितृयज्ञ-दाक्षायणेष्ट्युपस्थान-प्रवत्स्यदुपस्थानागतोपस्थान-चातुर्मास्यादिरूपा माध्यन्दिनीये शतपथे द्वितीये काण्डे क्रमशः समाम्नाताः, त एव काण्वे प्रथमे समाम्नाताः। अन्ये च ये विषया विपर्यस्ताः, तेऽप्यत्र टिप्पण्यां निरूपिता द्रष्टव्याः (१)

---

(१) माध्यन्दिनीये शतपथे—

कां०

१ दर्शपूर्णमासेष्टिः

२ आधानम्, पुनराधेयम्, अग्निहोत्रम्, उपस्थानम्, प्रवत्स्यदुपस्थानम्, आगतोपस्थानादिकम्, पिण्डपितृयज्ञः, आग्रयणम्, दाक्षायणयज्ञः, चातुर्मास्यानि।

३ सोमयागो दीक्षाभिषवान्तः।

४ सोमयागः—सवनत्रयगतं कर्म, षोडश्यादिसंस्था, द्वादशाहः, त्रिरात्राहीनदक्षिणा, सत्रधर्माः।

५ वाजपेय—राजसूयौ।

६ उखासंभरणम्, विष्णुक्रम-वात्सप्रोपस्थाने, वनीवाहनम्।

७ चयनम्, गार्हपत्यचयनम्, निर्ऋतिचयनम्, अग्निक्षेत्रसंस्कारः, दर्भस्तंबाद्युपधानादनान्तम्।

८ प्राणभृदादि चयनसमाप्तिः।

९ शतरुद्रियहोमादि, धिष्ण्यचयनम्, पुनश्चितिः, चित्युपस्थानम्।

१० चितिसम्पत्तयः, चयनस्य सर्वयज्ञात्मना स्तुतिः, चित्यस्य पक्षपुच्छविचारः, सप्तविधाद्येकशतविधाग्नेर्वेदिमानम्, सप्तविधाद्येकशतविधसङ्ख्यासम्पत्तिः, चयनकालादिविचारः, चित्याग्नेश्छन्दोभिरवयवसम्पत्तिः, संवत्सरादिमुहूर्तपर्यन्तं चयनसम्पत्तिः, यजुष्मतीलोकम्पृणानां संख्या, अग्न्युपासना उपनिषद्रूपेण, मनःसृष्टिविषयः, लोकादिरूपेण अग्न्युपासना, अग्नेः सर्वतोमुखत्वम्, सम्प्रदायप्रवर्तकर्षिवंशकथनम्, अग्निरहस्यम्।

११ अग्न्याधानकालः, दर्शपूर्णमास—दाक्षायणयज्ञयोरनुष्ठानावधिः, दाक्षायणयज्ञः, पथिकृदिष्टिः, अभ्युदृष्टेष्टिः, दर्शपूर्णमासार्थवादः, प्रयाजानुयाजानुमन्त्रणम्, इडा-स्विष्टकृत्-सूक्तवाक-शंयुवाक-पत्नीसंयाज-वेद्यालम्भ-समिष्टयजुः-प्रधानयागादिविषयोऽर्थवादः, अग्निहोत्रार्थवादः, ब्रह्मचारिकर्तव्यम्, मित्रविन्देष्टिः, हविषः समृद्धिः, चातुर्मास्यार्थवादः, पञ्च महायज्ञाः, स्वाध्यायप्रशंसा, प्रायश्चित्तम्, अंश्वदाभ्यग्रहौ, अध्यात्मविद्या, पशुबन्धप्रशंसा, हविर्यज्ञविध-सत्रविधयोर्लक्षणम्, षड्ढोतारहोमः।

१२ दीक्षाक्रमः, सत्राणि, पृष्ठ्याऽभिप्लव-स्वरसाम-विषुवन्महाव्रतादिनिरूपणम्, गवामयनम्, अग्निहोत्रप्रायश्चित्तम्, मृतकाग्निहोत्रम्, मृतस्य दाहः।

(काण्वमाध्यन्दिनयोः शतपथपदाभिधेयत्वम्)

ब्राह्मणयोरनयोः शतपथपदाभिधेयता कथं प्रवृत्ता, इत्यंशोऽन्यत्र किञ्चिदिव विचारणीयो भवति। शतं पन्थानो यस्य स इति व्युत्पत्या शतमार्गवत्वमस्येत्यवगम्यते। के च ते मार्गा इति जिज्ञासायां मार्गशब्दस्य अध्यायपरत्वमङ्गीकृत्य शतमध्याया (१) यत्र स

---

१३ अश्वमेधः, तद्गतं प्रायश्चित्तम्, पुरुषमेधः, सर्वमेधः दशरात्रः, पितृमेधः।

१४ प्रवर्ग्यः, घर्मः, महावीरः, प्रवर्ग्योत्सादनम्, प्रवर्ग्यकर्तृनियमः, बृहदारण्यकम्, काम्यहवनादि, गर्भाधानादि, जातकर्म, वंशब्राह्मणमिति।

काण्वे शतपथे—

कां०

१ आधानम्, पुनराधेयम्, अग्निहोत्रम्, आग्रयणम्, पिण्डपितृयज्ञः, दाक्षायणयज्ञः, उपस्थानम्, प्रवत्स्यदुपस्थानम्, चातुर्मास्यानि।

२ दर्शपूर्णमासेष्टिः।

३ अग्निहोत्रार्थवादः, दर्शपूर्णमासार्थवादः।

४ सोमयागः-दीक्षा, अभिषवादिश्च।

५ सोमयागः, सवनत्रयगतं कर्म, षोडश्यादिसंस्था, द्वादशाहः, त्रिरात्राहीनदक्षिणा, चतुस्त्रिंशद्धोमः, सत्रधर्माः।

६ वाजपेयः।

७ राजसूयः।

८ उखासम्भरणम्।

९-१२ चयनम्।

१३ आधानकालः, पथिकृत्, प्रयाजानुयाजानुमन्त्रणम्, शंयुवाकः, पत्नीसंयाजाः, ब्रह्मचर्यम्, दर्शपूर्णमासशेषः, पशुबन्धः।

१४ दीक्षाक्रमः, पृष्ठ्याभिप्लवादिः, सौत्रामणी, अग्निहोत्रप्रायश्चित्तम्, मृतकाग्निहोत्रम्।

१५ अश्वमेधः।

१६ प्रवर्ग्यः।

१७ बृहदारण्यकम्।

(१) माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणे—

काण्डानि	अध्यायाः	प्रपाठकाः	ब्राह्मणानि	कण्डि०।
१	९	७	४०	८३७
२	६	५	२४	१०४
३	९	७	३१	८५९
४	६	५	३८	६४८
५	५	४	२५	४७१
६	८	५	२७	५३०
७	५	४	१२	३९८
८	७	४	२७	४३७
९	५	४	१५	४०२
१०	६	४	३०	३६९
११	८	४	४२	४३७
१२	९	४	२९	४५९
१३	८	४	४३	४३२
१४	९	७	४६	७९६
	१००	६८	४३६	७१७९

काण्वशतपथब्राह्मणे

काण्डानि	अध्यायाः	ब्राह्मणानि	कण्डिका
१	६	२२	३७६
२	८	३२	५३२
३	२	२२	१२४
४	९	३६	६४९
५	८	३८	९७४
६	२	७	७००
७	५	१९	२८९
८	८	२७	५११
९	५	१६	२५७
१०	५	२०	२४३
११	७	२०	४३७
१२	६	२८	२८६
१३	८	३१	२४१
१४	९	२८	३९२
१५	८	४४	३०८
१६	२	८	१९२
१७	६	४७	२९५
	१०४	४३५	६८०६

शतपथ इति शताध्यायवत्वात् शतपथत्वम् इति व्यलिखित् एग्लिङ् महाशयः स्वकृतायां शतपथब्राह्मणभूमिकायाम् (१), तदस्माकमप्यभिमतमेव।

यच्चान्यदपि तेनोच्यते—"माध्यन्दिन इति शब्दो मध्यमवाची शाखाया अस्याः प्राचीनतानिश्चयं प्रतिबध्नाति। माध्यन्दिनशतपथश्चतुर्दशभिः (२) काण्डैर्विभक्तः, तत्र बहुभिः कारणैरिदं निश्चेतुं शक्यते, यत् तत्र बहूनि काण्डानि अर्वाचीनकाले नियोजितानि। प्रथमतो द्वादशं काण्डं मध्यमत्वेन व्यवह्रियते। अनेनेदमवगम्यते-दशमप्रभृति चतुर्दशपर्यन्तानि पञ्चैव काण्डानि कदाचित् प्रधानान्यासन्। अनन्तरं च इतराण्यपि काण्डानि पूर्वत्र संयोजितानि" इति।

अत्र केवलं मध्यमशब्दमेकमवलम्ब्य एवमभ्यूहनं नातीव हृदयं गच्छति विचारशीलानाम्। मध्यन्दिनशब्दस्य मध्यमवाचित्वं केन प्रमाणेनावगतं तेन महाशयेन इत्यपि न वयं ज्ञातुमीश्महे। मध्यन्दिनशब्दस्य मध्यमवाचित्वे वा अर्वाचीनत्वं ब्राह्मणस्यास्य कथमवगम्यत इत्यपि न ज्ञायते। अतो वयमिदमेव निश्चिनुमः—यथा कण्वेन महर्षिणा दृष्टा काण्वी इत्युच्यते, एवं मध्यन्दिनेन महर्षिणा दृष्टा माध्यन्दिनी इत्येव युक्तमुत्पश्यामः। अयमेवाशयो महीधरेणापि प्रथममन्त्रव्याख्याने आदृतः। अन्यथा मध्यन्दिनशब्दस्य काण्वव्यावर्तकत्वं कथं सिद्ध्येत्। अपि च संहितास्नातमन्त्रविनियोजकानि ब्राह्मणवाक्यानि, संहिता तु दर्शपूर्णमासतः प्रवृत्ता, ब्राह्मणवाक्यैरपि तत एव प्रवृत्तैरवश्यं भाव्यम्, यदि च नैवं स्यात् तर्हि प्रथमपठितानामुत्तरक्रतून्प्रति अवश्यमपेक्षितानां मन्त्राणां विनियोगमनुक्त्वा तत्संबन्धिनो दर्शपूर्णमासादिकांश्च यागानविधाय कथं दशमकाण्डादिकाण्डपञ्चकं चयनस्तावकमश्वमेधाद्युपरितनमहाक्रतुविधायकं प्रथमतः प्रवृत्तं भवेत्। न हि दर्शपूर्णमाससोमयाग-पशु-चयनयागादीन्, तेषामङ्गकलापं विध्यादिकं च यथावदपरिज्ञाय

---

(१) शतपथब्राह्मणभूमिका पृ० ८० आक्सफर्डमुद्रिता।

(२)

शतपथब्राह्मणे काण्डनामानि	काण्वब्राह्मणे काण्डनामानि
१—हविर्यज्ञकाण्डम्	१—एकपात्काण्डम्
२—एकपात्काण्डम्	२—हविर्यज्ञकां०
३—अध्वरका०	३—उद्धारिकां०
४—ग्रहकां०	४—अध्वरका०
५—सवकां०	५—ग्रहकाण्डम्
६—उखासंभरणकां०	६—वाजपेयका०
७—हस्तिघटकां०	७—राजसूयकां०
८—चितिकां०	८—उखासंभरणका०
९—संचितिकां०	९—हस्तिघटका०
१०—अग्निरहस्यकां०	१०—चितिकाण्डम्
११—अष्टाध्यायीकां०	११—साग्निचितिका०
१२—मध्यमकां०	१२—अग्निरहस्यका०
१३—अश्वमेधकां०	१३—अष्टाध्यायीकां०
१४—बृहदारण्यका०	१४—मध्यमकां०
	१५—अश्वमेधकां०
	१६—प्रवर्ग्यकां०
	१७—बृहदारण्यकां०

प्रथमतोऽश्वमेधे पुरुषेण प्रवर्तितुम् अन्ततस्तत्स्वरूपं वा ज्ञातुं पार्यते। अतो मन्त्रक्रममनुसरता ब्राह्मणभागेनापि दर्शपूर्णमासतो वा आधानादितो वा प्रवृत्तेनैव भाव्यमिति बलादप्यभ्युपगन्तव्यं भवतीति दशमादीनां पञ्चानां काण्डानां प्राथम्यम्, आदितो नवानां काण्डानां तदर्वाचीनत्वं च न कदाचिदपि सङ्गतिमेति। अत एग्लिङ् महाशयोक्तं न समूलमित्यप्यभ्युपगन्तुं शक्यते।

यथा च ग्रन्थेऽत्र शतपथशब्दः प्रयुक्तः, एवं षष्टिपथशब्दोऽपि प्रयुक्त आसीदित्यनुमीयते। "क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्" (पा० ४।२।६०) इति सूत्रे "शतषष्टेः षिकन् पथः" इति वार्तिकेन शतशब्दात् षष्टिशब्दाच्च परो यः पथिन् शब्दः, तदन्तात् षिकन् वाच्य इत्यादिकेन शतशब्दादिव षष्टिशब्दादपि षिकन् प्रत्ययं विदधता शतपथमधीते शतपथिक इतिवत् षष्टिपथमधीते षष्टिपथिक इत्यपि शब्दो व्युत्पाद्यते। अतश्च षष्टिपदवाच्येन केनापि ग्रन्थेन अवश्यं भाव्यम्।

अत्र एग्लिङ् महाशयो ब्रवीति—"प्रथमप्रभृति नवमकाण्डपर्यन्तो भागः षष्ट्यध्यायात्मकः। एवं च पतञ्जलिसमये आदितो नव काण्डानि कया चिद् दृष्ट्या प्रधानभूतान्यासन्। तावत्पर्यन्तमधीत्य उपरितनानि पञ्च काण्डानि पर्यत्यजन् केचित्। ते षष्टिपदवाच्यान्यभूवन् इत्यवगम्यत" इति।

तत्रेदं विचारणीयम्। शतपथस्यैव ब्राह्मणस्य आदितो नवकाण्डात्मको यो भागः स एव भागः षष्ट्यध्यायात्मकः, स षष्टिपदवाच्योऽभूत् इत्यत्र किमन्यत्प्रमाणमुपलभ्यते। कुतो वा तावदध्यायपरिमितः कश्चिच्छाखान्तरीयो ग्रन्थो न भवेत्। अतो नेदमपि मनो रञ्जयति विमर्शशीलानाम्।

यदि तु एतद्विरुद्धप्रमाणोपलम्भपर्यन्तमस्या अपि युक्तेर्ग्राह्यत्वे न काऽपि हानिरिति सहृदया अभ्युपगच्छेयुः, तदा उपपत्तिरेवमस्या वक्तुं शक्यते। अत्र हि माध्यन्दिने शतपथे नवमे काण्डे अग्निचयनं सपरिकरं परिसमाप्यते, यत् संहितायामष्टादशेऽध्याये समाप्तिमुपगच्छति। यद्यपि च दशमेऽपि काण्डे चयनसंबन्धिनो विषयाः के चन प्रतिपाद्यन्ते, तथाऽपि ते न तावन्मुख्यतया ग्रहीतुं शक्यन्ते। तत्र हि चितिसम्पत्तिः, तस्याश्च सर्वयज्ञात्मना स्तुतिः इत्यादयो विषयाः प्रतिपादिताः। ते तु नैकान्ततया चयनानुष्ठानायोपयुक्ताः, किन्तु प्रवृत्तिमात्रप्रयोजकाः। अतस्तं विनाऽपि नवमकाण्डे चयनसमाप्तिं मन्वानैश्चयनान्तस्यैव क्रतुकलापस्य विशेषत आर्यावर्ते प्रचारमप्यवगच्छद्भिः कैश्चिद् याज्ञिकैस्तावानेव भागोऽधीतोऽध्यापितश्च स्यात्।

चयनग्रन्थपर्यन्तमध्ययनप्रणाली प्राचीनकालेऽप्यासीत् इत्यवगम्यते "अव्ययं-विभक्ति समीप०" (पा० २।१।६) इति सूत्रस्यान्तशब्दोदाहरणे 'अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि' इत्युदाहरणं दृश्यते। अग्निशब्दश्चात्र तद्बोधके ग्रन्थे वर्तत इति तद्व्याख्यातारः। स च ग्रन्थः शतपथे नवमकाण्डपर्यन्तः षष्ट्यध्यायात्मकः। अतः प्राचीनकालेऽपि समग्रस्य शतपथस्य सत्वम्, अध्येतॄणां च केषां चित् समग्राध्ययनं, केषां चित् षष्ट्यध्यायात्मकमध्ययनं चासीदिति निश्चेतुं शक्यते।

(सामवेदस्य शाखाविभागः)

एवं सामवेदस्यापि सहस्रभेदभिन्नत्वे पूर्वाचार्याणां सिद्धेऽपि इदानीमुपलभ्यमाना-

स्तिस्र एव शाखाः, कौथुमी, जैमिनीया राणायनीया चेति। तत्र दक्षिणदेशे द्राविडदेशेषु शाखात्रयमुपलभ्यते, तत्राधिकं कौथुमी, ततोऽल्पं राणायनीया, अल्पतरं च जैमिनीया। गुर्जरदेशेषु कौथुम्येव प्रचलिता, महाराष्ट्रदेशेषु राणायनीया। चरणव्यूहव्याख्यात्रा (खं० ३) महीदासेन तु सामवेदस्य षोडश शाखा अवगम्य एतासामेव तिसृणां शाखानामस्तिताऽङ्गीकृता। यद्यपि अद्य यावत् कौथुमी शाखैकैव मुद्रिता, तथापि तिसृणां शाखानामध्येतारोऽद्यापि द्रविडदेशे समुपलभ्यन्ते। अतो वेदसर्वस्वकारेण यदुक्तम् "इदानीं तास्तिस्रः शाखा नोपलभ्यन्ते" इति तत् तच्छाखाध्येतृपरिचयाभावकृतमित्येव मन्यामहे।

सामवेदे १८२४ मन्त्राः सन्ति, तत्र भागद्वय—छन्दः संहिता, उत्तरसंहिता चेति। पूर्वार्चिकमुत्तरार्चिकमित्यप्यभिधानं तयोः। पूर्वार्चिके षट्, उत्तरार्चिके त्रयः प्रपाठकाः। यज्ञे, तथा ईश्वरोपासनायां भक्तिरसे निमग्नैर्जनैर्ये मन्त्रा ऋक्षु गीयन्ते ते सामपदवाच्याः। आभ्यन्तरप्रयत्नजन्यो वागिन्द्रियव्यापारविशेषो गानम्। गानस्य पूर्णरूपं "षड्जश्च ऋषभश्चैव गान्धारो मध्यमस्तथा। पञ्चमो धैवतश्चैव निषादः सप्तमः स्वरः" (ना० शि० २।५) इति सप्तभिः स्वरैः क्रियते।

गानसमये मन्त्राणां स्वरूपपरिवर्त्तनं भवति, तत्राष्टौ कारणानि—विकारः, विश्लेषः, विकर्षणम्, विरामः, अभ्यासः, लोपः, आगमः, स्तोभश्चेति। विद्यमानस्य वर्णस्य स्थाने वर्णान्तरोच्चारणं विकारः, सन्धिविच्छेदो विश्लेषः, ह्रस्वस्थाने दीर्घस्य, दीर्घस्थाने प्लुतस्योच्चारणं विकर्षणम्, विश्रामो विरामः, द्विस्त्रिरुच्चारणमभ्यासः, वर्णस्यानुच्चारणं लोपः, अधिकवर्णस्योच्चारणमागमः, व्यर्थस्यानन्वितस्य शब्दस्योच्चारणं स्तोभः "ऋचो यदधिकं किञ्चित् द्विरुक्तं वाऽपि दृश्यते। स्तोभत्वं तस्य मन्यन्ते क्रमशः शास्त्रचिन्तकाः" (स्तोमानुसंहारपरि० १।१६)

स च स्तोभस्त्रिविधः—वर्णस्तोभः, पदस्तोभः, वाक्यस्तोभश्चेति। तत्र वर्णस्तोभ इकारादिः, पदस्तोभो हाई, हाउ आदिः। वाक्यस्तोभो नवविधिः—अशस्तिः, स्तुतिः, संख्यानम्, प्रलयः, परिदेवनम्, प्रैषः, अन्वेषणम्, सृष्टिः, आख्यानमिति। एतेषां लक्षणादिकं स्तोभग्रन्थादवगन्तव्यम्। उक्तैः कारणैः परिवर्तितो मन्त्रसमुदायो गानम्। गानसंहिता—गेय, ऊह, ऊह्य, आरण्यकभेदैश्चतुर्द्धा।

(सामवेदस्य ब्राह्मणानि)

सामवेदे अष्टौ ब्राह्मणानि—ताण्ड्य-षड्विंश-मन्त्र-दैवत-आर्षेय-सामविधान-संहितोपनिषद्-वंश-जैमिनीयनामभिः प्रसिद्धानि। तत्र सर्वापेक्षया ताण्ड्यब्राह्मणमेव महत्। अत एव तन्महाब्राह्मणमित्यपि कथ्यते। प्रौढब्राह्मणं, पञ्चविंशब्राह्मणमित्यप्यस्य नाम।

(अथर्ववेदस्य शाखाविभागः)

अथर्ववेदस्य संहिताद्वयमुपलभ्यते, पैप्पलादसंहिता, शौनकसंहिता चेति। शौनकसंहितायां मुद्रितायां विंशतिः काण्डानि, ७५८ सूक्तानि, ५९७७ मन्त्राः। ब्राह्मणं तु एकमेव गोपथाभिधमुपलभ्यते।

(विलुप्तानि ब्राह्मणानि)

एवमन्यान्यपि ब्राह्मणानि सर्वथा विलुप्तानि महर्षिभिर्बौधायनापस्तंबादिभिः सूत्रकारैस्तत्र तत्रोद्धृतानि-पैङ्गायनि-(आप० श्रौ० ५।१।१।१८) शैलालि (आप० श्रौ० ६।७४)-शाट्यायनि

(शाङ्करभा० ३।३।२५) काठक (महाभा० ७।१।१३) मैत्रायणीय० (बौ० श्रौ० ३०।८) जाबालब्रा० (शाङ्करभा० ३।४।२०) खाण्डिकेयब्रा० (भाषि० सू० ३।२६) औखेयब्रा० (भाषि० ३।२६) हारिद्रविकब्रा० (ऋग्वेदभा० ५।४०।०) आह्वरक ब्रा० (नार० शि० टी० काशी चौखंभासं० पृ० ३६७) कङ्कतिब्रा० (आप० श्रौ० १४।२०।४) गालवब्रा० (महाभा० १।१।३४) भाल्लविब्रा० (महाभा० ४।२।१०४) शाट्यायन ब्रा० (ऋक्सर्वा० ३।३२) कालबविब्रा० (आप० श्रौ० २०।९।९) रौरुकी ब्रा० (गो० गृ० ३।२।५) तुम्बरुब्रा० आरुणेयब्रा० (महाभा० ४।२।१०४) सौलभब्रा० (महा० ४।२।६३) पराशरब्रा० (तन्त्रवा० चौखम्भा सं० पृ० ९६४) माषशरावित्रा० (द्राह्यायण श्रौ० ८।२।३०) कापेयब्रा० (सत्याषाढश्रौ० १।४) प्रभृतीनि आसन् बहूनीत्यनुमीयते।

(ब्राह्मणभागानां कार्यम्)

एवं मन्त्रब्राह्मणात्मना च प्रभिन्नः सर्वोऽपि वेदराशिः श्रौतं धर्मं विवरीतुं, तत्र च पुरुषं प्रवर्तयितुमेव प्रवृत्त इति तु न तिरोहितम्। तत्रापि ब्राह्मणभागानां कर्मस्वरूपावबोधकत्वं, तदपेक्षितद्रव्यदेवताद्यङ्गकलापविधायकत्वं, तस्य च कर्मणः सत्यपि कालान्तरे पुरुषाभिलषितफलजनकत्वे कष्टात्मके तत्र तदानीमलसस्वभावानां पुरुषाणां स्वरसतः प्रवृत्त्यनुदयात् तत्सम्पादनार्थं विहितकर्मस्तावकत्वं ब्राह्मणभागानां कार्यमिति पूर्वाचार्याणामभिप्रायः।

(विधिभेदः)

एवं च तत्तत्कार्यार्थं प्रवृत्तो ब्राह्मणभागस्तेन तेन भेदेन विभक्तो विध्यर्थवादाद्यात्मना। तत्र यानि वाक्यानि इदं कर्म एवं कर्तव्यमिति कर्मस्वरूपमात्रावबोधने प्रवृत्तानि, तानि उत्पत्तिविधय इत्युच्यन्ते, यानि तु तद्वाक्यविहितकर्मसंबन्धिद्रव्यदेवतादिविधायकानि, तानि गुणविधयो विनियोगविधय इति वोच्यन्ते, यानि च तत्तादृशेषु कर्मसु कस्याधिकारः किम्फलमुद्दिश्य तत् कर्तव्यम्। इत्यादिकमवबोधयन्ति तान्यधिकारविधय इत्युच्यन्ते, एतेषामनुष्ठानक्रमादिकं योऽवबोधयति स प्रयोगविधिरित्युच्यते। एवं विधिभागश्चतुर्द्धा विभक्तः।

(अर्थवादभेदः)

अस्यैव शेषभूतोऽर्थवादभागः। येन च विधिसन्निहितेन विहितं स्तूयते, निषिद्धं च निन्द्यते। सोऽपि निन्दा-प्रशंसा-परकृति-पुराकल्पभेदेन चतुर्द्धा विभक्तः। निन्दा—"यो बर्हिषि (१) रजतं ददाति पुराऽस्य संवत्सराद्गृहे रुदन्ति" (तै० सं० १।५।१) इति। दर्शपूर्णमासाद्यास्विष्टिषु दक्षिणात्वेन प्रसक्तस्य रजतदानस्य निषेधः 'बर्हिषि रजतं न दद्यात्' (तै० सं० १।५।१) इत्यनेन क्रियते। तत्समीपे श्रुतेनानेनार्थवादेन रजतदानं निन्द्यते। यदि कश्चिन्निषेधमतिक्रम्य रजतं दद्यात्, तस्य गृहे संवत्सरात्पूर्वं रोदनं भविष्यतीति। प्रशंसा तु—"वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" (तै० सं० २।१।१) इत्यादि। पूर्वं "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" (२।१।१) इति वाक्येन वायुदेवताको भूतिफलकः पशुद्रव्यकः कश्चन यागो विहितः। तत्सन्निहितेनानेन वाक्येनार्थवादेन तदेव कर्म प्रशस्यते शीघ्रगामिवायुदेवताकमिदं कर्म शीघ्रफलदम्, अतोऽतिप्रशस्तमिति।

---

(१) अत्र बर्हिःशब्देन तत्संबन्धिकर्मोपलक्ष्यते, न तु कुशाः। अतो बर्हिःसाध्येषु दर्शपूर्णमासादिषु कर्मसु रजतं दक्षिणात्वेन न दद्यादित्यर्थः।

अयमेवार्थवादो निन्दारूपः प्रशंसारूपो वा अन्यकृत इति यत्रोपवर्ण्यते स परकृतिरित्युच्यते । यथा—"अग्निर्वा अकायत अन्नादो देवानां स्याम्" (तै० ब्रा० ३।१।४) "ववरः प्रावाहणिरकामयत"(तै० सं० ७।१।१०) "उल्मुकैः सहाजघ्नुः" (श० ब्रा० ३।४।२२) इत्याद्यन्यकर्तृकोपाख्यानं परकृतिः ।

"पुरा ब्राह्मणा अभैषुः" (तै० सं० १।५।७) "इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीत्" (तै० ब्रा० २।२।९।१) "माषान् मे पचतेति ह स्माह वर्कुर्वार्ष्णिः" (श ब्रा० १।१।१।८) इत्यादि पुरावृत्तकथनं पुराकल्पः ।

इदं सर्वमभिप्रेत्य भगवताऽऽपस्तम्बेनापि स्वयज्ञपरिभाषायां सूत्रितम्—"कर्मचोदना ब्राह्मणानि, ब्राह्मणशेषोऽर्थवादो, निन्दा-प्रशंसा-परकृति-पुराकल्पश्च" इति (आप० श्रौ० यज्ञप० २४।१।३१-३३) ।

इतोऽपि विधिभेदः—

"हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः ।
परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना ।
उपमानं दशैते तु विधयो ब्राह्मणस्य तु ।
एतद्वै सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम्" (शावरभा० २।१।८)

इत्यादिना शबरादिभिर्ब्राह्मणभेदा निरूपिताः, ते तत एवावगन्तव्याः ।

(मन्त्रलक्षणं तद्भेदश्च)

मन्त्रा अपि ये नाम अनुष्ठेयार्थं प्रकाशयन्ति ते उच्यन्ते । तत्तत्कर्म कुर्वाणा ऋत्विजो हि स्वैरनुष्ठेयं कर्म स्मृत्वा कुर्वन्ति, तच्च स्मरणं तत्तत्क्रतुप्रकरणविशेषे पठितैर्वाक्यैरेव सम्पादनीयमिति समस्ति नियमः । तान्येव वाक्यानि मन्त्रा इत्युच्यन्ते ।

एतेषां मन्त्राणां लक्षणं नानुगमरूपेण वक्तुं शक्यते, यतो बहुप्रकारास्ते कयाऽपि रीत्या नानुगमयितुं शक्यन्ते । अत एव ब्राह्मणलक्षणं मन्त्रलक्षणं च कथयितुं प्रवृत्तो भगवानापस्तम्बः "कर्मचोदना ब्राह्मणानि" इति ब्राह्मणलक्षणमुक्त्वा "ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः" इति ब्राह्मणशेषभूतमर्थवादमपि लक्षयित्वा "अतोऽन्ये मन्त्राः" (आप. श्रौ. २४।१।३४) इत्येव मन्त्रलक्षणमूचिवान् । भगवान् जैमिनिरपि "तच्चोदके मन्त्राख्या" (२।१।७) इति प्रायिकमेव लक्षणमवोचत् ।

इमे च मन्त्राश्चतुर्धा विभक्ताः—करणमन्त्रः, क्रियमाणानुवादिमन्त्रः, अनुमन्त्रणमन्त्रः, जपमन्त्रश्चेति ।

तत्र यस्य मन्त्रस्योच्चारणानन्तरमेव कर्म क्रियते स करणमन्त्रः । यथा—याज्या-पुरोऽनुवाक्यादिकम् ।

कर्मानुष्ठानसमकालमेव यो मन्त्रः पठ्यते स क्रियमाणानुवादी मन्त्रः । यथा-'युवा सुवासा'(ऋग्वे० ३।१।३) इत्यादिः । अत्र हि यूपपरिव्याणं यदा क्रियते तदैव मन्त्रोऽयं पठ्यते ।

कर्मसमनन्तरं यो मन्त्रः पठ्यते सोऽनुमन्त्रणमन्त्रः । यथा—"एको मम एका तस्य योऽस्मान् द्वेष्टि" (श. ब्रा. १।५।५।७) इत्यादिः । अयं हि मन्त्रो यजमानेन द्रव्यत्यागात्मके यागे कृते समनन्तरमेव तेन पठ्यते ।

एतदतिरिक्तो यो नाम "मयीदमिति यजमानो जपति" (३।४।१८) इत्यादिना विहितः सन्निपत्योपकारकरूपः, स जपमन्त्रः । पूर्वोक्तानां त्रयाणामनुष्ठेयार्थस्मारकत्वरूपं दृष्टं प्रयोजनम् । जपमन्त्राणां तु अदृष्टमात्रं प्रयोजनमिति याज्ञिकानां मीमांसकानां च सिद्धान्तः ।

(सूत्रस्यावश्यकता)

एवं कर्मस्वरूपस्य बहुप्रकारभिन्नस्य सर्वांशे पौष्कल्यमादधतीं मन्त्रब्राह्मणात्मिकां त्रयीं यथावत् सनियमं गुरुमुखादधीत्य, अधिगम्य च तदर्थं तेषु कालेषु तानि तानि कर्माणि यथावदन्ववतिष्ठन्नस्तत्पूर्वतनाः पुरुषाः। तेषां च कुशाग्रधिषणत्वात् बहुज्ञत्वाच्च वेदभागेभ्य एव सर्वाणि कर्माणि यथावदवगम्यानुष्ठातुं शक्तिरभूत्, तदा नैव श्रौतसूत्राणामपेक्षाऽऽसीत्। यदा च शक्तिः क्रमशो ह्रासमुपयातुमारब्धा, अल्पज्ञपुरुषेषु च पदमाधातुं प्रवृत्ता, तेन च कारणेन अतिगभीरेभ्य इतस्ततो विप्रकीर्णेभ्योऽर्थवादबहुलेभ्यो विधिभागेभ्यः कर्मस्वरूपं यथावदवगन्तुमनीशा जनाः सञ्जाताः, तदाताननुजिघृक्षवः करुणामयमूर्तयो महर्षयस्तस्मिन् तस्मिन् वेदे तत्तच्छाखाध्यायिनः पुरुषान् प्रति तां तां शाखामवलम्ब्य कल्पसूत्राणि (१) श्रौतसूत्रापरपर्यायाण्यरीरचन्। विधिभागा हि प्रायशोऽर्थवादसंवलिता एव संदृश्यन्ते। तत्र कोऽसौ विधिः, कश्चार्थवादः, कुत्र विधेस्तात्पर्यम् इत्यादि विवेक्तुं मन्दमतीनां मतिर्न समर्थाऽभूत्।

एवं शाखान्तरेष्वपि बहून्यङ्गानि आम्नातानि यानि स्वशाखायां नोपलभ्यन्ते। तत्र शाखान्तरीयाणामङ्गानां कियतामुपादानं, कियतां च त्याग इत्येतद्विवेचनमपि दुःशकमभूत्।

एवमितस्ततो विप्रकीर्णानां क्रमशः सङ्कलनमपि यदा दुर्घटमभूदेतेषां, तदैव सूत्रकाराः सूत्राण्यारचयितुमुपाक्रमन्। अस्मिन्नेव काले सर्वेष्वपि वेदेषु तां तां शाखामवलम्ब्य सूत्राणि तत्तच्छाखाध्यायिनामुपकाराय बहुभिर्महर्षिभिरारचितानि। एतेषामेव सूत्राणां मध्ये अध्येत्रभावात् कर्मानुष्ठानाभावात् वैदिककर्मणि श्रद्धादिवैकल्याच्च शाखाप्रलयवत् बहूनि प्रलीनानि, कतिचिदेव तत्तच्छाखासूपलभ्यन्ते। यानि चोपलभ्यन्ते तान्यत्रानुक्रमिष्यामः।

(ऋग्वेदे उपलब्धं श्रौतसूत्रद्वयम्)

तत्र ऋग्वेदसंबन्धि तावत् श्रौत्रसूत्रद्वयमुपलभ्यते—आश्वलायनं (२) शाङ्खायनं (३) चेति।

---

(१) "अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम्। अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः" इति सूत्रलक्षणम्।

(२) आश्वलायनश्रौतसूत्रे-द्वादशाध्यायाः, तत्र प्रथमेऽध्याये-परिभाषा, दर्शपूर्णमासेष्टिः। द्वितीयेऽग्न्याधेयम्, अग्निहोत्रहोमः, उपस्थानम्, पिण्डपितृयज्ञः, अन्वारम्भणीया, आग्रयणम्, काम्या इष्टयः, वैमृधेष्टिः, लोकेष्टिः, मित्रविन्दा, पवित्रेष्टिः, कारीरीष्टिः, वैश्वानरीष्टिः, इष्ट्यनयम्, सांवत्सरिकाणि, तुरायणम्, दाक्षायणयज्ञः, याज्या-पुरोऽनुवाक्यालक्षणम्, चातुर्मास्यानि। तृतीये-पशुः, पशुयाज्यापुरोऽनुवाक्याः, निरूढपशुः, सौत्रामणी, प्रायश्चित्तानि। चतुर्थपञ्चमयोरग्निष्टोमः। षष्ठे-उक्थ्यः, षोडशी, अतिरात्रस्य नैमित्तिकम्, सोमप्रायश्चितानि, दीक्षितमरणप्रायश्चित्तादि, सोमयागशेषः, अनूबन्ध्या, अवभृथः, उदयनीयादि। सप्तमे-सत्रधर्माः न्यूङ्खादि च। अष्टमे-शस्त्राणि, प्रतिगरादिः, पृष्ठ्यादिः। नवमे-राजसूयः, एकाहाः, वाजपेयः। दशमे-अहीनानि, द्वादशाहः, अहीनसत्रयोः समाना धर्माः, अश्वमेधः। एकादशे-रात्रिसत्राणि, गवामयनम्। द्वादशे-आदित्यानामयनम्, अङ्गिरसामयनम्, दृतिवातवतोरयनं, कुण्डपायिनामयनम्, तापश्चितामयनम्, प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरम्, सारस्वतसत्राणि, मित्रावरुणयोरयनम्, सत्रोत्थानम्, सवनीयपशवः, सत्रिधर्माः, व्रत्यानि, सवनीयपशुविभाग ऋत्विजाम्, प्रवराः, सत्राणि, पृष्ठ्यशमनीय इति।

(३) अत्राष्टादशाध्यायाः। तत्र प्रथमे-परिभाषा, दर्शपूर्णमासौ। द्वितीये-अग्न्याधेयम्, अन्वारम्भणीया, पुनराधेयम्, अग्निहोत्रम्, उपस्थानम्, अग्निसमारोपः। तृतीये-वैमृधेष्टिः अभ्युदितेष्टिः, अभ्युद्दृष्टेष्टिः,

आश्वलायनसूत्रमाश्वलायनमहर्षिणा कृतम्, शाङ्खायनं च तन्नाम्ना महर्षिणा। तत्र पुरोऽनुवाक्या (१) याज्यादीनां (२) तच्चच्छस्त्राणां (३) चानुष्ठानप्रकारः, तद्देशकालकर्त्रादीनां विधानं, स्वर-प्रतिगर (४) न्यूङ्ख (५) प्रायश्चित्तादीनां च विधानं प्राधान्येनाभिहितम् । तत्सम्बन्धीनि कानि च्चनाङ्गानि च तत्र तत्र विधीयन्ते । इमे च पदार्था

प्रायश्चित्तेष्टयः, मित्रविन्दा, दाक्षायणयज्ञः, सार्वसेनयज्ञः, वसिष्ठयज्ञः, आग्रयणम्, चातुर्मास्यानि, अग्निहोत्रप्रा० । चतुर्थे-याजमानम् , पिण्डपितृयज्ञः, ब्रह्मत्वम् , मृतकाग्निहोत्रादि, शूलगवः, मधुपर्कः ।

पञ्चमाद्यष्टमान्तेषु-अग्निष्टोमः । नवमे-चयनम् । दशमे-द्वादशाहः । एकादशे-द्वादशे च चतुर्विंशाद्यहीनानां हौत्रम् । त्रयोदशे-पाशुकं सौमिकप्रायश्चित्तम् , गवामयनम् , सत्राधिकारिणः, उत्सर्गिणामयनम् , आदित्यानामयनम् , अङ्गिरसामयनम् , दृतिवातवतोरयनादि । चतुर्दशे-एकाहाः, पाशुकचातुर्मास्यानि, सौत्रामणी । पञ्चदशे वाजपेयः, अप्तोर्यामः, सर्वस्वारः, राजसूयः । षोडशे-अश्वमेधः, पुरुषमेधः, सर्वमेधः, वाजपेयशेषः, राजसूयशेषः, अश्वमेधशेषः, अहीनाः । सप्तदशे—महाव्रतम् , अष्टादशे-महाव्रतीयं कर्म, गवामयनशेषः, सारस्वतसत्राणि, दार्षद्वतसत्राणि इति ।

(१) देवतायै हविः प्रदानकाले देवताया आवाहनार्थं या ऋक् पुरः यागात्पूर्वं देवतामनुकूलयितुमनूच्यते सा देवतास्मरणार्था 'पुरोऽनुवाक्या' इत्युच्यते ।

(२) आवाहनानन्तरं यया ऋचा देवता इज्यते, सा देवतायै हविः समर्पणार्था ऋक् 'याज्या' इत्युच्यते । "सर्वेषामग्रेऽनुवाक्यास्ततो याज्याः" (आश्व. श्रौ. ३।७।३)

(३) साम्ना स्तुताया देवतायाः पुनः ऋङ्मन्त्रेण सामरहितेन होत्रा क्रियमाणं स्तवनं शस्त्रमित्युच्यते "स्तुतमनुशंसति" (तां. ब्रा. ९)

(४) यज्ञे शस्त्रं प्रयुञ्जानस्य होतुरुत्साहजनकमध्वर्योर्वचनं प्रतिगरः ।

(५) न्यूङ्खः । नितराम् अत्यन्तविषमप्रकारेण ऊङ्खनमुच्चारणं न्यूङ्खः । "गवामयनस्य चतुर्थेऽहनि प्रातरनुवाकं प्रतिपद्यर्द्धर्चाद्यो न्यूङ्खो द्वितीयं स्वरमोकारं त्रिमात्रमुदात्तं त्रिः, तस्य चोपरिष्टादपरिमितान् , पञ्च वार्द्धौकाराननुदात्तानुत्तमस्य तु त्रीन् पूर्वमक्षरं निहन्यते न्यूङ्ख्यमाने" (आश्व० श्रौ० ७।११।१-५)। अस्यायमर्थः । चतुर्थेऽहनि प्राप्ते सति प्रातरनुवाकस्य येयमृक् प्रथमाऽस्ति, तस्या ऋचो यौ द्वावर्द्धर्चौ, तयोरर्धर्चयोर्यावादी, तयोराद्ययोर्न्यूङ्खः कर्तव्यः । तद्यथा—"आपो रेवतीः क्षयथा" (ऋ० १०।३०।१२) इति प्रातरनुवाकस्य प्रतिपद् । तस्याः पूर्वार्धस्यादौ योऽयं द्वितीयः स्वर ओकारः पकारादूर्ध्वभावी, तं त्रिमात्रोपेतम् उदात्तस्वरयुक्तं त्रिवारमुच्चारयेत् , त एते त्रय ओङ्काराः सम्पद्यन्ते । तत्रैकैकस्य ओकारस्योपरि पुनरप्योकारा अर्धस्वरूपा ह्रस्वमात्रा अपरिमिताः पञ्चोच्चारणीयाः । ते चार्द्धौकाराः, सर्वेऽप्यनुदात्ताः । उत्तमस्य तु त्रिमात्रस्यौकारस्योपरि त्रीनर्द्धौकारानुच्चारयेत् , तेष्वर्द्धौकारेषु प्रथममक्षरं निहन्यात् =अत्यन्तनीचस्वरेणानुदात्तं कुर्यात् । एवं सति उदात्तास्त्रिमात्रास्त्रय ओकारा अर्द्धौकारास्त्रयोदश, इत्येवमोकाराः षोडश सम्पद्यन्ते । प्रथम—द्वितीययोस्त्रिमात्रयोर्मध्ये पञ्चानुदात्ता अर्द्धौकाराः, तृतीयस्य त्रिमात्रस्योपरिष्टादनुदात्ता अर्द्धौकारास्त्रयः, सोऽयमुच्चारणविशेषो न्यूङ्ख इत्युच्यते । "तदपि निदर्शनायोदाहरिष्यामः—आपो ३ ओ ओ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ रेवतीः क्षयथा हि वस्वः क्रतुं च भद्रं बिभृथामृतं च । रायो ३ ओ ओ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओश्च स्थः स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद् गृणते वयो धो३ मापो ३"—इति (आश्व. श्रौ. ७।११।७)। "न्यूङ्खाः षोडश ओकाराः, तत्र केचिदुदात्ताः केचिदनुदात्ताः" (पा० १।२।३४) इति । न्यूङ्ख्यन्ते शब्दविशेषं कुर्वन्ति इति न्यूङ्खाः इति सायणः (ऋ. १०।९४।३), शाङ्खाय. ब्रा. २२।६; २५।१३, शाङ्खा. श्रौ. १०।५।२१, १२।१३।१, ५, ७। कात्या. श्रौ. १।८।१९। ऐ. ब्रा. ५।१।३, ६।१९।२९। ह्रस्वैस्त्रयोदशभिरोकारैर्युक्ता दीर्घास्त्रय ओकारा मिलित्वा न्यूङ्खा भवन्तीति निष्कर्षः । मन्त्रेषु प्रथमपादस्य तृतीयपादस्य च द्वितीयस्वरे त्रयोदशभिरोकारैस्तत्र चावसानं कृत्वा त्रयाणां त्रिमात्राणामोकाराणामुच्चारणं न्यूङ्खः ।

होतृसंज्ञकेन ऋत्विजा इष्टिषु दर्शपूर्णमासादिषु, उपरितनेषु च क्रतुषु सोमादिषु होत्रा तत्पुरुषैर्मैत्रावरुण-ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकैश्च प्रतिनियतत्वेन वक्तव्यतया विहिताः।

(कृष्णयजुष्युपलब्धश्रौतसूत्राणि)

यजुर्वेदे तावत् कृष्णाख्ये-बौधायनीयापस्तंबीय (१) सत्याषाढीय-मानव-भारद्वाज-वैखानसाख्यानि तत्तदृषिप्रणीतानि षट् सूत्राण्यद्योपलभ्यन्ते। तत्र बौधायनीयापस्तंबीयहिरण्यकेशीय-भारद्वाजीय-वैखानसाख्यानि पञ्चापि सूत्राणि तैत्तिरीयशाखामवलम्ब्य प्रवृत्तानि। मानवं तु मैत्रायणीयसंहितामवलम्ब्य प्रवृत्तम्। अत्र बौधायनीये परं सूत्रान्तरापेक्षया वैलक्षण्यं प्रयोगबाहुल्यं शाखान्तरेभ्यः पदार्थसङ्ग्रहणं चाधिकमुपलभ्यते। इतरेषां सूत्राणां प्रायश ऐकरूप्यम्, आनुपूर्व्यामपि च क्वचिदधिकं सादृश्यमस्ति। रचनापर्यालोचनया च सर्वेभ्यः सूत्रेभ्यः प्राचीनतमं बौधायनीयमेवेत्यवगम्यते। विशेषतः कालनिर्णयं त्वेतेषामग्रे करिष्यामः।

एतेषु सूत्रेषु आपस्तम्बीयं, वैखानसं, मानवं चेति त्रितयं समग्रं मुद्रितम्। हिरण्यकेशीयं तु सोमयागान्तमेव मुद्रितम् (२)। बौधायनीयमप्यसमग्रमेव। भारद्वाजस्य त्वद्य यावन्न मुद्रणं सञ्जातम्।

(शुक्लयजुर्वेदे उपलब्धं श्रौतसूत्रम्)

शुक्लयजुर्वेदस्य कात्यायनीयमेकमेव श्रौतसूत्रमुपलभ्यते। कर्काचार्येणापि स्वव्याख्यायां न सूत्रान्तरकारस्य नामोल्लिखितम्। अन्यैरपि व्याख्यातृभिराधुनिकैर्विचारशीलैः पाश्चात्यपण्डितैरपि न सूत्रान्तरास्तित्वे किंचिदपि विचारितम्। प्रत्युत मेक्डानलमहाशयेन शुक्लयजुर्वेदस्य एकमेव कात्यायनश्रौतसूत्रमित्युक्तम्, तदेवास्माभिरपि यावद्विरुद्धप्रमाणानुपलम्भं स्वीक्रियते।

(सामवेदे उपलब्धं श्रौतसूत्रत्रयम्)

सामवेदे एकं लाट्यायनश्रौतसूत्रम्, अपरं द्राह्यायणश्रौतसूत्रं मशकसूत्रं चेत्युपलभ्यन्ते। परिशिष्टानि तु द्विपञ्चाशदुपलभ्यन्ते।

(अथर्ववेदे उपलब्धसूत्रम्)

अथर्ववेदे एकमेव सूत्रं कौशिकाभिधमुप लभ्यते। एतच्च नैकान्ततः श्रौतविषयमवलम्ब्य प्रवृत्तम्, किं तु प्रायशो गार्ह्यानेव विषयानुपजीवति। वितानसूत्राभिधः कश्चिदेतद्वेदमवलम्ब्य प्रवृत्तः श्रौतविषयानवबोधयति। परिशिष्टानि तु षड्विंशतिरुप लभ्यन्ते। तेषु सङ्कीर्णा विषया विरलाः श्रौता अधिकाः स्मार्ताश्च निरूपिताः।

---

(१) आपस्तंबश्रौतसूत्रे १–३ अध्यायेषु दर्शपूर्णमासौ, वैमृधेष्टिः, दाक्षायणयज्ञः, ब्रह्मत्वम्। चतुर्थे-याजमानम्। पञ्चमे-अग्न्याधेयं, पुनराधेयं च। षष्ठे-अग्निहोत्रम्, उपस्थानम्, आग्रयणं च। सप्तमे-पशुबन्धः। अष्टमे-चातुर्मास्यानि। नवमे-उक्तकर्मणां प्रायश्चित्तानि। १०–१३ सोमः। चतुर्दशे-सोमसंस्थाः। क्रतुपशवः, ऐकादशिनः, सोमब्रह्मत्वम्, सोमप्रायश्चित्तानि। पञ्चदशे-प्रवर्ग्यः, तत्प्रायश्चित्तं च। १६–१७ चयनम्। अष्टादशे वाजपेयो, राजसूयश्च। एकोनविंशे-सौत्रामणी, कौकिलसौत्रामणी, नचिकेतादिचयनम्, काम्याः पशवः, काम्या इष्टयश्च। विंशेऽश्वमेधः, पुरुषमेधः, सर्वमेधः, दशरात्रः। एकविंशे-द्वादशाहः, गवामयनम्, उत्सर्गिणामयनम्। द्वाविंशे एकाहाः। त्रयोविंशे सत्राणि। चतुर्विंशे-यज्ञपरिभाषेति चतुर्विंशतिरध्यायाः।

(२) श्रूयतेऽस्योपरितनोऽपि भागो मुद्रणायारब्ध इति।

(कातीयश्रौतसूत्रविषयः)

सूत्रमिदं शुक्लयजुर्वेदसंबन्धिनीः पञ्चदश शाखा अधिकृत्य प्रवृत्तमपि (चरणव्यू० कं० २) विशेषतः काण्व-माध्यन्दिनीयशाखाद्वयमधिकृत्यैव प्रवृत्तमिति पूर्वमुपवर्णितम् । शाखाद्वये च यः क्रम आदृतः कर्मणां, तमेव क्रममवलम्ब्य प्रवृत्तमिदं सूत्रम् । प्रथमेऽध्याये द्वितीयाद्युपरितनेष्वध्यायेषु वक्ष्यमाणानां पदार्थानां सुखावबोधाय पारिभाषिका विषया विचारिताः।

द्वितीयतृतीययोर्दर्शपूर्णमासौ साङ्गौ निरूपितौ । चतुर्थे पिण्डपितृयागो, दर्शशेषा वत्सापाकरणादयः, विकृतिषु दर्शपूर्णमासयोर्धर्माणामतिदेशः, दाक्षायणयज्ञः, आग्रयणेष्टिः, अन्वारम्भणीयेष्टिः, अग्न्याधानम्, पुनराधेयम्, अग्निहोत्रं चेति निरूपितानि । पञ्चमे—चातुर्मास्यानि, मित्रविन्देष्टिश्च । षष्ठे—प्रतिवर्षमनुष्ठेयो निरूढपशुः । सप्तमप्रभृतित्येकादशपर्यन्तेषु पञ्चस्वध्यायेषु सोमयागः । द्वादशे-द्वादशाहो द्वादशसुत्याकः सत्रसंज्ञको यागविशेषः । त्रयोदशे-गवामयनम् । चतुर्दशे-वाजपेयः । पञ्चदशे राजसूयः । षोडशादिषु त्रिषु महाग्निचयनम् । एकोनविंशे सौत्रामणी नाम पशुविशेषः (१) । विंशेऽश्वमेधः । एकविंशे पुरुषमेध-सर्वमेध पितृमेधाः । एकाहा द्वाविंशे, त्रयोविंशे द्विरात्रप्रभृत्येकादशरात्रपर्यन्ता अहीनाः । चतुर्विंशे सत्रान्तराणि, पञ्चविंशे प्रायश्चित्तम्, मृताग्निहोत्रादि च । षड्विंशे-प्रवर्ग्य इति । अयमेव क्रमः प्रायशो ब्राह्मणेऽप्यादृत इति स्पष्टं प्रेक्षकाणाम् ।

(कातीयश्रौतसूत्रस्य जैमिनिसूत्रसधर्मता)

एवं सर्वेष्वपि सूत्रकारेषु तत्तच्छाखामवलम्ब्य सूत्राणि रचयितुं प्रवृत्तेषु तत्तच्छाखागतानां केषांचिच्छाखान्तरगतानां चानुष्ठेयपदार्थानां मन्त्रक्रमाद्यवबोधनार्थं सूत्राणि प्रणिनीषुर्महर्षिरयं कात्यायनस्तेभ्यो विलक्षणमेव स्वग्रन्थमिमं मीमांसान्यायशबलितमरीरचत् । विशेषोऽयमस्यैवासाधारणः । प्रायशो जैमिनीयसूत्रस्याऽऽनुपूर्व्यप्यत्र ग्रन्थे बहुत्र बहुलं तत्तद्विचारस्थलेषु स्वीकृताऽनेन महर्षिणा (२) । तद्यथा—

कात्यायनश्रौतसूत्राणि—	जैमिनिसूत्राणि—
रथकारस्याधाने १।१।८	वचनाद्रथकारस्य ६।१।४४
विष्णुर्वाऽमावास्यायां हौत्राम्नानात् ३।३।२४	विष्णुर्वा स्याद्धौत्राम्नानात् १०।८।५३
अहर्गणे सुब्रह्मण्यायाः सर्वोपलक्षणं प्रकृतिवत् १।७।६	सुत्याविवृद्धौ सुब्रह्मण्यायां सर्वेषामुपलक्षणं प्रकृत्यन्वयात् ११।४।२८
परार्थेष्वेकः कृतत्वात् १२।१।१४	परार्थेष्वेकः १२।४।३२
अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थसामान्यं तत्परत्वात् १।३।१६	अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थः १।३।३९
चैत्र्यानन्तर्यात् १३।१।५	आनन्तर्याच्चु चैत्री स्यात् ६।५।३१
माघी वा क्रयश्रुतेः १३।१।५	माघी वैकाष्टकाश्रुतेः ६।५।३२
छागं मन्त्राम्नानात् ६।३।१८	छागो वा मन्त्रवर्णात् ६।८।३१
सोमाच्चाभृथे ४।३।५	तथाऽवभृथः सोमात् ७।३।१२
प्रकृतेर्वाऽनामत्वात् ५।४।५	प्रकृतं वाऽनामत्वात् ७।३।२१

---

(१) सौत्रामणीति कर्मनामधेयम् । तच्चेष्टिपशुसमुदायस्य । कर्काचार्यैस्तु त्रिपशोर्नामधेयमिति साधितम् ।

(२) इह पूर्वमीमांसाशास्त्रप्रणेता ग्राह्यः । ज्योतिःशास्त्राचार्यस्त्वस्मान्भिन्नः ।

विषये लौकिकमयुक्तत्वात् ४।३।७	विषये लौकिकः स्यात् ६।३।३०
दध्नः सङ्घातात् ४।३।१२	दध्नः सङ्घातसामान्यात् ८।२।२४
द्वादशाहः सत्रमहीनश्च १२।१।४	सत्रमहीनश्च द्वादशाहः ८।२।२४
होता वा वचन-मन्त्रवर्णकारणेभ्यः ।६।११।१२	होता वा मन्त्रवर्णाद्वचनाच्च कारणानुपूर्व्याच्च ३।५।३७-३९
उपगादर्शनाच्च ६।७।३	उपगाश्च लिङ्गदर्शनात् २।७।३०
स तद्धर्मा कर्मयोगात् १।६।१२	स तद्धर्मा स्यात्कर्मसंयोगात् ६।३।२६
कालान्तरेऽर्थवत्त्वं स्यात् १।८।६	कालान्तरेऽर्थवत्त्वं स्यात् १२।३।५। एवमादि

अर्थतः संवादीनि विचारबहुलान्यपि सूत्राणि बहुश उपलभ्यन्ते। तद्यथा—

आहवनीययजतयो ध्रुवायाः १।८।३७	ध्रौवाद्वा सर्वसंयोगात् १०।८।४८
सङ्ख्याविकल्पो दानसंयोगे कृतत्वात् १।८।२०	सङ्ख्यासु तु विकल्पः स्यात् १२।४।९
विक्रयी त्वन्यः शूद्रसंयोगात् ६।७।४	विक्रयी त्वन्यः कर्मणोऽचोदितत्वात् ५।१।१
श्रुतिः क्रमादानुमानिकत्वात् १।५।६	श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रधानत्वात् ५।१।१
एवं प्रवृद्धौ समं विभजेत् ८।३।५	विवृद्धिः कर्मभेदात् ५।३।१
कालातिक्रमे नियतक्रिया प्राप्तकालत्वात् ७।	दीक्षाकालस्य शिष्टत्वादतिक्रमे नियतानामनुत्कर्षः प्राप्तकालत्वात् ६।५।३८
पशोः सान्नाय्यस्य तदुक्तम् ४।३।१४	सान्नाय्यं वा तत्प्रभवत्वात् ८।२।१३
हिरण्यगर्भ इत्यृचा स्रुवाघारः १६।२।३।	हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात् १०।३।१३
नित्यानुवादोऽनुयाजप्रतिषेधः ७।४।२६	नित्यानुवादो वा कर्मणः स्यात् १०।७।३९ इति।

(सूत्राणां प्रस्थानत्रयम्)

धार्मिकं विषयमवलम्ब्य सूत्राणि रचयितुं प्रवृत्ताः सूत्रकाराः प्रायशस्त्रिष्वपि प्रस्थानेषु सूत्राण्यरीरचन्। तानि च सूत्राणि श्रौतसूत्र-गृह्यसूत्र-धर्मसूत्रात्मना प्रथितानि। तत्र वेदोक्तानां त्रेतासाध्यानां कर्मणामनुष्ठानक्रमबोधकानि श्रौतसूत्राणि। जातकर्मादिसंस्कार कर्मणामेकाग्निसाध्यानां कर्मणां प्रतिपादको ग्रन्थो गृह्यसूत्रम्। साधारणवर्णाश्रमधर्मप्रतिपादको ग्रन्थो धर्मसूत्रमिति। प्रस्थानत्रयमिदं क्वचिदेकेनैव महर्षिणा निर्मितं, क्वचिच्च भिन्नैः। यथा—श्रौतसूत्राणि गृह्यसूत्राणि धर्मसूत्राणि च त्रीण्यपि आपस्तम्ब-वराह-बौधायन-मानवै रचितानि। इतरैश्चाश्वलायन-शाङ्खायन-हिरण्यकेशिभिः श्रौतसूत्राणि गृह्यसूत्राणि चेति प्रस्थानद्वयमेव निर्मितं, न तु धर्मसूत्राणि। वसिष्ठ-गौतमाभ्यां धर्मसूत्राण्येव रचितानि। महर्षिकात्यायनेन तु (१) गृह्य-धर्मविषये न प्राधान्येन प्रक्रान्तम्, किन्तु श्रौतसूत्रेषु परिशिष्ट विषयप्रतिपादने च प्रवृत्तिरस्यासीत्। अनेन निर्मिता ग्रन्था इमे—

श्रौतसूत्रम्	छागल०
प्रातिशाख्यम्	कूर्मल०
ऋक्सर्वानुक्रमसूत्रम्	प्रतिज्ञासू०
शुक्लयजुः सर्वानुक्रमसूत्रम्	अनुवाकसू०

(१) "गुजराती प्रेस" मुद्रितभाष्यपञ्चकोपेतपारस्करगृह्यसूत्रभूमिकायां महादेवभट्टैः पारस्कर इति भगवतः कात्यायनस्यैवाभिधानान्तरमित्युदङ्कितम्। अपि च "प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववत्" (पा० गृ० कां० १ कं० १८) इत्यादिस्थलेषु वत्प्रत्ययनिर्देशादुक्तिः कथमपि सङ्गच्छते।

सामसर्वानु०	चरणव्यूहप०
अथर्वसर्वा०	शुल्बसू०
त्रिकण्डिकासूत्रम्	पार्षदसू०
मूल्याध्यायः (स्नानसूत्रम्)	ऋग्यजुःपरि०
वार्तिकपाठः	इष्टकापूरणसू०
कर्मप्रदीपः (छन्दोगपरिशिष्टम्)	प्रवराध्यायः
कात्यायनस्मृतिः	उक्थशास्त्रम्
गृह्यपरिशिष्टम्	क्रतुसंख्यापं०
श्राद्धसूत्रम्	निगमप०
रुद्रसूत्रम्	यज्ञपार्श्वप०
प्राकृतमञ्जरी	हौत्रप०
यूपलक्षणपरिशिष्टम्	प्रसवोत्थानम्
उपग्रन्थसूत्रम्	भाषिकसूत्रम्

ग्रन्था इमे कात्यायनप्रणीततयैव प्रसिद्धा इदानीन्तनपण्डितलोके। परन्तु सर्वे ग्रन्था इमे महर्षिकात्यायनेनैव प्रणीताः, अथवा तच्छिष्येण केन चित् इति न वक्तुं शक्नुमः।

एवं योऽसौ वैयाकरणो वार्तिकरचयिता कात्यायनः, स एवास्मत्सूत्रकारोऽपीत्यत्रापि महान् सन्देहः। पाश्चात्यदेशीयैरपि विद्वद्भिर्विषयेऽस्मिन् सन्दिहानैरेव स्थीयतेऽद्ययावत्। अष्टादशानां परिशिष्टानां कर्ता कात्यायन इति तु चरणव्यूहकारैरुक्तम्। (कं. २) तद्वदृष्या तु व्याकरणवार्तिककर्ता कात्यायनोऽस्मत्सूत्रकाराद् भिन्नो न वा इति तु न स्पष्टं प्रतीयते।

(सूत्रकारस्यास्य कालः)

सर्वे इमे सूत्रप्रस्थानरूपा धार्मिकग्रन्थाः प्रायश एकस्मिन्नेव द्वित्रिशतवत्सरपरिमिते काले रचिता इति तु प्रायशः सर्वेऽभ्युपगच्छन्त्येव। तत्रापि सूत्रान्तरकारेषु विचाररीतिं परित्यज्य पदार्थतत्क्रममात्रं प्रतिपादयत्सु महर्षिरयं कात्यायनो विचारशबलितामेव यदा निरमात् तदा इदमवगम्यते—मीमांसासूत्रेण साकं कालतोऽस्य सन्निहितः कश्चन सम्बन्ध आसीदिति। तत्रापि जैमिनीयसूत्रैः साकमेव विशेषतः संवादात् तत्सूत्रसमकालिकानि किंचिदिव पूर्वोत्तरकालिकानि वा इमानीति प्रतीयते। तत्रापि सूत्राणाममीषां क्रमे कस्मिंश्चन विचार्यमाणे विचारशबलितानि सूत्राणि प्रथमं रचितानि, ततो विचारेण सिद्धं विषयमात्रमवलम्ब्य तदनुष्ठानक्रममात्रबोधनार्थं विचाररहितानि सूत्राणि तैस्तैः सूत्रकारैरारचितानि इति युक्ततरं प्रतिभाति। एवं च विचाररहिताद्यापस्तम्ब-बौधायनादिसूत्रकाराद्यपेक्षया विचारशबलितमिदं सूत्रं प्राचीनतरमित्यभ्युपगन्तव्यं भवति। तेन चापस्तंबाद्यपेक्षयाऽस्य प्राचीनत्वं सिद्धं भवति। आपस्तंबस्य च कालो विक्रमसंवत्सरात्पूर्वं दशमशताब्दी इति आपस्तम्बगृह्यसूत्रभूमिकायां काशी-चौखम्भामुद्रितायां मीमांसककेसरिभिः श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिभिर्युक्त्या साधितम्।

ततः पूर्वकालिकेनानेन वैक्रमात्संवत्सरात्पूर्वमेकादशशताब्दीगतेन द्वादशशताब्दीगतेन वा भाव्यमिति भाति। यद्येवमस्माद्वार्त्तिकप्रणेता भगवान् कात्यायनोऽन्य एवेति बलादायाति।

वार्तिककारोऽयं वैक्रमाब्दात्पूर्वं चतुर्थ्यां पञ्चम्यां वा शताब्द्यामासीदिति निर्णीतं विमर्शकैः (भण्डारकर विल्वलकर इत्यादिभिः)। अतो वैक्रमाब्दात्पूर्वमेकादशशताब्दीगतेनास्मत्सूत्रकारेण कथं वररुचेः कात्यायनस्यैकत्वं भवितुमर्हति। उक्तयुक्त्या इतो वर्षसहस्रत्रितयात्पूर्वमस्मत्सूत्रकारो भूमिमिमामलंचकारेति गम्यते।

(विज्ञप्तिः)

एवमीश्वरकृपया समाप्तस्यास्य ग्रन्थस्य विषये येभ्योऽहमधमर्णोऽतितरां, तेषां मध्ये प्रथमतोऽस्मत्तातपादानां सर्वतन्त्रापरतन्त्राणामपरेषामिव कात्यायनानां जगत्पूज्यचरणानां विद्वल्ललामभूतानामस्मद्गुरुचरणभूतानां महामहोपाध्यायानां श्री १०६ प्रभुदत्तशास्त्रिणा माहिताग्नीनां चरणकमलेऽस्मदनुग्रहैकपरायणे अन्यत्कर्तुमनीशानः केवलं मनःकुसुमेनानवरतमर्चयामि। यत्प्रज्ञापारावारेऽनवरतमुल्लसन्त्या वैदिकविद्यावीचिपरम्पराया लेशमात्रमधिगम्य प्रभुरभवमेतद्व्याख्याकरणे।

आदितो यावदन्तं ग्रन्थस्यास्य विलेखने भूमिकादौ च येषामुपकारोऽवर्णनीय आसीत्, किं बहुना—ग्रन्थस्यास्य समापनमेव न सुशकमभूत्, तान् श्रीमतः श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिमहोदयान् काशीविश्वविद्यालयाध्यापकान् मीमांसकप्रवरान्, कदाचिदपि न विस्मर्तुमीशे। अतस्तेभ्यो महतीं कृतज्ञतां प्रकटयामि।

ग्रन्थस्यास्य मुद्रणविषये महान्तमपि व्ययभारमविगणय्य गैर्वाणीवाणीप्रणयिभ्यो, धार्मिकग्रन्थोद्धरणेऽनवरतमाविष्कृतादरेभ्यो, वैदिकपथप्रतिष्ठापने निबद्धकक्षेभ्यः, सुरभारतीसेवायामेव समर्पितनिजकरणत्रयेभ्यः, तदेव च परं पुरुषार्थं मन्वानेभ्यो, विनयावनम्रेभ्यो, गुणैकनिधिभ्यः, सनातनधर्मैकमयजीवितेभ्यः, श्रेष्ठिवर्येभ्यः, श्रीगौरीशङ्करगोयेनकामहोदयेभ्यो महतीमाशीःपरम्परां हृदयेन वितरामि, प्रार्थयामि च भगवन्तं लोकगुरुमुमापतिम्, सुरभारतीसमुद्धरणैकफलेन इतोऽप्यधिकैश्वर्येण तादृशा चायुषा समेधयत्वेनानिति।

(समर्पणम्)

येषां गुरुचरणानामसीमकृपया ग्रन्थोऽयं निर्विघ्नेन परिसमाप्तिमवाप, तेषामेव श्री विश्वनाथसदृशानामस्मत्तातपादानां महामहोपाध्यायानामग्निहोत्रिणां श्री १०६ मतां प्रभुदत्तशास्त्रिणां चरणकमलयोरेव ग्रन्थमिमं समर्पयामि, तेन च मन्ये भगवान् विश्वेश्वरोऽपि प्रीतो भवेदिति।

शोधनादिव्यापारेऽत्यन्तं जागरूकेण स्थितवतोऽपि मम प्रथमप्रवृत्तिरूपेऽस्मिन् कार्ये बह्व्योऽशुद्धयस्तथैव स्थिताः। अतो विद्वज्जनान् विनम्रः प्रार्थये—पुनर्मुद्रणावसरे ते साक्षिगोचरीभूता अशुद्धीर्मह्यं निवेद्य मामनुगृह्णन्त्विति, मयापि इतोऽप्यधिकतरमवहितेन ताः समीकरिष्यन्त इति।

ग्रन्थेऽत्र महर्षिणा निरूपितानां यागानां स्वरूपस्य सुखावबोधार्थं सङ्ग्रहेण तेषां स्वरूपमत्र विशदीक्रियते—

(यज्ञादिस्वरूपम्)

तत्र श्रुतौ तावत् वैदिकानि कर्माणि पञ्चधा विभक्तानि। "स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं, दर्शपूर्णमासौ, चातुर्मास्यानि, पशुः, सोमः" (ऐ० ब्रा०) इति। स्मृतौ तु "औपासनहोमः, वैश्वदेवम्, पार्वणम्, अष्टका, मासि श्राद्धम्, श्रवणा, शूलगव इति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः; अग्निहोत्रम्, दर्शपूर्णमासौ, आग्रयणम्, चातुर्मास्यानि, निरूढपशुबन्धः

सौत्रामणी, पिण्डपितृयज्ञादयो दर्विहोमा इति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः; अग्निष्टोमः, अत्यग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, वाजपेयः, अतिरात्रः, अप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः (गौ० ध० ८।१८) इति श्रौतानि स्मार्तानि मिलित्वा एकविंशतिरुक्तानि। तत्र स्मार्ताः सप्तपाकयज्ञसंस्थाः स्मृतौ गृह्ये वा निरूपिता इति न सूत्रकारेण तासामत्र निरूपणं कृतम्। तथाऽपि तेषामपि स्वरूपमतिसङ्क्षेपेण निरूप्यते किञ्चिदिव। तत्र या इमाः स्मार्ताः संस्थाः, ता गृहीतस्मार्ताग्निना पुरुषेण स्वाग्नावनुष्ठेयाः।

(स्मार्ताग्न्याधानकालः)

स्मार्ताग्निश्च "आवसथ्याधानं दारकाले दायाद्यकाल एकेषाम्" (पा० गृ० १।२।१–२) "भार्यादिरग्निर्दायादिर्वा" (गौ० ध० ५।७) इत्यादिवचनबलाद् विवाहप्रभृति दायप्रभृति वा सम्पादनीयो भवति। तत्र वैवाहिकचतुर्थीहोमानन्तरम् "आवसथ्याधानं दारकाले" (पा० गृ० १।२।१) इत्यनेन विधिना सम्पादितोऽग्निः स्मार्ताग्निरित्युच्यते। गृह्यः, आवसथ्यः, औपासन इति चानर्थान्तरम्। यदि तु दैवान्मानुषाद्वा कस्माच्चिदपराधात् न ग्रहणं सुशकं, तदा दायकाले तेनैव विधिना सम्पादनीयो भवति। इमौ द्वौ कालौ मुख्यत्वेन परिगणितौ। यदि च कालद्वयेऽप्यस्मिन् नाहितोऽग्निस्तदा यावान् कालोऽतीतस्तत्कालोक्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठाय, तत आधातव्यः। अत्र च पितुरगृहीताग्निकत्वे पुत्रस्य स्मार्ताग्निग्रहणेऽधिकारः समस्त्येव। एवं गृहीतेऽग्नौ औपासनहोमादिकाः सप्त पाकयज्ञा अनुष्ठेयाः।

(स्मार्तेऽग्नौ कर्त्तव्यं कर्म)

अत्र यद्यपि "कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही। दायकालाहृते वाऽपि श्रौतं वैतानिकाग्निषु" (या० स्मृ० १।९७) इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिमवलम्ब्य शान्तिकपौष्टिकादिकमपि गृह्येऽग्नौ कुर्यादित्युक्तं देवयाज्ञिकेन, (का. श्रौ. १।१।२०) तथापि शान्तिकपौष्टिकादि कर्मणो बहिःशालायामनुष्ठानविधानेन विना वचनमावसथ्याग्नेः स्वायतनाद् बहिर्नयने लौकिकत्वापत्त्या बहिःशालायां विहितानि सर्वाणि सीमन्तादीनि लौकिकाग्नावेवानुतिष्ठन्ति शिष्टाः। अतः पाकयज्ञा ये चात्मसंस्कारास्ते सर्वे गृह्येऽग्नौ क्रियन्ते। अन्यत्सर्वं पुत्रसंस्कारकं शान्तिकपौष्टिकादि च लौकिकाग्नावेवेति।

(पाकयज्ञेषु प्रथम औपासनहोमः)

अत्र सायं प्रातः "दध्ना तण्डुलैरक्षतैर्वा" (पा. गृ. १।९।३) इति द्रव्यैर्हस्तेन क्रियमाणो होम औपासनहोम इत्युच्यते। तत्र सायंकाले अग्निः प्रधानदेवता, प्रजापतिश्च स्विष्टकृत्स्थानीयाऽङ्गदेवता (श. ब्रा. २।३।१।२३)। एवं प्रातः सूर्यः प्रधानदेवता, प्रजापतिरङ्गदेवता। अयं च होमः सायमारम्भणीयः सायमादिप्रातरन्तमेकं कर्म। तेन सङ्कल्पे सायंप्रातर्होमं करिष्ये इत्युल्लेखः क्रियते। कालद्वयानुष्ठेययोर्होमयोरेकत्वाच्च मिलितयोरेकं फलं, न पृथक्। अत एव च कारणादुभयत्रापि द्रव्येण कर्त्रा च एकेनैव भाव्यम्। एककाले चानुष्ठाय कालान्तरेऽननुष्ठाने च न फलप्राप्तिरित्यपि। अयं होमो जीवता सपत्नीकेन पुरुषेण यावज्जीवमनुष्ठेयः। अकरणे प्रत्यवायश्रवणात्।

(वैश्वदेवकर्म)

पाकयज्ञेषु द्वितीयं वैश्वदेवम्। वैश्वदेवमिति च कर्मणो नामधेयम्। विश्वे सर्वे देवा अत्रेज्यन्त इति। अस्यैव च नामान्तरं पञ्च महायज्ञा इति। "देवयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञो

मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञः" (श. ब्रा. ११।५।५।१) इति । इदमपि च नित्यं गृहमेधिनः। परन्तु शाखान्तरे सायंप्रातः कर्तव्यत्वेन विहितोऽपि अस्माकं प्रातःकाल एव विधानादेकस्मिन्नेव प्रातःकालेऽनुष्ठेयम् ।

(पार्वणम्)

पार्वणं तु षट्पुरुषोद्देश्यकं प्रत्यमायां कर्तव्यं कर्म । इदमपि च नित्यम् ।

(अष्टकाश्राद्धम्)

अष्टकाश्राद्धमपि "ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्रोऽष्टकाः" (पा. गृ. ३।३) इति सूत्रेण हेमन्त-शिशिरसंबन्धिनीषु चतसृषु कृष्णपक्षाष्टमीषु अपूप-गोमांस-शाकैरिन्द्र-विश्वदेवप्रजापति-पितॄनुद्दिश्य क्रियमाणं कर्म । अस्य च "अप्यनडुहो यवसमाहरेत्, अपि वा कक्षमुपोषेत्, न त्वेवानष्टकः स्यात्" (आश्व० गृ०२।४।११) इति साग्निकस्यावश्यकर्तव्यताबोधनेऽपि तत्र गोमांसस्य द्रव्यत्वेन विधानात्, कलौ च गवालम्भस्य निषिद्धत्वात् तत्प्रतिनिधित्वेन च द्रव्यान्तरस्याविधानात् लोप एवास्मच्छाखीयानाम् । शाखान्तरीयाणां तु येषां मांसस्य न विधानं तेषां नित्यतयैवानुष्ठानम् ।

(मासिश्राद्धम्)

मासि श्राद्धं मासि मासि क्रियमाणम् । "मासि मासि वोऽशनम्" (श० ब्रा०) इति श्रुतेः ।

(श्रवणाकर्म)

श्रवणाकर्म श्रावणपौर्णमास्या आरभ्याऽऽमार्गशीर्ष्याः प्रतिदिनं सायं सर्पेभ्योऽर्थे क्रियमाणं बलिकर्म "अथातः श्रवणाकर्म (पा. गृ. २।१४) इत्यादिना विहितम् । इदं च सकृत्कार्यम्, कालसंयोगाभावात् ।

(शूलगवः)

शूलगवोऽपि "अथ शूलगवः" (पा. गृ. ३।८) इत्यादिना विहितो गोद्रव्यकः कर्मविशेषः । अस्यापि कलौ निषिद्धत्वादननुष्ठानमेव । शाखान्तरीयाणाम् "ईशानाय स्थालीपाकं श्रपयित्वा" (आप. गृ. ६।१३) इति गोः स्थाने स्थालीपाकविधानादनुष्ठानम् । इदमपि सकृत् ।

(श्रौताधानकालः, तत्राधिकारी च)

ततः श्रौताः सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः । आसु संस्थासु अग्रे निरूप्यमाणासु सोमसंस्थासु च गृहीतश्रौताग्नेरेव सपत्नीकस्याधिकारः । अग्निग्रहणं तु आधानेनैव भवति । आधानं च "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत, ग्रीष्मे राजन्यो, वर्षासु वैश्यः इत्यादिवाक्यैः त्रैवर्णिकान्प्रति तत्तद्वर्णोद्देशेन "अमावास्यायामग्न्याधेयम्" (का. श्रौ. ४।७।१) इत्यादिना तत्तत्काले विहितं कर्म । तच्च गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निसभ्याग्निचतुष्टयसम्पादकं तत्तदायतनेषु मन्त्रपुरःसरमग्नीनां स्थापनरूपम् । अनेनैव चाधानेन श्रौतानामग्नीनां सिद्धिः । "जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत" इत्यादिश्रुत्या पञ्चविंशतेरुपरि चत्वारिंशतो वर्षेभ्यः पूर्वं सपत्नीकेन पुरुषेणानुष्ठेयम्, ततो यावज्जीवं धारणं च । यदि केन चित्कारणेन मध्ये विच्छेदस्तदा पुनराधानविधिना पुनरग्नीन् सम्पाद्य तत्र दर्शपौर्णमासादयः पूर्ववदनुष्ठेयाः ।

अस्मिंश्चाधाने पितरि जीवति तस्याहिताग्नित्वे सत्येव पुत्रस्याधिकारः । अन्यथा परिवित्तिपरिवेत्तृदोषः शास्त्रे समुक्तः । पितुरनन्तरं तु अधिकारी भवत्येव । स चाधिकारो द्वादशाहे सपिण्डनपक्षे तस्मिन्नेव दिनेऽह्नि । अनन्तरं वा प्रथमेऽब्देऽपि ।

(अग्निहोत्रे द्रव्यं देवता च)

एवमाधानसिद्धेषु वैतानिकाग्निषु अग्निहोत्रादीनि कर्माण्यनुष्ठेयानि। तत्राग्निहोत्रं नाम अग्न्युद्देशेन सायं प्रातः क्रियमाणो होमविशेषः। अत्र द्रव्याणि पयआदीनि बहून्याम्नातानि। तत्र पयो मुख्यं द्रव्यं क्रत्वङ्गतयाऽऽम्नातम्, इतराणि च यवागू-तण्डुल-दधि-घृतरूपाणि द्रव्याणि काम्यानि श्रुतावाम्नातानि। स्मृतौ तु—

"तैलं दधि पयः सोमो यवागूरोदनं घृतम्।
तण्डुलाः फलमापश्च दश द्रव्याण्यकामतः" (स्मार्त्तोल्लासे)

इत्यकामसंयोगेनैव नित्यतयाऽऽम्नातानि। अत्रापि अग्निर्मुख्या देवता, प्रजापतिरङ्गदेवता स्विष्टकृत्स्थानीया सायंकाले, प्रातश्च सूर्यो मुख्या देवता, प्रजापतिरङ्गदेवता। अत एव चाग्निदेवताकत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमादाय अग्निहोत्रशब्दः कर्मनामधेयम्। अस्यैव च श्रौतस्य कर्मणोऽग्निहोत्रमिति संज्ञा, न तु स्मार्तस्यौपासनहोमस्य (१)

अस्य चाग्निहोत्रस्य महत्प्राशस्त्यम्, अकरणे च महान् प्रत्यवायो जन्मनो वैयर्थ्यं च बहु प्रतिपादितं श्रुतौ स्मृतौ च। उत्तरक्रतूनां दर्शपूर्णमासादीनां यथावदनुष्ठानसौकर्याभावेऽपि अग्निहोत्रस्य परमापद्गतेनापि पुरुषेणावश्यमनुष्ठानं, तेनैव च इतरक्रत्वनुष्ठानं च बहुश उद्घोषयन्ति श्रुतयः स्मृतयश्च।

इदं च कर्म यावत्सम्भवं यजमानेन स्वयं कर्तव्यम्। तदशक्तौ च ऋत्विजाऽपि कारयितुं शक्यते, "तस्यैतस्याग्निहोत्रस्य यज्ञक्रतोरेक ऋत्विक्" (तै० सं० २।३।६) इति श्रुतो ऋत्विक्कर्तृकत्वावबोधनात्। स च ऋत्विगध्वर्युः।

(दर्शपूर्णमासयागः)

ततो दर्शपूर्णमाससंज्ञकौ यागविशेषौ अमायां पूर्णिमायां च यथाक्रमं कर्तव्यौ। अमायां पूर्णिमायां चानुष्ठेयत्वादेव चानयोः कर्मणोर्दर्शपूर्णमासाविति संज्ञा। अत्र यद्यपि दर्शपूर्णमासाविति द्विवचनमेव सर्वत्रोपलभ्यते, तथापि पौर्णमास्यामाग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशयागः, अग्नीषोमीय उपांशुयाग आज्यद्रव्यकः, अग्नीषोमीय एकादशकपालः पुरोडाशयाग इति यागत्रयम्। अमायां च आग्नेयः पुरोडाशयाग एकः, इन्द्रदेवताको दधिद्रव्यको यागो द्वितीयः, इन्द्रदेवताकः पयोद्रव्यको यागश्चापर इति यागत्रयम्, उभयत्र मिलित्वा षड् यागाः। एकैककालकर्तव्यं यागत्रयमपि एकं समुदायमङ्गीकृत्य समुदायद्वयरूपेण दर्शपूर्णमासाविति द्विवचनान्तेनानुवादः। इदं च यागषट्कं सान्नाय्ययाजिनः। अत्र पूर्वोक्तौ दधिपयोयागावेव हि सान्नाय्यपदाभिधेयौ। सान्नाय्ययागे च सोमयाजिन एवाधिकारः। अर्थात् आधानानन्तरं यः सोमेनेष्टवान् तस्य सान्नाय्ययागो नित्यः। इतरस्य तु "कामादितरः" (का० श्रौ० सू०

---

(१) अग्निहोत्रशब्दोऽयं तत्प्रख्यन्यायेन कर्मनामधेयमित्युक्तं पूर्वमीमांसायाम् (१।४।४)। स च कर्मविशेषः "उद्धरेति यजमानो ब्रूयात्" (४।१३।१) इत्यादिना विधीयमानः श्रौत एव, न तु स्मार्तस्यौपासनहोमस्याग्निहोत्रपदवाच्यता। अत एव च "अनाहिताग्नेरप्येपः" (४।१।२९) इत्यनेन स्मार्ताधानवतोऽपि अनाहिताग्नित्वमेवोक्तं सूत्रकारेण। "एवंविहितस्यानाहिताग्नेरौपासने श्रपणधर्मा होमश्च" (आप० श्रौ० १।१०।१७-१८) इति भगवताऽऽपस्तंबेनाप्यनाहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञं विदधता तस्यौपासने श्रपणधर्मान् होमं च विदधता औपासनवानपि स्मार्ताग्निरनाहिताग्निरेवाभिप्रेतः। ग्रन्थेषु कुत्रापि च अग्निहोत्रशब्द औपासनहोमे न प्रयुक्तो दृष्टः। अतो यदिदानीं स्मार्ताग्निमन्तमपि पुरुषमग्निहोत्रिशब्देन व्यवहरन्ति, तत्र भ्रान्तिं विना नान्यत्किञ्चन निदानमुपलभामहे।

अ० ४। कं० १ सू० २७) इत्यनेनैच्छिकः। एवं च यो नाम असोमयाजी सान्नाय्येन यष्टुं नेच्छति तस्य पौर्णमास्यां त एव यागाः। अमायां परमाग्नेयेन सह वैष्णव अग्नीषोमीयो वा आज्यहविष्को यागः, ऐन्द्राग्नश्च द्वादशकपालपुरोडाशयागोऽस्माकं माध्यन्दिनीयानां शाङ्खायनानां च। इतरेषां तु अमायामसन्नयत आग्नेय ऐन्द्राग्न इति द्वावेव यागौ। अत्र यद्यपि सामान्यतः पौर्णमास्यमावास्याकालिकत्वमुक्तम्, तथापि पौर्णमास्याममायां वाऽग्न्यन्वाधानं नियमाश्चानुष्ठीयन्ते, यागः परं प्रतिपद्येव। अतो दिनद्वयसाध्यमिदं कर्म। तत्रापि दर्शे दिनद्वयानुष्ठेयत्वं नित्यम्। पौर्णमासयागे तु सद्यस्कालत्वे विकल्पः, पौर्णमास्यामन्वाधाय नियमादिकमनुष्ठाय प्रतिपदि यष्टव्यम्, अथवा प्रतिपद्येव सर्वमनुतिष्ठेद्यावद्यागं च नियमान् धारयेत्। कालद्वयानुष्ठेयं कर्मषट्कमपि एकफलसाधनमिदमेकं कर्मेति व्यवह्रियते। अतोऽन्यतरकालसाध्यं कर्मत्रयमनुष्ठाय न फलभाग्भवति।

(आधानानन्तरमादौ पौर्णमासस्यानुष्ठानं, ततो दर्शेष्टिः)

अनुष्ठानं च पौर्णमासारम्भमेव भवति। अत आधानानन्तरं दर्शे आपतितेऽपि न तत्र यागः, किन्तु आगामिन्यां पूर्णिमायां प्रारभ्य तत्र पौर्णमासमनुष्ठाय ततो दर्शोऽनुष्ठेयः। अस्य च कर्मणः सपत्नीकेन यजमानेन सह चत्वार ऋत्विजोऽध्वर्यु-ब्रह्म-होत्र-ग्नीध इति। "तस्माद्दर्शपौर्णमासयोर्यज्ञक्रतोश्चत्वार ऋत्विजः" (तै० सं० २।३।६,) इति।

(दर्शपूर्णमासौ सर्वासामिष्टीनां प्रकृतिः)

एते षड् यागाः सर्वासामिष्टीनां प्रकृतयो भवन्ति। "दर्शपूर्णमासाविष्टीनां प्रकृतिः" (आप. श्रौ. २४।३।३२) "इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात्" (जै० ८।१।११) इति स्पष्टमुक्तत्वात्। श्रुतौ हि तत्तत्फलोद्देशेन तत्तन्निमित्तोद्देशेन च "ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः" (तै० सं० २।२।१) "यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान्दहेत्सोऽग्नये क्षामवतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्" (तै. सं. २।२।२) इत्यादिना परःसहस्रमिष्टयो विहिताः, तासां सन्निधौ तत्तदपेक्षिताण्यङ्गानि न पठितानि, परन्तु पूर्वनिरूपितेषु दर्शपूर्णमासाख्येषु षट्सु यागेषु सर्वानङ्गकलापानभिधाय तत एव तासु तासु विकृतिषु अङ्गानामतिदेशः कर्तव्यः। अत एव च अपेक्षितसर्वाङ्गोपदेशाद्दर्शपूर्णमासयागौ प्रकृतिरित्युच्यते, इतरास्त्विष्टयो विकृतय इति। यत्र समग्राङ्गोपदेशः सा प्रकृतिः, यत्र चान्यतोऽङ्गप्राप्तिः सा विकृतिरिति तयोर्लक्षणमुद्घोषयन्ति न्यायविदः। प्रकृतितो विकृतौ धर्मप्राप्तावपि प्राकृतो द्व्यहकालो न विकृतौ प्राप्नोति। "य इष्ट्या पशुना सोमेन यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेत" (काठ० सं०) इति विशेषविधिना सर्वा विकृतीरतिदिश्य सद्यस्कालताविधानात्।

(दर्शपूर्णमासयागीयपदार्थाः)

अत्र यद्यपि बहवः पदार्था अनुष्ठेयाः, तेषां सर्वेषां निरूपणं विस्तरापेक्षमिति मुख्याः केचन निरूप्यन्ते। पौर्णमास्यां प्रथमतोऽग्न्युद्धरणम्, (१) अग्न्यन्वाधानं, (२) ब्रह्मवरणं, प्रणीताप्रणयनं, (३) परिस्तरणं, (४) पात्रासादनं, शूर्पाग्निहोत्रहवण्योः

---

(१) प्रणयनार्थं गार्हपत्यादाहवनीयदक्षिणाग्न्योः पृथक्करणमग्न्युद्धरणम्।
(२) गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु "ममाग्ने वर्चः" इति पदसमिदाधानरूपं कर्म अग्न्यन्वाधानम्।
(३) चमसे संगृहीता आपः प्रणीताः, तासां प्रणयनं स्वस्थाने स्थापनं प्रणीताप्रणयनम्।
(४) अग्नीनां परितः कुशैराच्छादनं परिस्तरणम्।

प्रतपनम्, अग्निहोत्रहवण्यां (१) शकटात् इडापात्रीतो (२) वा हविर्ग्रहणादिकम्, पवित्रकरणादिकम्, (३) पात्र-हविःप्रोक्षणम्, हविषः कण्डनादिफलीकरणान्तम्, (४) तस्य पेषणम्, कपालोपधानम्, (५) उपसर्जनीनां हविषश्चाधिश्रयणम्, (६) आप्त्येभ्योऽङ्गुलिप्रक्षालननिनयनम्, वेदिकरणादिकं, स्तम्बयजुर्हरणादिकम्, (७) स्रुव-जुहू-(८) पभृद् (९) ध्रुवादीनां (१०) संमार्गः, पत्नीसन्नहनम्, (११) इध्म-वेदि-बर्हिषां प्रोक्षणम्, (१२) प्रस्तरग्रहणम्, (१३) वेदेः स्तरणम्, परिधिपरिधानम्, (१४) इध्मयोराधानम्, विधृत्योः स्थापनम्, (१५) जुह्वादीनां वेद्यां स्थापनादि, पञ्चदशसामिधेन्यनुवचनम्, (१६) अग्निसंमार्गः, आघारौ, (१७) होतृवरणादिकम्, पञ्च प्रयाजाः, (१८) आज्यभागौ (१९) प्रधानयागः, (२०) स्विष्टकृत्, (२१) प्राशित्रावदानम्, (२२) इडावदानादिकम्, भागप्र-

---

(१) अग्निहोत्रं हूयतेऽनया साऽग्निहोत्रहवणी ।

(२) वारणकाष्ठनिर्मिताऽरत्निमात्रदीर्घा द्व्यङ्गुलगर्ता प्रान्तेषु द्व्यङ्गुलपरिधिमती मध्ये सङ्कुचिता चतुरङ्गुलदण्डा पात्री इडाया आधारत्वात् इडापात्रीत्युच्यते ।

(३) अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्" इति छन्दोगप० (२।१०) ।

(४) तण्डुलानां कणादिनिरसनेन शोधनं फलीकरणम् ।

(५) कपालानां विहितक्रमेण स्थापनं कपालोपधानम् । कपालानि तु पुरोडाशपाकार्थं मृत्तिकानिर्मितानि वह्नौ पक्वानि द्व्यङ्गुलोच्छ्रायाणि यस्मिन् पुरोडाशे यावन्ति विहितानि तानि सर्वाणि मिलित्वा गार्हपत्यस्य पश्चाद् भूमौ गार्हपत्यायतनान्तः पश्चिमभागे उपधीयमानानि त्र्यङ्गुलवृत्तानि षडङ्गुलविपुलानि । सर्वाणि कपालानि एतत्क्षेत्रान्तरेव सम्पादनीयानि ।

(६) पिष्टसंयवनार्थास्तप्ता आप उपसर्जन्यः ।

(७) दर्शपूर्णमासादौ यजुर्मन्त्रेण छिन्नो दर्भः स्तम्बयजुः ।

(८) पलाशकाष्ठनिर्मिता बाहुमात्री हंसमुखप्रणालिका स्रुक् जुहूः । हूयतेऽनयेति तद्व्युत्पत्तिः ।

(९) अश्वत्थकाष्ठनिर्मिता जुहूसदृशी उप समीपे ध्रियते भ्रियते इति व्युत्पत्त्या अध्वर्युणा होमार्थं धृतदक्षिणहस्तसंबन्धिजुह्वाः समीपे धारणादुपभृदित्युच्यते ।

(१०) विकङ्कतकाष्ठनिर्मिता जुहूसदृशी यागसमाप्तिपर्यन्तं वेद्यां स्थियमानतया स्थिरत्वदर्शनात् ध्रुवति अप्रचलिता भवतीति ध्रुवा ।

(११) मुञ्जरज्जुनिर्मितः पत्नीबन्धनार्थो रज्जुविशेषः पत्नीसन्नहनम् ।

(१२) पलाशादिवृक्षाणामरत्निमात्रा अष्टादश समिध इध्मः (छन्दो० प० ८।१९-२०) ।

(१३) प्रस्तरः कुशमुष्टिः ।

(१४) आहवनीयस्य परितो निधीयन्ते इति परिधयः पलाशादिसमिधो बाहुमात्र्यः ।

(१५) विशेषेण धृतिर्धारणं प्रस्तरादीनां ययोस्ते विधृती कुशौ ।

(१६) सम्यगिध्यते उत्ताल्यतेऽग्निर्याभिर्ऋग्भिस्ताः सामिधेन्यः "प्र वो वाजा अभिद्यव इत्याद्याः (तै० ब्रा० ३।५।२।१) एकादश, तासां पठनं सामिधेन्यनुवचनम् (शत० १।३।२।१३) ।

(१७) वन्हेः कञ्चिद्देशमारभ्य देशान्तरपर्यन्तं समन्त्रकमाज्यधाराया आहरणं प्रक्षेपणमाघारः ।

(१८) प्रकर्षेण इज्यन्ते देवता एभिस्ते प्रयाजाः ।

(१९) आज्यं भागो ययोस्तौ आज्यभागौ अग्नीषोमौ, तत्संबन्धाद्धोमावप्याज्यभागौ ।

(२०) फलोद्देशेन विहिता देवता प्रधानदेवता । तदर्थं यागः प्रधानयागः ।

(२१) प्रधानयागस्य सुष्ठु इष्टं करोतीति स्विष्टकृत्, कृतस्य प्रधानस्य पौष्कल्यापादक इति यावत् ।

(२२) प्राशित्रं ब्रह्मणो भागः, तस्यावदानमदनं प्राशित्रावदानम् ।

शनादिकम्, अन्वाहार्यो दक्षिणा, (१) त्रयोऽनुयाजाः, (२) व्यूहनम्, (३) सूक्तवाकः, (४) शंयुवाकः, (५) पत्नीसंयाजाः, (६) दक्षिणाग्निहोमः, बर्हिर्होमः, प्रणीताविमोकादि, विष्णुक्रमादि (७) याजमानम्, व्रतविसर्गः, ब्राह्मणतर्पणं चेति।

इमौ दर्शपूर्णमासौ यावज्जीवमनुष्ठेयौ। तावत्कर्तुमशक्तश्चेत् त्रिंशद्वर्षाणि कृत्वा विरमेत्। दाक्षायणयाजिनस्तु पञ्चदश वर्षाणि दाक्षायणयज्ञः कर्तव्यः। दाक्षायणयज्ञो नाम एकैकस्मिन् प्रयोगे द्विर्द्विरनुष्ठेयो यागविशेषो दर्शपौर्णमासयाग एव गुणविकृतिभूतो न कर्मान्तरम्। तेन दाक्षायणयज्ञानुष्ठानपक्षे दर्शपूर्णमासयोरक्रिया (का०श्रौ० ४।४।३)।

(चातुर्मास्ययागः)

ततश्चातुर्मास्यानि। चतुर्षु मासेषु अनुष्ठेयत्वात् चातुर्मास्यानीति संज्ञा कर्मणाम्। अत्र हि चत्वारि पर्वाणि। वैश्वदेवं, (८) वरुणप्रघासाः, (९) साकमेधाः, (१०) शुनासीरीयं (११) चेति। तत्र प्रथमं पर्व फाल्गुन्यां पूर्णिमायामनुष्ठेयम्। ततश्चतुर्षु मासेषु गतेषु आषाढ्यां पूर्णिमायां द्वितीयं पर्व, ततश्चतुर्षु मासेषु गतेषु कार्तिक्यां तृतीयं पर्व। ततश्चतुर्षु मासेषु गतेषु फाल्गुनशुक्लप्रतिपदि, एवं पुनः पुनरावर्तयितव्यम्।

(प्रथमं वैश्वदेवं पर्व)

अत्र प्रथमे पर्वणि आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशः, सौम्यश्चरुः, सावित्रोऽष्टाकपालो द्वादशकपालो वा पुरोडाशः, सारस्वतश्चरुः, पौष्णः पैष्टश्चरुः, केवलेभ्यो मरुद्भ्यः, स्वतवद्गुणविशिष्टेभ्यो वा मरुद्भ्यः सप्तकपालः पुरोडाशः, वैश्वदेवी पयस्या, (१२) द्यावापृथिवीय एककपाल इत्यष्टौ हवींषि। इमे च यागा दर्शपूर्णमासप्रकृतिभूता इति न पृथग्धर्मा अतिदिश्यन्ते। प्रयाजानुयाजेषु परं "नव प्रयाजं नवानुयाजम्" (५।२।७) इति सूत्रान्नवत्वम्, "त्रीणि समिष्टयजूंषि (५।२।९), वाजिदेवताको वाजिनयागश्चेति विशेषः। अस्यैव वैश्वदेवपर्वणो धर्मा उत्तरयोः पर्वणोः प्रवर्त्तन्ते (४।३।४)

---

(१) अन्वाहरति यज्ञसंबन्धि दोषजातं परिहरति अनेनेति अन्वाहार्यो नाम ऋत्विग्भोजनीय ओदनः (शत० साय० १।३।३।५)

(२) अनु पश्चात् प्रधानयागानन्तरमिज्यन्ते यैरिति व्युत्पत्या होत्रा पठ्यमाना याज्यामन्त्रा अनुयाजाः।

(३) जुह्वाः प्राच्याम्, उपभृतः प्रतीच्यामपसारणं व्यूहनम्।

(४) "इदं द्यावापृथिवी" (का० श्रौ० प० ११।३) इत्यनुवाकप्रतिपाद्यो मन्त्रविशेषः सूक्तवाकः।

(५) तच्छंयोरावृणीमहे (का० श्रौ० प० ११२) इति मन्त्रस्य शंयुनामबृहस्पतिपुत्रस्तुतिरूपत्वात् शंयुपदघटितत्वाच्च शंयुवाक इति नाम।

(६) पत्नीदेवताका दर्शपूर्णमासाङ्गभूताश्चत्वारो यागविशेषाः पत्नीसंयाजाः।

(७) विष्णुपादबुध्या भूमौ स्वपादप्रक्षेपा विष्णुक्रमाः।

(८) विश्वे देवा अपश्यन् यत्पर्व तद्वैश्वदेवं पर्व।

(९) प्रकृष्टो घासो भक्ष्यविशेषो येषु हविर्विशेषेषु ते प्रघासाः। वरुणमुद्दिश्य प्रघासाः, वरुणस्य पाशरूपं कर्म घ्नन्तीति वा वरुणप्रघासाः।

(१०) साकमेधन्ते वर्द्धन्ते देवता एभिर्हविर्विशेषैरिति साकमेधाः।

(११) शुनो वायुः, सीर आदित्यः, तौ देवते अस्येति शुनासीरं पर्व।

(१२) गव्यं पयस्तप्तं कृत्वा तापविशिष्टे एव पयसि दधि प्रक्षिप्तं चेत् तद् द्विधा भवति, द्रवीभूतं घनीभूतं च। तत्र यो द्रवीभूतोंऽशः स पयस्या आमिक्षेति च पदैर्व्यवह्रियते, द्रवीभूतो वाजिनमिति।

तत्रापि यो वैश्वदेव आमिक्षायागः स इतरेषामामिक्षायागानां प्रकृतिः। एवं द्यावा पृथिवीय एककपालोऽपि सर्वेषामेककपालानां प्रकृतिरित्यापस्तम्बमतम् (आप० श्रौ० २४।१।) कर्काचार्यमतं च (४।६।४)। जैमिनीया अप्येवमेवाभिप्रयन्ति (जै० ७।१।२३)। आमिक्षायागस्य तु दाक्षायणान्तर्गतामिक्षायागविकृतित्वमिच्छन्ति कर्काचार्याः (५।१।१८) इति। अत्र ऋत्विजो यथादर्शपूर्णमासम्।

(वरुणप्रघासाख्यं द्वितीयं पर्व)

अथ वरुणप्रघासाः। ते चाषाढ्यां कर्तव्याः। तत्र वैश्वदेवे यानि हवींषि, तेषु आदितः पञ्च हवींषि अत्राप्यनुष्ठेयानि। ततोऽधिकानि चत्वारि। ऐन्द्राग्नो द्वादशकपालः, वारुण्यामिक्षा, मारुत्यामिक्षा, काय एककपाल इति (१)।

अत्र च वेदिद्वयं, दक्षिणा वेदिरुत्तरा वेदिश्च। ऋत्विजो यथावैश्वदेवपर्व। एकः प्रतिप्रस्थाताऽधिकः। स एव दक्षिणवेद्यामनुष्ठीयमानकर्मणां कर्ता भवति। एवं च आग्नेया-दीन्यष्टौ हवींषि उत्तरस्यां वेद्यां साक्षान्यध्वर्युणा प्रचर्यन्ते। मारुतीमामिक्षां परं दक्षिणे विहारे प्रतिप्रस्थाता प्रचरति। यानि यान्यङ्गानि अध्वर्युणोत्तरस्यां वेद्यामनुष्ठीयन्ते तानि सर्वाणि प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्यामनुतिष्ठति। "प्रणीता-पत्नीसन्नहना-ऽग्निमन्थना-ऽऽश्रुत-प्रत्याश्रुत-प्रैष-यजमानवाचन-होतृषदन-वरण-प्राशित्रा-ऽङ्गुलिपर्वाञ्जना-ऽवान्तरेडाभागा-ऽपरा-ग्न्यवभृथान्प्रति प्रस्थाता" (का० श्रौ० ५।४।३३) इति सूत्रात् एतावन्तः पदार्थाः प्रतिप्रस्थातुर्निवर्त्तन्ते। अस्मिन् पर्वणि साकमेधपर्वणि (महाहविषि) चोत्तरवेदिरग्निप्रणयनं चाधिकम्।

एवं करम्भपात्रनिर्माणं (२) तद्धोमश्चाधिकोऽस्मिन्पर्वणि। तत्र पूर्वेद्युश्चतुर्दश्यां यवपिष्टेन वर्तुलानि चत्वारि पात्राण्यध्वर्युः कुर्यात्, पूर्णिमायां मेषमध्वर्युः, मेषीं च प्रति-प्रस्थाता। पत्नी तानि शूर्पे निधाय स्वमूर्द्धनि कृत्वा दक्षिणेऽग्नौ जुहुयात्। मेषीहोमश्चात्रैव प्रतिप्रस्थातृकर्तृकः। मेषहोमोऽध्वर्युकर्तृक उत्तरस्यां वेद्याम्।

अत्र कश्चिद्विशेषः श्रुतिसिद्धः (श० ब्रा० २, ५।२।२० तै० ब्रा० १।६।५, का० श्रौ०) करम्भपात्रहोमार्थमागच्छन्तीं पत्नीं दृष्ट्वा प्रतिप्रस्थाता पृच्छति 'केन चरसि' इति। परिणीतं भर्तारं विहाय जारा अपि ते सन्ति यदि, तान् ब्रूहीति प्रश्नाभिप्रायः। यदि स्युः केचन, तानवश्यं ब्रूयादिति। साध्वीनामपि कदाचिन्मानसिकदोषसंभवमभिप्रेत्येदम्, न तु वस्तुतो जारसत्त्वमभिप्रेतमिति। अस्मिन्पर्वण्यवभृथेऽप्येको विशेषः। अत्र सौमिकानां धर्माणां प्राप्तिः (का० श्रौ० ४।३।५), परन्तु तूष्णीं, न गमनमन्त्रादयः (श० ब्रा० २।५।२।४६)। एवं च वारु-ण्यामिक्षानिष्काषेण सहावभृथस्थलमेत्य षडाहुतीर्दशाहुतीर्वाऽनुष्ठाय (का० श्रौ० १०।८ २६-३१) दम्पती तीर्थे स्नातः। अस्य पर्वणो दक्षिणा—धेनुः, अश्वः, षड् द्वादश वा गाव इति विकल्प्यन्ते।

(साकमेधाख्यं तृतीयं पर्व)

कार्तिक्यां साकमेधाख्यपर्वानुष्ठानम्। तत्र पूर्वेद्युः प्रातरनीकवतीष्टिरुद्धरणादि-कर्मापवर्गान्ता। तत्राग्निरनीकवान्देवता, अष्टाकपालः पुरोडाशो द्रव्यम्, अन्वाहार्यो दक्षिणा। मध्याह्ने **सान्तपनेष्टिः**। तत्र सान्तपना मरुतो देवताः, चरुर्द्रव्यम्, दक्षिणाऽन्वाहार्यः। सायं **गृहमेधीयेष्टिः**। तत्र गृहमेधिनो मरुतो देवताः। पयसि पक्वश्चरुर्द्रव्यम्, ऋषभो दक्षिणा। अत्र गृहमेधीयाशेषस्य पायसस्य उपनीतैर्यजमानगृह्यैः, अन्यैर्ब्राह्मणैश्च भक्षणं कर्तुं शक्यते

(१) कशब्दोऽकारान्तो ब्रह्मवाची। कायो ब्रह्मदेवताक एककपालश्रपितपुरोडाशद्रव्यको याग इत्यर्थः।

(२) दीपपात्रसदृशानि यवपिष्टनिर्मितानि पात्राणि करम्भपात्राणि।

(का० श्रौ० ५।६।३०)। अत्र प्रयाजानुयाजादयो नानुष्ठीयन्ते, किन्तु आज्यभागादीनि यावदुक्तान्येवाङ्गानि। अत्र सायं प्रातरग्निहोत्रहोमो यवाग्वा कार्यः। ततः श्वः पूर्णिमाया-मुद्धरणादि कर्मापवर्गान्तः **प्रातर्दर्विहोमः**। सोऽपि यावदुक्त एव। अत एवात्र सर्वाः क्रियास्तूष्णीं कर्तव्याः। ऋषभो दक्षिणाऽत्र।

ततः **क्रीडनीयेष्टिः**। तत्र मरुतः क्रीडिनो देवताः। द्रव्यं पुरोडाशः। दक्षिणाऽन्वा-हार्यः। **ततोऽदितीष्टिः**। तत्र अदितिदेवताकश्चरुः, दक्षिणाऽन्वाहार्यः।

ततो **महाहविःसंज्ञकेष्टि**रुत्तरस्यां वेद्यां कार्या। तत्र वैश्वदेवे यानि हवींषि, तेष्वा-दितः पञ्च। इतराणि च—ऐन्द्राग्नो द्वादशकपालः, माहेन्द्रश्चरुः, वैश्वकर्मण एककपाल इति। दक्षिणा ऋषभः।

ततः **पितृयज्ञः** (पित्र्येष्टिः)। एतदर्थं दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणामुखस्य विहारस्य सम्पा-दनम्। तन्मध्ये दक्षिणाग्निखरः, तत्र दक्षिणाग्निः। तत्रैव सर्वे होमाः। पितरः सोमवन्तः, सोम पितृमान्वा, पितरो बर्हिषदः, पितरोऽग्निष्वात्ता इति देवताः। षट्कपालः पुरोडाशः, धानाः, मन्थ इति यथाक्रमं द्रव्याणि। भर्जिता यवा धाना इत्युच्यन्ते। मृतवत्सायाः परकीयवत्सेन दुह्यमानाया गोर्दुग्धे सक्तुं प्रक्षिप्य यत्सम्पाद्यते द्रव्यं, स मन्थः। अत्र प्रयाजाश्चत्वारो, द्वाव-नुयाजौ, दक्षिणाऽन्वाहार्यः।

ततस्त्र्यम्बकेष्टिः। अत्र रुद्रः (त्र्यम्बको) देवता, चत्वार एकपालाः पुरोडाशा द्रव्यम्, एक एवाध्वर्युर्ऋत्विक्, सर्वं तूष्णीं कार्यम्। अत्रोदङ्मुखः सर्वं कुर्यात्। अतश्चो-दीची प्राचीवदिति दिग्विपर्यासो बोध्यः। ऋषभो दक्षिणा। अत्र दक्षिणाग्न्युल्मुकमादाय चतुष्पथे गत्वा पञ्च भूसंस्कारान् कृत्वा तं संस्थाप्य तत्र पलाशपत्रेण जुहूस्थानीयेन पुरोडाशत्रयतोऽवदाय होमः। चतुर्थस्य तु आखूत्करे प्रक्षेपः। ततस्तमग्निं यजमानः सपरिवारः प्रदक्षिणीकृत्य अनन्तरमवशिष्टान् पुरोडाशान् हस्ताभ्यामुपरि प्रक्षिपेदुच्छालयेत्। एततस्तान् हस्तेन गृहीत्वा समं विभज्य शिक्ययोः कृत्वा वंशयष्ट्यामाबध्य वीवधवत्कृत्वो त्तरस्यां दिशि स्थाणौ वृक्षे वंशे वल्मीके वा रोपयेत्।

(शुनासीरीयसंज्ञकं चतुर्थं पर्व)

ततः शुनासीरीयसंज्ञकं चतुर्थं पर्व। अत्र पौर्णमासधर्माः। अत्रापि पञ्च हवींषि वैश्वदेवपर्वोक्तानि पूर्ववत्। अथेतराणि—शुनासीराभ्यां द्वादशकपालः, वायव्यं पयो यवा-गूर्वा, सौर्य एककपाल इति। दक्षिणा च षड्गवयुक्तो हलो, महान्तौ बलीवर्दौ वा। सौरस्य श्वेतोऽश्वो गौर्वेति।

(चातुर्मास्ययागे पक्षद्वयम्)

अत्र च पक्षद्वयमस्ति, उत्सर्गपक्षो यावज्जीवपक्षश्चेति। सकृच्चातुर्मास्यैरिष्ट्वा ततः पशुसोमादिना यो यजति न पुनश्चातुर्मास्यैः स उत्सर्गपक्षः। चातुर्मास्यैरेव प्रतिवर्षं यावज्जीवं यष्टव्यं स यावज्जीवपक्षः। तत्रोत्सर्गपक्षे साकमेधपर्वानन्तरं फाल्गुनशुक्लप्र-तिपदि शुनासीरीयेणेष्ट्वाऽऽगामिन्यां पौर्णमास्यामग्निष्टोमः पश्वादिर्वाऽनुष्ठेयः। यावज्जी-वपक्षे तु फाल्गुन्यां चतुर्दश्यां शुनासीरीयेणेष्ट्वा पूर्णिमायां वैश्वदेवपर्व। ततः पूर्ववद्वरुण-प्रघासादि। एवं यावज्जीवम्।

(चातुर्मास्यानां त्रैविध्यम्)

त्रिविधानि चातुर्मास्यानि—ऐष्टिकानि पाशुकानि सौमिकानि चेति । तत्र पूर्वोक्तान्यैष्टिकानि । तानि त्रिविधानि—सांवत्सरिकाणि, पञ्चाहिकानि, ऐकाहिकानि चेति । सांवत्सरिकाणि पूर्वं निरूपितानि । पञ्चभिरेव दिवसैः साध्यानि यानि तानि पञ्चाहिकानि । तत्र देवतादिकं सर्वं पूर्ववदेव । तान्येव यदा एकस्मिन्नेव दिनेऽनुष्ठीयन्ते तदा ऐकाहिकानि भवन्ति । तत्रापि तावत्यो देवतास्तान्येव हवींषि । परन्तु सर्वेषां पर्वणामेककालिकत्वात् अङ्गानां संभवतां तन्त्रेणानुष्ठानम् , असंभवतां त्वावृत्तिरेव । तत्र वारुणप्रघासिकमेव तन्त्रं, महत्वात् । इमान्येव पशुसहितानि पाशुकान्युच्यन्ते । तत्र पशुतन्त्रस्यैव प्राधान्यम् । अत एकादश प्रयाजा एकादशानुयाजाश्च भवन्ति । प्रथमे पर्वणि वैश्वदेवः पशुः, द्वितीये वारुणः, तृतीये माहेन्द्रः, चतुर्थे शुनासीरीयः । एतेषां पशूनामैष्टिकैर्हविर्भिः सह समानतन्त्रेणानुष्ठानमित्येकः पक्षः । तत्तत्पर्वारम्भे पृथक् तन्त्रेणानुष्ठाय तत ऐष्टिकानामनुष्ठानमिति द्वितीयः, पर्वणोऽन्ते पृथक् तन्त्रेण वेति तृतीयः । सौमिकेषु तु वैश्वदेवपर्वस्थानेऽग्निष्टोमसंस्थमहः । वरुणप्रघासस्थानेऽग्निष्टोमसंस्थमुक्थ्यसंस्थं वा प्रथममहो, द्वितीयमहरुक्थ्यसंस्थम् । साकमेधपर्वस्थाने प्रथममहोऽग्निष्टोमसंस्थं षोडशिसंस्थं वा, द्वितीयमहरुक्थ्यसंस्थम् , तृतीयमहोऽतिरात्रसंस्थम् । शुनासीरीयस्थाने ज्योतिष्टोमः । सप्तसु दिनेषु क्रमेण वैश्वदेवः, वारुणः, मारुतः, आग्नेयः, ऐन्द्राग्नः, ऐकादशिनाः, वायव्य इति पशवः । अवभृथः प्रतिपर्वेति ।

(निरूढपशुबन्धः)

ततो निरूढपशुबन्धः । सोऽपि प्रतिसंवत्सरं वर्षतौ कार्यः । अस्य चोदगयनारम्भे दक्षिणायनारम्भे चेति वारद्वयमनुष्ठानं विकल्पेन चोदितम् । अत्र च द्रव्यं छागः, सोऽपि न साक्षात्, किन्तु वपा, (१) हृदयं, जिह्वा, वक्षः, सव्यस्य बाहोः प्रथमं नडकमंसादधोवर्तमानम् , पार्श्वद्वयम्, यकृद्, वृक्कौ, (कुक्षिस्थौ गोलकौ), गुदमध्यं, दक्षिणा श्रोणिः (इमानि जौहवानि) । सव्यं दोः, सव्या श्रोणिः, गुदतृतीयम् (इमान्यौपभृतानि) । देवता चात्र इन्द्राग्नी, सूर्यः, प्रजापतिर्वा वैकल्पिकी । मैत्रावरुणषष्ठाः पूर्वोक्ता ऋत्विजः । सूत्रकारैः सर्वैरपि यद्यप्यत्रैव धर्माः समाम्नातास्तथापि श्रुत्यनुसारेण ज्योतिष्टोमाङ्गभूताग्नीषोमीयपशुयागप्रकृतिरेवायं यागः । यूपः पशुबन्धनार्थं निखातव्यः काष्ठविशेषः खदिरबिल्वादिभिर्निर्मातव्यः । स च त्र्यरत्निश्चतुररत्निर्वा तष्टत्वक् अष्टकोणश्च भवति । ऋत्विग्भ्योऽतिरिक्तेन येन केनचित्पशुं संज्ञप्य (२) ततः प्रथमतो वपामुत्खिद्य तां च वपाश्रपण्योराहवनीये श्रपयित्वा सकृदवदाय निरवशेषां समग्रां हुत्वा ततो हृदयादीन्यङ्गान्यवदाय शामित्रसंज्ञकेऽग्नौ तेषु श्रप्यमाणेषु यद्देवताकः पशुयागस्तद्देवताकं पुरोडाशं निरूप्य तेन तस्यै देवतायै यागे कृते ततः श्रृतानि हवींष्यादाय तानि स्वधितिना जुह्वामवदाय अष्टौ हृदयादीन्यङ्गानि तस्यै देवतायै हुत्वा ततस्त्र्यङ्गैः स्विष्टकृतं हुत्वाऽनुयाजादिकमनुतिष्ठेत् । अत्र च एकादश प्रयाजास्तावन्त एवानुयाजाः । इष्टिषु हविरासादनानन्तरं प्रयाजा इज्यन्ते । पशौ तु यूपसमीपे पशौ तिष्ठत्येव सति दश प्रयाजा इज्यन्ते । एकादशस्तु विशसनादनन्तरमेवेति विशेषः । दक्षिणा चात्र गवादिपशुः, धेनुर्वरो वेति विकल्पः ।

---

(१) वपा नाम पशोरामाशयस्योपरि तमाच्छाद्य वर्त्तमानोऽतिसूक्ष्मश्वेतवस्त्राकृतिरूपोऽङ्गविशेषः ।

(२) यागीयपशोः शस्त्रघातादिकं विना मुखबन्धनेन श्वासं निरोध्य यत्प्राणैर्वियोजनं तत्पशुसंज्ञपनमित्युच्यते ।

अयं चाग्नीषोमीयप्रकृतिक इत्युक्तम्। अयमेवाग्नीषोमीयः पशुयागः सर्वेषां काम्यानां सवनीयस्य च प्रकृतिभूतः। सवनीयो हि सोमयागे यस्मिन् दिने सोमरसः अभिषुत्य ग्रह–चमसादिषु पात्रेषु गृहीत्वाऽनुष्ठीयते तस्मिन्नेव दिनेऽनुष्ठेयतया विहितः पशुः। स च ज्योतिष्टोमेऽग्निष्टोमसंस्थाके एकः, उक्थ्यसंस्थाके द्वौ, षोडशिनि त्रयः, अतिरात्रे चत्वारः, वाजपेये पञ्च। सत्रादिषु तु इतोऽप्यधिकं विवर्द्धन्ते। अनेन साकं ज्योतिष्टोमे पशवेकादशिन्यपि विकल्प्यते। सवनीयपशुस्तु एकादशिनानां प्रकृतिभूतः। ऐकादशिनास्तु प्राजापत्यपशुगणस्य वाजपेयाङ्गभूतस्य, इतरेषां च पशुगणानाम्। पशुयागश्चाग्नीषोमीयः सर्वपशुयागप्रकृतिभूतोऽपि सान्नाय्यविकृतिभूतः। तत्रापि पयोयागविकृतिरिति।

(आग्रयणेष्टिः)

तत्र आग्रयणेष्टिः (अग्रे नवान्नोत्पत्यनन्तरमयनमाचरणं यस्य तदाग्रयणम्)। सा च शरदि वसन्ते च कर्तव्या। अत्र द्रव्यं पुरोडाशश्चरुश्च। इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशो, द्यावापृथिवीभ्यामपरः। चरुर्वैश्वदेवो यावः। अयं पयसि श्रपणीयः। नवा व्रीहयो यवाश्चात्र प्रधानद्रव्याणि। दक्षिणा चात्र भग्नः सन्पुनः संस्कृतो रथः, क्षौमं मधुपर्को वर्षाधृतं वा वासः। इयमिष्टिर्नित्या। अनयेष्ट्वा इष्ट्वाऽऽहिताग्निर्नवान्नमश्नीयात्। अनाहिताग्नेरौपासनिकस्यापि गृह्योक्तरीत्या कर्त्तव्यमिदं कर्म। व्रीह्याग्रयणं कृत्वा यवाग्रयणपर्यन्तं व्रीहिभिरेव सर्वे यागाः कर्तव्याः। एवं यवाग्रयणं कृत्वा व्रीह्याग्रयणं यावत् यवैरेवेति। नवान्नेष्टिरित्यप्यस्य नामधेयम्।

(सौत्रामणी)

सौत्रामणी नाम पशुयागः (सुत्राम्ण इयं सौत्रामणी)। स च स्वतन्त्रोऽङ्गभूतश्चेति द्विविधः। चयनानन्तरं तदङ्गत्वेनानुष्ठीयमाना सौत्रामण्यङ्गभूता। स्वातन्त्र्येण विहिता च प्रधानभूता। सा नित्या, काम्या, नैमित्तिकी चेति त्रिविधा। तत्र फलमनुद्दिश्य विहिता नित्या हविर्यज्ञान्तर्गता। सैव च ऋद्धिफलोद्देशेन विधीयमाना काम्या। सोमवमनादिषु निमित्तेषूत्पन्नेषु तदनन्तरमनुष्ठेयतया विहिता नैमित्तिकी। स्वतन्त्रसौत्रामण्यां ब्राह्मणस्यैवाधिकारः। अङ्गभूतायां क्षत्रियवैश्यावप्यधिकारिणौ। तत्र त्रयः पशवः—अजो, मेष, ऋषभश्च। देवताश्च यथाक्रममश्विनौ, सरस्वती, इन्द्रश्च। एतस्यैव पशुसमुदायस्य सौत्रामणीति संज्ञा। शाखान्तरे च इन्द्रस्थाने इन्द्रः सुत्रामा देवता। इमामेव च त्रिपशुकां सौत्रामणीं नित्यामभिदधात्यापस्तम्बः (प्र० १९)। अन्या च काचित् कौकिलसौत्रामण्याख्या पञ्चपशुका विहिता। तत्र—प्रथमः पशुरैन्द्रः, अन्तिमश्च वायोध्वसः। सेयं कौकिलसौत्रामण्येवास्मदाम्नायैर्मुख्यतयाऽङ्गीकृता। तेनेदमवगम्यते—आपस्तम्बस्य त्रिपशुका नित्या। अस्माकं तु पञ्चपशुका नित्येति। तत्र प्रथमत आदित्यश्चरुः, तत ऐन्द्रः पशुः। वैपरीत्येन वाऽनयोरनुष्ठानम्। दिनचतुष्टयानुष्ठेयोऽयं क्रतुः। अध्वर्युः, ब्रह्मा, होता, अग्नीत्, प्रतिप्रस्थाता, मैत्रावरुण इति षड्त्विजः। अत्र त्रयः पयोग्रहाः, त्रयः सुराग्रहाश्च भवन्ति। ग्रहाणां देवताः—अश्विनौ, सरस्वती, इन्द्रः सुत्रामा चेति। अत्र होमार्थं सुराऽपि प्रयोगमध्ये निष्पादनीया।

तत्र प्रथमदिने द्वादश्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा अदितिदेवताकश्चरुः। स च ऐन्द्रपशुना सह क्रमे विकल्प्यते—ऐन्द्रमनुष्ठाय चरुरनुष्ठेयः, चरुमनुष्ठाय ऐन्द्रो चेति। अयं स्वरूपेऽप्यनुष्ठेयः। त्रिपशुदेशाद्दक्षिणत ऐन्द्रपशोरनुष्ठानम्।

अत्र सौत्रामण्यां पयोग्रहैः साकं सुराग्रहाणां विहितत्वेऽपि स्मृतिपुराणादौ सुराग्रहमात्रस्य कलौ सर्वथा निषिद्धत्वात् "सौत्रामण्यामपि सुराग्रहणस्य च सङ्ग्रहः" "सौत्रामण्यां सुराग्रहः" इत्यादिनिर्णयसिन्धुकारप्रभृतिभिर्निबन्धकारैरपि तत्तद्वचनोल्लेखनपुरःसरं तेषां निषेधकरणात् आसेतुहिमाचलं शिष्टैरननुष्ठानाच्च तदनुष्ठानं निन्द्यमिति कृत्वैव तदनुष्ठानप्रकारः सूत्रकारोक्तोऽपि नास्माकमुपकाराय कल्पत इति कृत्वा तन्निर्माणप्रकारोऽनुष्ठानप्रकारश्च नात्र विवेचितः। सौत्रामण्यनुष्ठानं तु "पयोग्रहा वा स्युः" (आप० श्रौ० १९।२।२३) इत्यापस्तम्बेन सुराग्रहविकल्पतया पयोग्रहाणां विधानात् तैरेव कर्तुं शक्यत इति तत्रास्त्येवाधिकारः। तथैव चानुतिष्ठन्त्यापस्तंबानुयायिनः। अस्माभिरपि 'अनुक्तमन्यतो ग्राह्यम्' इति न्यायेन तमेव पक्षमवलम्ब्य सौत्रामण्यनुष्ठीयते। एवं वाजपेयेऽपि सुराग्रहस्य सूत्रकारैर्विहितस्यापि अनेनैव वाक्येन कलौ निषेधात् न तत्रापि तदनुष्ठानं युक्तम्। "सौत्रामण्यां सुराग्रहः" इति वाक्ये सुराग्रहे सौत्रामणीसम्बन्धस्य उद्देश्यविशेषणत्वेन ग्रहैकत्वन्यायेनाविवक्षिततया सुराग्रहमात्रस्य निषेधप्रतीतेः। तत्र तु सूत्रकारैः कैरपि विकल्पद्रव्यस्यानभिधानात् कलौ तत्राधिकार एव नास्तीति निर्णयसिन्धुकाराः। उक्तं हि तैः—"सौत्रामण्यां तु 'पयोग्रहा वा स्युः' इत्यापस्तम्बोक्तेर्वैकल्पिकपयोग्रहैरप्यधिकारः। वाजपेये तु तत्प्राप्तौ मानाभावात् सोमसुरयोः सहत्यागेनांशे सुराद्रव्यत्वात्तत्प्रत्यक्षतया यागनामत्वेन तां विना संज्ञायोगात् कलौ नाधिकार इति युक्तं प्रतीम" इति। याज्ञिकास्तु ताम्रपात्रस्थितस्य गोपयसः सुरासमत्वप्रतिपादनात् ताम्रपात्रे गोपयो गृहीत्वा तस्य च सुराप्रतिनिधित्वं मन्वानास्तत्सहितेन सोमग्रहेण वाजपेयमनुतिष्ठन्ति।

सौत्रामण्यङ्गभूतपशुपुरोडाशयागे इतरयागीयपशुपुरोडाशयागवत् न पशुयागीया देवताः, किन्तु इन्द्रो वरुणः सविता च। इयं पञ्चपशुका सौत्रामणी कौकिलीति व्यवहृताऽऽपस्तम्बेन (प्र० १९)। अन्या चास्यैका चरणसौत्रामणी नाम। सा राजसूयाङ्गभूता। तत्र त्रयः पशवः (का० श्रौ० १५।१०)। अन्यत्सर्वं समानम्। इति सौत्रामणी।

इति हविर्यागानां सङ्ग्रहेण स्वरूपनिरूपणम्।

अथ सोमयागनिरूपणम् ।

(अग्निष्टोमः)

अत्रानुष्ठाने कल्पद्वयम् । यदा सोमेन यियक्षति, तदा कस्मिंश्चिद्वसन्तेऽग्नीनाधाय समनन्तरमेव सोमेनेष्ट्वा ततो दर्शपूर्णमासादिकमनुतिष्ठेदित्येकः । आधानानन्तरं दर्शपूर्णमासादिकमिष्ट्वैवानन्तरं सोमेन यजेतेत्यपरः । अत्र च द्रव्यं सोमरसः । सोमो नाम लताविशेषः । तं कस्माच्चित्पुरुषात् क्रीत्वा ततो रसं निष्काश्य तेन च होमः क्रियते । अत एवास्य सोमयाग इति व्यवहारः । इयं तु लता नेदानीं भारते देशे समुपलभ्यते, पूर्वमपि न सर्वत्रोपलब्धाऽभूत्, किन्तु पवित्रे देशविशेषे एव । तानि च स्थानानि पूर्वाचार्यैः सगृहीतानि।

इदानीमस्या अनुपलम्भात् तत्स्थाने पूतीकसंज्ञकं लतान्तरं गृहीत्वा तत्रैव सोमे क्रियमाणान् सर्वानपि संस्कारानुष्ठाय तद्रसेनैव यागः क्रियते । यागोऽयं यद्यपि दिनैकसाध्यः, तथापि स्वाङ्गैः सहितः पञ्चभिर्दिनैरनुष्ठीयते । तत्र ऋत्विजः षोडश । ते च गणचतुष्टयेन विभक्ताः—अध्वर्युगणः, ब्रह्मगणः, होतृगणः, उद्गातृगणश्चेति । एकैकस्मिन् गणे चत्वारश्चत्वार इति मिलित्वा षोडश सम्पद्यन्ते । ते च गणा यथा —

अध्वर्युगणः—	ब्रह्मगणः—	होतृगणः—	उद्गातृगणः—
१ अध्वर्युः	१ ब्रह्मा	१ होता	१ उद्गाता
२ प्रतिप्रस्थाता	२ ब्राह्मणाच्छंसी	२ मैत्रावरुणः(प्रशास्ता)	२ प्रस्तोता
३ नेष्टा	३ आग्नीध्रः	३ अच्छावाकः	३ प्रतिहर्त्ता
४ उन्नेता	४ पोता	४ ग्रावस्तुत्	४ सुब्रह्मण्यः

लेखनक्रमानुसारेण सङ्ख्यानमप्यस्ति-प्रथमः, द्वितीयः, तृतीयः, चतुर्थ इति । यथा—अध्वर्युगणे अध्वर्युः प्रथमः, प्रतिप्रस्थाता द्वितीय इत्यादि । तदनुसारेण दक्षिणायामप्यस्ति क्रमः । यावत्यो गोरूपा दक्षिणा देयत्वेनोक्ताः, ताः समशश्चतुर्धा विभज्य एकैकस्मै गणाय एकैकं भागं दद्यात्, तत्र एकैकभागार्थं दीयमाना दक्षिणाऽपि विषमशो विभज्य देया ।

यथा–अध्वर्युर्यावतीर्गाः प्राप्नुयात्, ततोऽर्द्धं प्रतिप्रस्थाता, अध्वर्युभागतस्तृतीयं नेष्टा, चतुर्थमुन्नेता । अत एवैषामर्धिनस्तृतीयिनः पादिन इत्यपि संज्ञा । एवमेव गणान्तरेऽपि द्रष्टव्यम् ।

"यज्ञं व्याख्यास्यामः स त्रिभिर्वेदैः" (आप० श्रौ० २४।१।१-२) इति वेदत्रयसाध्यत्वं यदुक्तमाचार्येण, तदस्यैव सोमयागस्य, न ततः पूर्वमनुष्ठेयानामग्निहोत्रपशुदर्शपूर्णमासादीनाम् । अग्निहोत्रं तु एकेनैव यजुर्वेदेन साध्यते । दर्शपूर्णमासाद्या इष्टयः कैश्चिदृग्वेद-यजुर्वेदाभ्यामनुष्ठीयन्ते कैश्चिद्यजुर्वेदेनैव । पशुयाग ऋग्वेदयजुर्वेदाभ्यां सर्वैरेव । सोमयागात्प्रभृत्येव च वेदत्रयसम्बन्धः । अत एव वेदत्रयसम्बन्धिन ऋत्विजोऽत्र व्रियन्ते तत्तद्वेदसम्बन्धिकर्मकरणार्थम् । तत्राध्वर्युगणो याजुर्वैदिकः, होतृगणो बाह्वृच्यमनुष्ठातुम्, उद्गातृगणश्च सामवैदिकमनुष्ठातुम् । एतद्गणत्रयेणानुष्ठीयमानं कर्म अवेक्षितुं ब्रह्मगणः, इति चतुर्णां गणानामुपयोगः । विशेषस्तत्र तत्र निरूपयिष्यते । अयं सोमयागोऽग्निष्टोमसंस्थाकत्वादग्निष्टोम इत्युच्यते । अग्निष्टोम इति साम्नः संज्ञा । सामवेदे 'यज्ञायज्ञा वो अग्नये' इत्यृचि गेयत्वेन विहितं साम अग्निष्टोम इत्युच्यते । संस्थाशब्दश्च समाप्तिवाची । एतदेवात्र क्रतावन्तिमं साम, न ततः सामान्तरमस्ति इति अनेनैव समाप्यमानत्वादयमत्र क्रतुरग्निष्टोमसंस्थाकोऽग्निष्टोम इत्युच्यते । सोमयागस्य येन साम्ना समाप्तिस्तन्नाम्ना व्यवहारः श्रुतौ बहुधा दृष्टः, यथा—

उक्थ्यः षोडशीत्यादि । अतोऽग्निष्टोमसाम्ना समाप्यमानत्वात् अस्य अग्निष्टोम इति युक्ता संज्ञा । इयं च ज्योतिष्टोमस्य प्रथमा संस्था ।

तस्य हि चतस्रः संस्थाः—अग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, अतिरात्रश्चेति अग्निष्टोम-साम्ना समाप्यमानस्य क्रतोरग्निष्टोमशब्दवाच्यत्वमित्युक्तम् (१) । अग्निष्टोमसामानन्तरं यत्रोक्थ्याख्यसाम्ना स्तूयते न ततः परमस्ति किंचित्साम, स उक्थ्यसंस्थाको ज्योतिष्टोमः (२) । उक्थ्यस्तोत्रानन्तरं यत्र षोडश्याख्यं स्तोत्रं क्रियते स षोडशिसंस्थाको ज्योतिष्टोमः (३) । षोड-शिस्तोत्रानन्तरं यत्र अतिरात्रसंज्ञानि सामानि गीयन्ते सोऽतिरात्रसंस्थाको ज्योतिष्टोमः । एवं सङ्ख्याचतुष्टयविशिष्टस्य क्रतोर्ज्योतिष्टोम इति संज्ञा । त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदश एक-विंश इति चत्वारः स्तोमा (४) ज्योतिःपदेनाभिधीयन्ते ज्योतींषि स्तोमा यस्य स ज्योति-ष्टोमः । एतत्पदनिर्वाचके ब्राह्मणे हि एवमेव निरुक्तमस्ति । "त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंश एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमाः" (तै० ब्रा० १।५।११) इति । एतासामेव चतसृणां संस्थानां क्वचिदावापोद्वापादिना अपरास्तिस्रः संस्थाः सम्पाद्यन्ते, अत्यग्निष्टोमः, वाजपेयः, अप्तोर्यामश्चेति । अग्निष्टोमस्तोत्रानन्तरमुक्थ्यमकृत्वा यत्र षोडशी क्रियते सोऽ-त्यग्निष्टोमसंज्ञकः क्रतुः ।

---

(१) अग्निष्टोमसाम्ना यज्ञायज्ञियाख्येन यज्ञसमाप्तिर्यत्र सोऽयमग्निष्टोमः । तत्रैवाग्निष्टोमे राजन्यस्य षोडशिनं गृह्णीयात् इति आग्निमारुतादूर्ध्वं षोडशिग्रहस्य स्तुतशस्त्रे यदा भवतस्तदा सोऽत्यग्निष्टोम इत्युच्यते ।

(२) उत्थाप्यते सोमोऽनेनेत्युक्थ्यः । उक्थ्यनामकानि अग्निष्टोमीयेभ्यो द्वादशस्तोत्रेभ्य उपरितनानि त्रीणि स्तोत्राणि यस्मिन् क्रतौ स उक्थ्यः क्रतुः । तेनोक्थ्ये पञ्चदश स्तोत्राणि तावन्त्येव शस्त्राणि ।

(३) षोडश शस्त्राणि अस्मिन् क्रतौ स क्रतुः षोडशी । अयं न स्वतन्त्रः क्रतुः अतोऽग्निष्टोमादिवन्नायं पृथगनुष्ठातुं योग्यः । किन्तु पृष्ठ्यषडहचतुर्थेऽहनि प्रयुज्यते "न वै षोडशी नाम यज्ञोऽस्ति, यद्वा व षोडशं स्तोत्रं षोडशं शस्त्रं तेन षोडशी" (तै० सं० ६।६।११।१) । अग्निष्टोमसंस्थो ज्योतिष्टोमो द्वादशशस्त्रोपेतः । "द्वादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि" (तां० ब्रा० ६।३।३) । तद्गर्भित उक्थ्यसंस्थस्त्रिभि स्तोत्रैरधिकः । तस्मादुक्थ्ये पञ्चदश स्तोत्राणि भवन्ति । तद्गर्भितः षोडशिसंस्थ एकेन स्तोत्रेणातिरिच्यते । ततः स्तोत्राणां मध्ये एतत्स्तोत्र प्रयोगः षोडशसंख्यापूरको भवति । एवं षोडशी ग्रहः षोडशिशस्त्रं चास्ति । "एतत्त्रयं सह क्रियते ग्रहः स्तोत्रं शस्त्रम्" (शत० ब्रा० ८।१।३।४ इति । षोडशिशस्त्रं (ऋ० १।८४।१–२०) इत्यादिकम् , आश्व० श्रौ० 'असावि सोम इन्द्र ते' ६।२।१२) ।

(४) तिस्रो वृतः त्रिरूपावयवा यस्य स्तोमस्य स त्रिवृत् (तै० ब्रा० १।५।१०, वा० सं० १०।१०) "उपास्मै, दविद्युतत्या, पवमानस्य ते" (उ० आ० १०।१।१–३) इति त्रिषु तृचात्मकेषु सूक्तेषु वर्तमानानां नवानामृचां त्रिभिः पर्यायैर्गानं कर्तव्यम् । तत्र प्रथमे पर्याये त्रिषु सूक्तेषु आद्यास्तिस्र ऋचो गातव्याः । द्वितीये पर्याये मध्यमास्तिस्रः, तृतीयेऽन्तिमास्तिस्रः । अस्य गानस्य त्रिवृत्स्तोमस्तोत्रमिति नाम । एकस्मिंस्तृचे वर्तमानास्तिस्र ऋचो ब्राह्मणो-क्तेनावृत्तिविशेषेण पञ्चदशसङ्ख्याका यस्मिन् स्तोमे सम्पाद्यन्ते स स्तोमः पञ्चदशः । अत्र त्रिचात्मकमेकं सूक्तं त्रिरावर्तनीयम् । तत्र—प्रथमावृत्तौ प्रथमामृचं त्रिः पठेत्, इतरे सकृत्सकृत् । द्वितीयावृत्तौ मध्यमां त्रिः, इतरे सकृत्सकृत् । तृतीयावृत्तावन्तिमां त्रिः, इतरे सकृत्सकृदिति पञ्चदशस्तोमः (ताण्ड्य० ब्रा० २।४।१) । एकस्मिन् तृचे वर्तमानास्तिस्र ऋचो ब्राह्मणोक्तेनावृत्तिविशेषेण एकविंशति संख्याका यस्मिन् स्तोत्रे सोऽयमेकविंशस्तोमः । तृचात्मकमेकं सूक्तं त्रिरावर्तनीयम् । तत्र प्रथमपर्याये तृचस्यान्तिमाया ऋचः सकृत्पाठ इतरयोस्त्रिस्त्रिः । द्वितीये पर्याये प्रथमायाः सकृत्पाठ इतरयोस्त्रिस्त्रिः । तृतीये पर्याये मध्यमायाः सकृत्पाठ इतरयोस्त्रिस्त्रिरित्ये-कविंशस्तोमः (तां० ब्रा० २।१४।१) । स्तोत्रविशेषः स्तोमः । सामसाध्यस्तुतिः स्तोमः । त्रिवृत्-पञ्चदश-सप्तदशै-कविंश-त्रिणव-त्रयस्त्रिंश-चत्वारिंश-चतुश्चत्वारिंशा-ऽष्टाचत्वारिंशशब्दैः साम्न आवृत्तिभेदेन निष्पन्नाः स्तोमा उच्यन्ते । त्रिवृत्स्तोमे साम्न आवृत्त्यभावेऽपि ऋचां नवत्वात् संख्यासाम्यम् (साय० तै० सं० १।३।१) ।

इमा एव सप्त संस्थाः स्मृतौ नित्यतया विहिताः। तत्राग्निष्टोमसंस्थाके ज्योतिष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि, द्वादश शस्त्राणि। बहिष्पवमानस्तोत्रमेकम् (१), चत्वार्याज्यनामकानि स्तोत्राणि (२), चत्वारि पृष्ठ्यनामकानि स्तोत्राणि (३), एकं माध्यन्दिनपवमानाख्यम् (४), एकमार्भवपवमानम् (५), एकमग्निष्टोमस्तोत्रम् (६) इति। अत्यग्निष्टोमे, उक्थ्ये, षोडशिनि, वाजपेये, अतिरात्रे, अप्तोर्यामे सर्वेष्वपि सोमयागेषु यावन्ति स्तोत्राणि भवन्ति तावन्त्येव शस्त्राणि (७)। स्तोत्रशस्त्राणां स्वरूपं पूर्वमुक्तम्। सर्वत्र हि "ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोति" (तै०सं० ३।१।२) इति शास्त्रेण यस्यै देवतायै ग्रहश्चमसो वा गृह्यते तद्देवताकं स्तोत्रं तद्ग्रहचमसग्रहणानन्तरमेव क्रियते उद्गात्रादिभिस्त्रिभिर्ऋत्विग्भिः। तत्प्रकारश्चैवम्। सामवेदे एकस्यामृचि एकैकं सामोत्पन्नम्। यज्ञकाले तस्य साम्नस्तिसृषु ऋक्षु गानं विहितम्। एकं साम यस्मिन् तृचे क्रियते तत् स्तोत्रीयमित्युच्यते। तत्र प्रथमा ऋक् योनिरित्युच्यते। उपरितने च द्वे ऋचौ उत्तरे इत्युच्येते। "यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति" इति। तत्रैव च गाने त्रिवृत्पञ्चदशादयः स्तोमा अपि विहिताः, ते च स्तोमास्तिसृषु ऋक्षु सम्पादनीयाः। तद् यत्र पञ्चदशस्तोमता विहिता, तत्र प्रथमायामृचि तत्साम त्रिः पठित्वा द्वितीयस्यां तृतीयस्यां च सकृत्सकृत्पठेत्। अयं प्रथमः पर्यायः। अस्मिन् पर्याये मिलित्वा पञ्चत्वसंख्या सम्पन्ना। द्वितीये पर्याये प्रथमामृचं सकृत्पठित्वा द्वितीयां त्रिः प्रपठ्य तृतीयां सकृत्पठेत्। अत्रापि पञ्चसङ्ख्या सम्पन्ना। तृतीये पर्याये प्रथमद्वितीये सकृत्सकृत्पठित्वा तृतीयां त्रिः पठेत्, अत्रापि पञ्चसङ्ख्या संवृत्ता। मिलित्वा पञ्चदश। अयमेव पञ्चदशः स्तोमः। एवं सप्तदशादिषु नेयम्। तत्रापि एकैकं साम पञ्चधा विभज्यते— प्रस्तावः, उद्गीथः, प्रतिहारः, उपद्रवः, निधनमिति। तत्र सर्वस्यापि साम्नो गातारस्त्रय

---

(१) सामगानामुत्तराग्रन्थे तृचात्मकानि सूक्तान्याम्नातानि (साम० उ० १।१।१-९)। तत्र 'उपास्मै' इत्याद्यं सूक्तम्। 'दवि द्युतत्या' इति द्वितीयम्, 'पवमानस्य ते' इति तृतीयम्। ज्योतिष्टोमस्य प्रातःसवनानुष्ठाने तेषु त्रिषु सूक्तेषु गायत्रं साम गातव्यम्। तदिदं सूक्तत्रयगानसाध्यं स्तोत्रं बहिष्पवमानमित्युच्यते। तत्र स्थितानामृचां पवमानार्थत्वाद्बहिः संबन्धाच्च।

(२) आ समन्ताजयन्त्येभिरित्याज्यानि (ऐ० ब्रा० २।५।४, तां० ७।२)। उत्तराग्रन्थे बहिष्पवमानसूक्तेभ्यस्त्रिभ्य ऊर्ध्वं यानि चत्वारि सूक्तान्याम्नातानि, तान्येव प्रातःसवने गायत्रसाम्ना गीयमानानि चत्वारि आज्यस्तोत्राणीत्युच्यन्ते (तां० ब्रा० २।४।६)।

(३) बृहत्, रथन्तरम्, वैरूपम्, वैराजम्, शाक्वरम्, रैवतम् इति षट् सामानि पृष्ठानीत्युच्यन्ते (तां० ब्रा० ७।६।७, तै० ब्रा० १।२।२।३)। पृष्ठानां समूहः पृष्ठ्यः (पा० वा० ४।२।४२)। स्पृशति प्राप्नोति स्वर्गो लोकोऽनेन सामषट्केन इति पृष्ठ्यः "स्वर्गं लोकमस्पृशंस्तस्मात्पृष्ठ्यः" (श० ब्रा० १२।२।२।११)। रथन्तरादीनि षट् स्तोत्राणि पृष्ठ्यस्तोत्राणीत्युच्यन्ते। न तु सप्तमं पृष्ठ्यस्तोत्रं किंचिदप्यस्ति (तै० सं० साय० १।१५)।

(४) उत्तराग्रन्थे आज्यस्तोत्रेभ्य ऊर्ध्वं यानि त्रीणि सूक्तानि, तान्येव माध्यन्दिने सवने गायत्राऽऽमहीयव-रौरव-यौधाजयौ-शनसामभिर्गीयमानानि पञ्च माध्यन्दिनसवनस्तोत्राणि। तत आम्नातेषु चतुर्षु सूक्तेषु रथन्तर-वामदेव्य-नौधस-कालेयसामभिः सम्पाद्यानि चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि माध्यन्दिनसवनीयान्येव (तां० ब्रा० ७।३।५)।

(५) तृतीयसवने गेयानि गायत्र-संहित-शफ-पौष्कल-श्यावाश्व-गन्धीगवसामभिर्निष्पाद्यानि आर्भवपवमानस्तोत्राणि ऋभुनामकैर्देवैर्दृष्टानि षट् (तां० ब्रा० ८।४।५)।

(६) येन साम्ना अग्निष्टोमसंस्था समाप्यते तदग्निष्टोम (साम) स्तोत्रम्।

(७) अग्निष्टोमे द्वादश शस्त्राणि १२, अत्यग्निष्टोमे त्रयोदश, उक्थ्ये १५, षोडशिनि षोडश, वाजपेये १७, अतिरात्रे पञ्चविंशतिः, अप्तोर्यामे त्रयस्त्रिंशदिति।

ऋत्विजः—प्रस्तोता, उद्गाता, प्रतिहर्ता चेति । तत्र प्रथमभागः प्रस्तावाख्यः प्रस्तोत्रा प्रस्तूयते । द्वितीयो भाग उद्गीथाख्यः उद्गात्रा गीयते । तृतीयः प्रतिहाराख्यः, प्रतिहर्त्रोपगीयते । चतुर्थपञ्चमौ सर्वैः । एवमेव सर्वत्र स्तोत्रकरणम् । एवं स्तोत्रे समापिते यद्देवताकं स्तोत्रं तद्देवताकं शस्त्रं होता शंसति । "स्तुतमनुशंसति" (तां० ब्रा० ६।८।१०) "स्तोत्रमग्रे शस्त्रात्" (आश्व. श्रौ. ६।५०) "स्तुवतेऽथ शंसति" (श० ब्रा० ८।१।३।३) इति वचनात् । क्वचिन्मैत्रावरुणाच्छावाकयोरपि शस्त्राणि विहितानि ।

अतो यावन्तो ग्रहास्तावन्त्येव स्तोत्राणि तावन्त्येव शस्त्राणीति सिद्धम् । तत्र प्रातः सवने बहिष्पवमानं, चत्वारि आज्यानि इति पञ्च स्तोत्राणि । माध्यन्दिने सवने चत्वारि पृष्ठानि माध्यन्दिनपवमानमेकं चेति पञ्च । तृतीयसवने आर्भवपवमानमग्निष्टोममिति द्वे । अग्निष्टोमसंस्थैव इतरासां षण्णां संस्थानाम् एकाहानां द्वादशाहस्य च प्रकृतिः । सोमयागा हि एकाहप्रभृति सहस्रसंवत्सरपर्यन्ता विहिताः । एकाहा नाम एकदिनसाध्याः क्रतवः (१) । दिनद्वयानुष्ठेयसुत्याको यागो द्विरात्रः । एवं च प्रथमेऽह्नि अभिषवादिहोमान्ता ये यागा अनुष्ठितास्तेषामेव द्वितीयस्मिन्नपि दिने यत्र विधिविशेषसहितमनुष्ठानं स द्विरात्र इत्युच्यते । इदं च प्रधानमात्रे । उपसद्दीक्षाद्यङ्गानुष्ठानं तु तत्र तत्र यथाविधि द्वित्रिचतुःपञ्चादिदिवसेषु । एवमेव त्रिरात्रप्रभृति क्रतुष्वपि ज्ञेयम् । एवं रीत्या द्विरात्रप्रभृत्येकादशरात्रपर्यन्ताः क्रतवोऽहीना इत्युच्यन्ते । त्रयोदशरात्रप्रभृति सहस्रसंवत्सरपर्यन्तानि सत्राणीत्युच्यन्ते । तत्रापि त्रयोदशरात्रप्रभृति शतरात्रपर्यन्तं रात्रिसत्राणि (२) ततः

---

(१) एकाहा द्वाविंशेऽध्याये सूत्रकारेण पठिताः, ते यथा—ज्योतिः १गौः २आयुः ३अभिजित् ४विश्वजित् ५ सर्वजित् ६ ज्योतिः साहस्रः ७ विश्वज्योतिःसाहस्रः ८ सर्वज्योतिःसाहस्रः ९ त्रिरात्रसम्मितः साहस्रः १० । साद्यस्क्रनामानः षट्-एकाहाः ११-१६ (तत्र अनुक्रीः, विश्वजिच्छिल्पः, श्येनः इति त्रयाणां संज्ञा, इतरेषां त्रयाणां साद्यस्क इत्येव संज्ञा) व्रात्यस्तोमाश्चत्वारः १७-२० अग्निष्टुत् २१, (इन्द्रस्तुत्, सूर्यस्तुत्) । त्रिवृतनामकाश्चत्वार एकाहाः, ते च-ईप्सुयज्ञः २२ बृहस्पतिसवः २३ इषुः २४ सर्वस्वारः २५ । ऋत्विगपोहनीयसंज्ञकास्त्रय एकाहाः २६-२८ तत्रैकः सर्वस्तोमः । वाचस्तोमाश्चत्वारः २९-३२ । चातुर्मास्याः सौमिकाः ३३-३६ । अग्न्याधेयपुनराधेयाऽग्निहोत्र-दर्शपूर्णमास-दाक्षायणाऽऽग्रयण-पशुबन्धाः सौमिकाः षट् ३७-४२ । सप्तदशसंज्ञकाः पञ्च एकाहाः—४३-४८ तत्र प्रथम उपहव्यः, द्वितीय ऋतपेयः, दूणासः, वैश्यस्तोमः, तीव्रसुत् । अथ द्वन्द्वयज्ञाः—अत्र एकमनुष्ठायानन्तरमेव द्वितीयमवश्यमेवानुष्ठेयम् । तत्र राट् विराट् इत्येकं द्वन्द्वम् ४९ औपशदः पुनस्तोम इत्यपरम् ५० द्वौचतुष्टोमौ इति तृतीयम् ५१ उद्भित् बलभित् इति तुरीयम् ५२ अपचिती द्वौ ५३ अग्ने स्तोमौ द्वौ ५४ ऋषभः मरुत्स्तोम इति षष्ठम् ५५ ऐन्द्रकुलायः द्वियज्ञ इति सप्तमम् ५६ इन्द्रस्तोमः इन्द्राग्न्यो स्तोमः इत्यष्टमम् ५७ । घन-विघनौ द्वौ ५८ सन्दंशः वज्र इति दशमम् ५९ । आश्वलायनश्रौतसूत्रे अन्येऽप्येकाहा उक्ताः ते यथा—विष्णुवत्स्तोमाः, १ धृतिः २ उशनसस्तोमः ३ (पुनः स्तोमः) भूमिस्तोमः ४ वनस्पतिस्तोमः ५ भूस्तोमः ६ सद्यस्क्रिया ७ अनुक्रिया ८ परिक्रिया ९ एकत्रिकः १० त्र्येकः ११ गोतमस्तोमः १२ अजिरम् १३ इन्द्रस्तुत् १४ तीव्रस्तोमः १५ क्रान्तिः १६ अतिमूर्तिः १७ (बहुसुवर्णः) सूर्यस्तुत् १८ विश्वदेवस्तुत् १९ पञ्चशारदीयः २० विवधः २१ गोसवः २२ शदः २३ उपशदः २४ वाजपेय एकाहः, सप्तदशापवर्गो वा) २५ । आपस्तम्बश्रौतसूत्रेऽन्येप्युक्तास्ते तत एवावधेयाः ।

(२) तत्र आङ्गिरसः १ चैत्ररथः २ कापिवनः ३ इति त्रयो द्विरात्राः (द्व्यहाः) । गर्गः बैदः २ छन्दोमः, ३ अन्तर्वसुः, ४ पराकः ५ इति पञ्च त्रिरात्राः (त्र्यहाः । अत्रिचतुर्वीरः १ जामदग्न्यः २ वसिष्ठसंसर्पः ३ विश्वामित्रः ४ इति चत्वारश्चतूरात्राः (चतुरहाः) । (अत्र जामदग्न्ये उपसदः पुरोडाशिन्यो भवन्तीति विशेषः । देवपञ्चाहः १ पञ्चशारदीयः २ व्रतवान् ३ इति त्रयः पञ्चरात्राः (पञ्चाहाः) । ऋतुषडहः १ पृष्ठ्यावलम्बः २ त्रिकद्रुकाः ३ इति त्रयः षड्रात्राः (षडहाः) । जनकसप्तरात्र एकः सप्ताहः १ । अष्टरात्र

केवलसत्राणि (१)। द्वादशाहस्तूभयात्मकः सत्रात्मकोऽहीनात्मकश्च। अयमेव सत्राणाम- हीनानां च प्रकृतिभूतः। तत्र सत्रात्मकः सत्राणाम्, अहीनात्मकश्चाहीनानामित्यपि विवेकः।

अयं सोमयागः सर्वसोमयागप्रकृतिभूत इत्युक्तम्। अत एवास्मिन् सोमयागे सर्वतो- भावेनावगते सर्वेऽप्येतदुपरितनाः क्रतवः प्रायशोऽवगता भवन्ति। अत एतत्परिज्ञानं नित रामावश्यकमुपरितनान् क्रतून् जिज्ञासूनाम्, अन्येषां च सोमयागस्वरूपमधिजिगमिषताम्। अतो यद्यप्यस्य स्वरूपं सर्वांशेन निरूपयितुमस्त्यपेक्षाऽऽवश्यकता च, तथाऽपि विस्तरभ- यान्नात्र सर्वे तदीयाः पदार्था निरूप्यन्ते। ते च तत्प्रकरणस्थसूत्रावलोकनेन यथावदधिगन्तुं शक्यन्त एव सेमुषीमताम्। अत्र तु प्रधानभूताः परं केचन पदार्थाः सङ्गृह्यन्ते सुखाव बोधार्थम्। ते यथा—प्रथमं वसन्ते यस्मिन् कस्मिंश्चित्पुण्याहे आभ्युदयिकपूर्वं प्रारम्भः। प्रायशः शुक्लैकादश्यां प्रारभ्य पूर्णिमायां समापनमिति सम्प्रदायः। आभ्युदयिकानन्तर- मृत्विग्वरणम्। तत्र सोमप्रवाकनामानमृत्विजं प्रथमतो वृणुयात्। वृतः सोमप्रवाकोऽध्वर्य्वा- दीनां गृहं गत्वा तान् प्राह—अमुकशर्मणो यज्ञो भविष्यति तत्र भवताऽऽर्त्विज्यं कर्तव्य- मिति। तेन चाध्वर्य्वादिना आधानादिषु के ऋत्विजोऽभूवन्, ते च कुत्र गताः, किमर्थ- मस्मानिदानीं मृगयसे, अपि यजमानेन कल्याण्यो दक्षिणा दीयन्ते इत्यादिपृष्टे यथावत्तान् प्रतिब्रूय तैः सह यजमानगृहमागच्छेत्। आगतेषु तेषु तान्वृणीते। शाखान्तरे सदस्यवरणमप्युक्तम् (आप० श्रौ० १०।१।९–१०), अस्माकं तु तत् श्रुतौ निषिद्धम् (श०ब्रा० १०।४।१।१९)। वृतेभ्यो ऋत्विग्भ्यो मधुपर्कदानम्। एतावद् गृहे कृत्वा ततोऽग्नीन् समारोप्य यत्र सोमेन यक्ष्यन् स्यात् तं देशं गच्छेत्, गत्वा च तत्र शालां विमितं वा निर्माय तत्र वितानं साध- यित्वाऽरणी मथित्वा तत उत्थितानग्नीन् तत्तत्कुण्डेषु स्थापयेत्। अपराह्णे दम्पत्योरमीष्टभोजनं, न वा। अस्मिन्नेव दिनेऽनयोर्भोजनं, ततश्चतुर्षु दिनेषूपवास एव। अवभृथानन्तरमेव पुनरनयोर भीष्टभोजनम्। मध्ये तु व्रतप्राशनमेव यावदुक्तम्। ततो वपनं यजमानस्य। ततः स्नानम्, ततो दीक्षणीयेष्टिः—तत्राग्नावैष्णव एकादशकपालः पुरोडाशो द्रव्यम्, अग्नाविष्णू देवता। इष्ट्यन्ते नवनीतेन दम्पत्योः शिरस आरभ्य पादपर्यन्तमभ्यञ्जनम्। ततस्तयोर्मुष्टिबन्धनम्। तत्र बन्धनकाले हस्तद्वयेऽपि सर्वा अङ्गुलीर्बद्ध्वा ततोऽङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ विसृजेताम्, इतरा बद्धा एव (वस्त्रादिना) भवेयुः। माध्यन्दिनसवनं यावत् न तान्विसृजेत्। बद्धमुष्टिभ्यामेव दम्पतिभ्यां कार्याणि सम्पादनीयानि। तत औदुम्बरभक्षणहोमाः। ततः कृष्णाजिनादिदीक्षा।

एकोऽष्टाहः १। नवरात्र एको नवाहः १। त्रिककुप् १ कौसुरुविन्दः २ पृष्ठ्योमः ३ छन्दोमदशाहः ४ इति चत्वारो दशरात्राः। पौण्डरीक एक एकादशरात्रः।

द्वादशरात्रः, ततस्त्रयोदशरात्रसंज्ञकं सत्रद्वयम्। चतुर्दशरात्राणि त्रीणि। पञ्चदशरात्राणि चत्वारि। षोडशरात्रं, सप्तदशरात्रं, अष्टादशरात्रम्, एकोनविंशतिरात्रम्, विंशतिरात्रम् इति प्रत्येकमेकैकम्। एकविंशतिरात्रे द्वे। द्वाविंशतिरात्रम्, त्रयोविंशतिरात्रम्, चतुर्विंशतिरात्रे द्वे, पञ्चविंशतिरात्रम्, षड्विंशतिरात्रम्, सप्तविंशतिरात्रम्, अष्टाविंशतिरात्रम्, एकोनत्रिंशद्रात्रम्, त्रिंशद्रात्रम्, एकत्रिंशद्रात्रम्, द्वात्रिंशद्रात्रम्, त्रीणि त्रयस्त्रिंशद्रात्राणि, चतुस्त्रिंशद्रात्रम्, पञ्चत्रिंशद्रात्रम्, षट्त्रिंशद्रात्रे द्वे, सप्तत्रिंशद्रात्रम्, अष्टत्रिंशद्रा- त्रम्, एकोनचत्वारिंशद्रात्रम्, चत्वारिंशद्रात्रम्, एकान्नपञ्चाशद्रात्राणि सप्त, एकषष्टिरात्रम्, शतरात्रमिति रात्रिसत्राणि।

(१) आदित्यानामयनम्, अङ्गिरसामयनम्, दृतिवातवतोरयनम्, कौण्डपायिनामयनम्, सर्प- सत्रम्, तापश्चितम्, महातापश्चितम्, क्षुल्लकतापश्चितम्, सहस्रसाव्यम्, प्रजापतिसत्रम्, शाक्त्यानामयनम्, साध्यानामयनम्, विश्वसृजामयनम्, सारस्वतसत्राणि, दार्षद्वतसत्राणि, तुरायणमिति। एवमन्यान्यपि सत्राणि सूत्रान्तरतो बोध्यानि।

तत्र कृष्णाजिनमारुह्य मेखलां बद्ध्वा उष्णीषेण शिरसः प्रावरणं कुर्यात्, पत्न्याः कृष्णाजिनाभावः। मेखलायोक्त्रयोरन्यतरस्य बन्धनम्, शिरसि जालस्य बन्धनमुष्णीषस्य वा पत्न्याः। कण्डूयनार्थं कृष्णमृगशृङ्गं परिधानीयवाससोऽन्ते बध्वा रक्षेत्, कण्डूयने प्राप्ते तेनैव तत्कुर्यात्। ततो दण्डग्रहणं यजमानस्य। ततः सायं 'दीक्षितोऽयं ब्राह्मण' इति प्रतिप्रस्थातोच्चैर्निवेदयेत्। राजन्यवैश्ययोरपि यजमानयोर्ब्राह्मण इत्येवावेदनम्। इतः प्रभृति यावदवभृथं दन्तधावन-स्नाना-ऽग्निहोत्रहोम-दर्शपूर्णमासादि-वैश्वदेवार्थपाक-स्मार्तौपासनानुष्ठान-दान-(१२।१०।१४ आप० श्रौ०) शूद्रसम्भाषण-प्रत्युत्थानाभिवादन-जलावगाहनानि न कर्तव्यानि।

ततः प्रवर्ग्यार्थं महावीरसम्भरणम् (१)। अग्रे प्रवर्ग्याख्यो होमविशेषो वक्ष्यते तदर्थं यत्पात्रं स महावीर इत्युच्यते। तन्निर्माणमिदानीं कर्तव्यम्। तच्च पात्रमुलूखलाकृति प्रादेशमात्रमुच्चं नवाङ्गुलोपरि मेखलाविशिष्टं मध्यसंगृहीतं गर्तवत् दध्यादिप्रक्षेपणयोग्यं च भवेत्। केवलया मृदा, वल्मीकोत्थया मृदा, वराहोत्खातया मृदा, पूतीकाभिः, अजाक्षीरेण, गवेधुकाभिश्च मिलितैरयं महावीरो निष्पाद्यते। ततो यूपच्छेदनार्थं वनं प्रति गमनं तन्निर्माणादिकं च। ततोऽस्तमिते व्रतभक्षणम्। अत्र व्रतशब्देन पय आदि उच्यते—तत्र ब्राह्मणस्य पयः पानं, राजन्यस्य यवागूः, वैश्यस्यामिक्षा। तत्सम्पादनप्रकारश्चैवम्। प्रथमदिने व्रतदोहनार्थमेकां गां शालासमीपमानीय तस्या एकमेव स्तनं दुह्यात्, ततो यावत्पयो लभ्यते तद् द्विधा कृत्वा गार्हपत्ये यजमानार्थं, दक्षिणाग्नौ पत्न्यर्थं च श्रपयित्वा प्रयच्छेत्, तौ च तत्पिबेताम्। द्वितीयतृतीयदिवसयोर्मध्याह्ने रात्रौ चेति वारद्वयं व्रतप्राशनं, तत्र द्वितीयदिने स्तनद्वयदुग्धं पयोव्रतम्, तृतीयदिने स्तनत्रयदुग्धम्, चतुर्थपञ्चमयोर्दिवसयोस्तु केवलं हविःशेषभक्ष एव (का० श्रौ० अ० ८ कं० ७ सू० २२) न पयआदि व्रतम्। ततो भूमौ दक्षिणतोऽग्निमुखः शयीत। एतावत्पर्यन्तं प्रथमदिनकृत्यम्।

अथ द्वितीयदिने—प्रायणीयेष्टिः, (२) तत्र पञ्च देवताः–अदितिः, पथ्या स्वस्तिः, अग्निः, सोमः, सविता च। अदित्यै चरुः, अवशिष्टेभ्य आज्यं द्रव्यम्। इष्ट्यन्ते सलेपां चरुस्थालीं मेक्षणं चोदयनीयार्थं निदध्यात्। ततः सोमक्रयः। केनचन कौत्सगोत्रेण ब्राह्मणेन शूद्रेण वा सोममानाय्य ततस्तं क्रीणीयात्। क्रयणं चानेकैर्द्रव्यैः—(का० श्रौ० अ० ७ कं० ८ सू० १४-१५)

क्रीतं तमध्वर्युः शकटे निधायानडुद्भ्यामूढं शकटं शालायामानाय्य तं सोममौदुम्बर्यामासन्द्यां निधाय शालायां स्थापयेत्। तत आतिथ्येष्टिः–तत्र विष्णुर्देवता, नवकपालः पुरोडाशो द्रव्यम्। इयं खण्डेष्टिः। अतः प्रभृति मदन्तीसंज्ञकाभिस्तप्ताभिरद्भिः सर्वाण्युदककार्याणि यजमान-दम्पतिभ्यां कर्तव्यानि। न शीतोदकस्पर्शः। ततः सर्वेषामृत्विजां यजमानस्य च तानूनप्त्रसंज्ञकाज्यस्य स्पर्शः, अयं च स्पर्शो यावदवभृथं परस्परमद्रोहार्थः शपथरूपः (३)।

---

(१) तप्ते घृते पयः प्रक्षेपादिना प्रणीयते 'घर्मः' खाद्यविशेषः, स एव प्रक्षेपः प्रवृञ्जनमुच्यते। तादृशप्रवृञ्जननिबन्धनैवास्य कर्मणः समाख्या प्रवर्ग्य इति। तत्र च घर्मपाकाय मृन्निर्मित उलूखलाकारपात्रविशेषो महावीरः। गौण्या तु वृत्या घर्मः, प्रवर्ग्यः, महावीरः—इति त्रीण्येव पदानि समानार्थानीति विवेकः। तै० भा० साय० ५।१।१।१। शत० ब्रा० १४।१।१०—११।

(२) प्रयन्ति स्वर्गमनया सा प्रायणीया। अनयेष्ट्या सोमयाग आरभ्यते (का० श्रौ० ७।५।१३ आप० श्रौ० ४।२।१८, ४।३।१, यदहः सोमः क्रीयते तदहः प्रायणीया नामेष्टिः कार्या (तै० सं० ६।१।५।१) श० ब्रा० ३।२।३।२, निरु० १३।१।७।

(३) अध्वर्युप्रभृति षोडशर्त्विजो यजमानश्च मिथो द्रोहशून्या भवन्त एकमत्या यज्ञकार्यं सम्पाद-

ततः प्रवर्ग्यानुष्ठानम् । प्रवर्ग्यश्चाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे विकल्प्यते । प्रयोगान्तरे तु नित्यः । प्रवर्ग्याख्यं कर्म पत्न्या नावेक्षितव्यम् । अत्र गार्हपत्याहवनीयाद्युत्तरेण द्वौ खरौ हस्तमात्रौ त्र्यङ्गुलोत्सेधौ, दक्षिणतस्तृतीयं तावन्मात्रं सिकताभिः कृत्वा सम्राडासन्दीमाहवनीयं पूर्वेण संस्थाप्य तत्र द्वौ महावीरौ आसादयेत् । ततो मुञ्जनिर्मितानिण्डूनादीप्य तान् खरे संस्थाप्य तत्राज्यपूर्णं महावीरं निधाय होत्रा मन्त्रगणे पठ्यमाने प्रतिप्रणवं स्रौवाज्यमासिञ्चेत् ततो रौहिणपुरोडाशयोः प्रचारः । तत्रादौ दक्षिणं पुरोडाशं हुत्वा गां दुग्ध्वा परीशासाभ्यां महावीरमादाय तत्राजापयः प्रक्षिप्य शान्ते पयसि गोपयः प्रक्षिपेत् अयं घर्म इत्याचक्षते । तत उत्तरं रौहिणं जुहुयात् । एवमपराह्णेऽपि प्रवर्ग्यानुष्ठानम् । तत उपसदिष्टिः । तत्राज्यं द्रव्यम् अग्निः सोमो विष्णुश्च देवताः । ततः स्रुवेण प्रातरुपसद्धोमः । एवं सायमित्ये-कैकस्मिन्नहनि द्वे उपसदौ । त्रिषु द्वितीयतृतीयचतुर्थदिवसेषूपसदः क्रियन्ते, प्रवर्ग्यश्च । मिलित्वा ज्योतिष्टोमे षडुपसदः । एतावत्पर्यन्तं द्वितीयदिनकृत्यम् ।

तृतीयदिने—प्रातः प्रवर्ग्यमुपसदं हुत्वा सौमिकीं महावेदिं निर्माय आपराह्णिकौ प्रवर्ग्योपसदौ प्रचरेदिति तृतीयदिनकृत्यम् ।

ततश्चतुर्थदिने—ऽग्नीषोमीयः पशुः । अनेनैव पशुना सह दौर्ब्राह्मण्यनिवृत्त्यर्थः पशुरपि समानतन्त्रेणाधुनैव कर्तव्यः । यस्य हि पिता पितामहश्च सोमपीथिनौ न स्यातां स दुर्ब्राह्मण उच्यते । तेन तद्दोषनिवारणार्थं योऽनुष्ठीयते स दौर्ब्राह्मण्यनिवृत्त्यर्थः पशुः । ततस्त-द्दैवत्यं पशुपुरोडाशमन्यानि च पश्वङ्गानि यथावदनुष्ठाय तद्वपामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणार्थं बहिर्गत्वा यत्रापः स्यन्दन्ते ताः वसतीवरीः पात्रे गृह्णीयादस्तमयात्पूर्वम् । सोमाभिषवकाले रसवृद्ध्यर्थं या आपस्तत्र प्रक्षिप्यन्ते ता वसतीवर्य इत्युच्यन्ते । ता गृहीत्वा येन पथा तदानयनं विहितं तेनैव ता आनीयाग्नीध्रे ता निदध्यात् । एतावच्चतुर्थदिनकृत्यम् ।

पञ्चमदिनकृत्यम्—अयमेव दिवसः सुत्यादिवस इत्युच्यते (१) । अत्रैव सोमा-भिषव-ग्रहग्रहण-तद्धोमादीनामनुष्ठानम् । इदमेव च प्रधानं दिनम् । तत्र चतुर्थदिनस्यापररात्र एव सौत्यकर्मकरणार्थं यजमानपुरुषा ऋत्विजोऽवबोधयेयुः । अवबुध्य च ऋत्विजः स्नाता आज्यासादनान्तं कृत्वा सोमं द्वेधा विभज्य उपरवोपरि निक्षिप्तानां ग्राव्णां मुखे सोमं निदध्युः ।

ततः प्रातरनुवाकस्य (२) शस्त्रं होता पठेत् । तच्च पक्षिणां वागुत्थानात्पूर्वमेवारब्धव्यम् । तत्काले जाग्रदेवाध्वर्युर्होतृसमीपे आसीत । ततः प्रातःसवनीयपुरोडाशानां निर्वापोऽग्नीत्क-र्तृकः । तत्र पञ्च हवींषि, पञ्च च देवताः । ऐन्द्र एकादशकपालः, इन्द्राय हरिवते धानाः, इन्द्राय पूषण्वते करम्भः, इन्द्राय सरस्वतिमते दधि, इन्द्राय मित्रावरुणवते पयस्येति । एवं

यितुं घृतस्पर्शनपूर्वकं समन्त्रं यत् शपथकरणं तदेव 'तानूनप्त्रं कर्म' परस्परेर्ष्याद्वेषादिशून्या एव वयं यथाविधि यागकार्यसम्पादनाय यतिष्याम इत्याकारः स्वीकारः ।

(१) यस्यां क्रियायां सोमोऽभिषूयते सा सुत्या ।

(२) रात्रौ निद्रां कुर्वन्तः पक्षिण उषःकाले प्रबुध्य वदन्ति तस्माद्वादात्प्राक् प्रातःकाले होत्राऽनूच्यः पठनीय ऋक्समूहः प्रातरनुवाकः (का. श्रौ. ९।१।१०, आश्व० श्रौ. ४।१३।१-६, तै. सं. ६।४।३।१, श. ब्रा. ४।१२।३।१४-१५, ऐ. ब्रा. २।२।५) ।

पुरोडाशादिनिर्वापान् पयस्यां च प्रातरनुवाकशस्त्रकाल एवाग्नीत् यथावत्सम्पाद्य तत उन्नेता ऐन्द्रवायवादीनि पात्राणि योजयेत्। एवं यथावत्पात्रेषु योजितेषु चत्वार ऋत्विजः सोमाभिषवार्थमधिषवणफलकयोः सर्वत उपविशेयुः। तत्रोपवेष्टार अध्वर्यु-प्रतिप्रस्थातृ-प्रस्तोतृ-प्रतिहर्तृ-यजमानाः, ब्रह्मा च। तत्रोत्तरतोऽध्वर्युयजमानौ, दक्षिणतो ब्रह्मा, प्रतिप्रस्थात्रुन्नेतृ-नेष्टारश्च। अभिषवार्थानां पदार्थानामीषान्तरेणैवानयनम्।

ततोऽध्वर्युरधिषवणफलके उपांशुसवनाख्यं पाषाणं (मध्ये निहितं) निधाय तदुपरि पञ्चकृत्वः सोमं मिनुयात्। तत्र प्रातःसवनपर्याप्तस्य अर्धाधिकस्य सोमस्य मानं कर्तव्यम्। अभिषवस्तावदयं द्विविधः। क्षुल्लकाभिषवो महाभिषवश्चेति। प्रथमं महाभिषवस्ततः क्षुल्लकाभिषवः। तत्र क्षुल्लकाभिषवार्थं पूर्वं मितात्सोमादल्पानंशूनपकृष्य, होतृचमसस्थाज्जलान्निग्राभ्यासंज्ञकात् किंचिद् गृहीत्वा तच्च पात्रान्तरे पृथक्कृत्वा यत्नेन स्थापयेत्।

अथ महाभिषवः।

तत्राध्वर्यु-प्रतिप्रस्थातृ-नेष्ट्रुन्नेतारः कर्तारः। ते मितं सोमं चतुर्द्धा विभज्य चत्वारोऽपि तत्र प्रहरेयुः। प्रहारश्चापरिमितकृत्वः। एवं यावता रसप्रच्युतिर्भवेत्तावत्पर्यन्तं निग्राभ्या आसिच्याभिषुणुरिति महाभिषवः।

अथ क्षुल्लकाभिषवः।

स एवोपांश्वभिषव इत्युच्यते। तत्राध्वर्युरेक एव कर्ता। तत्र पूर्वापकृष्टानंशून, पात्रान्तरे स्थापिता निग्राभ्याश्च होतृचमसे कृत्वा सोमोपरि आसिच्य अष्टकृत्वः प्रहरणम्। अभिषवान्ते प्रतिप्रस्थाता उपांशुग्रहपात्रं स्वहस्ते धारयेत् (१)। अध्वर्युर्मुष्टिनाऽभिषुतं सोमं निष्पीड्य उपांशुग्रहं गृह्णीयात्। ग्रहणकाले पूर्वगृहीतानामंशूनां मध्ये द्वौ द्वावंशू ग्रहस्योपरि धारयेत। पुनः पूर्ववत् त्रिपर्यायोऽभिषवः। अत्र एकादशकृत्वः प्रहृत्य पूर्ववत्प्रतिप्रस्थाता पात्रे गृहीतेऽध्वर्युः अंशुद्वये तदुपरि तेन धारिते गृह्णीयात्। एवं तृतीयवारमपि द्वादशकृत्वः प्रहृत्य पूर्ववद् गृह्णीयात्। अङ्गुल्यन्तरे धृतान् षडंशून् सोमेऽन्तर्दध्यात्। ततः प्रतिप्रस्थातृहस्तादध्वर्युर्ग्रहमादाय दशापवित्रेण परिमृज्य भूमावनिधाय ग्रहहस्तः सन्नेव हविर्धानान्निष्क्रम्य उपांशुग्रहं सशेषं तिष्ठन् जुहुयात्। हुत्वा चाग्रयणस्थाल्यां शेषैकदेशमासिच्य अंशुपात्रमासादयेत्, तत्समीपे उपांशुसवनं च निध्यादिति शुष्काभिषवः।

---

(१) ज्योतिष्टोमे उपांशुः, अन्तर्यामः, ऐन्द्रवायवः, मैत्रावरुणः, आश्विनः, शुक्रः, मन्थी, आग्रयणः, उक्थ्यः, ध्रुवः, (वैश्वानरो वैकल्पिकः) ऋतुग्रहौ, ऐन्द्राग्नः वैश्वदेवश्चेति प्रातः सवने त्रयोदश ग्रहाः। माध्यन्दिने सवने—शुक्रः, मन्थी, आग्रयणः, उक्थ्यः, त्रयो मरुत्वतीयाः, माहेन्द्रः, दधिग्रहश्चेति नव ग्रहाः। तृतीयसवने—आदित्यः, सावित्रः, वैश्वदेवः, पात्नीवतः, हारियोजन इति पञ्च ग्रहाः। तत्र गृह्यते इति कर्मव्युत्पत्त्या सोमरसः, गृह्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या च तदाधारभूतं पात्रमुच्यते। तत्र उपांशुः अन्तर्यामः, ऐन्द्रवायवः, मैत्रावरुणः आश्विनः, शुक्रः, मन्थी, उक्थ्यः, आदित्यः इति नवैव ग्रहा उलूखलाः। आग्रयणः, उक्थः ध्रुवः आदित्य इति चतस्रो मृन्मय्यः स्थाल्यः, स्थालीग्रहा इति यावत्। ऋतुग्रहौ द्वावेव न तु द्वादश, द्वादशवार ग्रहणाद् द्वादश ग्रहा इति व्यवहारः। ऐन्द्राग्न-वैश्वदेव-मरुत्वतीय-माहेन्द्राणामृतुपात्रेणैव ग्रहणाम्। दधिग्रहस्याग्निहोत्रहवण्या। सावित्र-वैश्वदेव-पात्नीवतानामुपांश्वन्तर्यामयोरन्यतरेण, हारियोजनस्य द्रोणकलशेन ग्रहणं होमश्च। अतो नवौलखलाश्चतस्र स्थाल्यो द्वौ ऋतुग्रहौ स्रुङ्मुखाकृती उभयतोमुखौ इति मिलित्वा पञ्चदश पात्राणीति।

अत्रैव च ऋत्विजां यजमानस्य च सन्ध्यावन्दनम्। ततः सूर्योदयानन्तरमन्तर्यामसंज्ञकस्य ग्रहस्य ग्रहणं होम आसादनं चोपांशुग्रहवत्। ततो धाराग्रहाणां ग्रहणम्। ते च षट्। तत्र प्रथममैन्द्रवायवः। स च वारद्वयं गृह्यते। प्रथमं वायवे गृहीत्वा धारातो विच्छिद्य पुनस्तत्रैव ऐन्द्रवायुभ्यां ग्रहणम्। एवं गृहीत्वा खरे आसादयेत्। ततो मैत्रावरुणाभिधानस्य ग्रहस्य। ततः शुक्रस्य, ततो मन्थिनश्च ग्रहणम्। तत आग्रयणस्य धाराद्वयेन ग्रहणम्। आग्रयणस्थाल्यां ग्रहणकाले यः सोमोऽस्ति तस्यैका धारा होतृचमसस्था, सोमस्था चैका धारा इति धाराद्वयेन ग्रहणम्, तत उक्थ्यस्य। ततो ध्रुवग्रहणम्। ततो वैश्वानरग्रहग्रहणं विकल्पेन।

एवं ग्रहेषु गृहीत्वा स्वस्वस्थाने आसादितेषु सत्सु अध्वर्य्वादयः परस्परं कटिदेशे समन्वारब्धाः प्रह्वीभूता हविर्धानान्निष्क्रामन्ति। ततस्त एव षड् विप्रुड्होमं कृत्वा बहिष्पवमानस्तोत्रार्थं चात्वालदेशं प्रति गच्छेयुः। गत्वा चोपविशेयुः।

उपवेशनप्रकारश्च—उदङ्मुखः प्रस्तोता, दक्षिणामुखः प्रतिहर्ता, प्रत्यङ्मुखावध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ। उपविष्टेषु तेषु पवमानस्तोत्रारम्भार्थमध्वर्युः प्रस्तोतृसंज्ञकाय ऋत्विजे तृणं कुशमुष्टिं वा प्रयच्छेत्। ते च स्तोत्रं पठेयुः। तच्च स्तोत्रम् "उपास्मै गायता नर" इत्यादिभिर्नवभिर्ऋग्भिः कर्तव्यम्। नवानामृचामनावृत्त्यैव पाठः, नतु स्तोत्रान्तरेष्विवावृत्त्या गानम्। गाने च प्रस्तोतृद्गातृप्रतिहर्तॄणां त्रयाणां संबन्धः। एवं सर्वेष्वपि द्रष्टव्यम्। तेषु स्तुवत्सु सत्सु उन्नेताऽऽधवनीवनीयस्थं सोमं पूतभृत्यासिञ्चेत्। स्तोत्रान्ते सवनीयहविरलङ्करणार्थं सवनीयपश्वर्थं वा अग्नीत्प्रतिप्रस्थातारौ प्रेष्यत्यध्वर्युः। तत आग्नीध्रीयादङ्गारान् धिष्ण्येषु निर्वपेदाग्नीध्रः। तत आश्विनग्रहणम्। तदनन्तरं ग्रहाणामवेक्षणं यजमानेन कारयितव्यम्।

ततः सवनीयः पशुः।

तत्र पक्षद्वयमस्ति—स्तोमायनं पश्वेकादशिनी च। चतस्रः सोमसंस्था इत्युक्तं प्राक्। तत्र अग्निष्टोमसंस्थायामाग्नेयः सवनीय एक एव पशुः। उक्थ्यसंस्थायामाग्नेय ऐन्द्राग्नश्चेति पशुद्वयम्। षोडशिनि तु पूर्वोक्तेन पशुद्वयेन सह ऐन्द्रो वृष्णिस्तृतीयः पशुः। अतिरात्रसंस्थायां सारस्वती मेषी चतुर्थः पशुः। इमे पशव एव स्तोमायनमिति सूत्रकारेण व्यवहृतम्। अनेन सह पश्वेकादशिन्या विकल्पः। पश्वेकादशिनी नाम आग्नेयः, सारस्वतः, सौम्यः, पौष्णः, बार्हस्पत्यः, वैश्वदेवः, ऐन्द्रः,

वारुणः इत्येकादश पशवः। एतेषां च नियोजनार्थमेको यूपो यूपैकादशिनी वा। एकयूपपक्षे तस्मिन्यूपे आग्नेयं पशुं नियुज्य तस्य गले अन्यं, तस्य गलेऽन्यमिति क्रमशः सर्वान्नियोजयेत्। यूपैकादशिनीपक्षे च पृथक् पृथक् एकैकस्मिन्यूपे एकैकः पशुर्नियोक्तव्यः। अस्मिन्पक्षे पश्वेकादशिन्यपि नियता। एकादशयूपनिखननार्थं च वेदिवृद्धिरपि सम्पादनीया।

एवं सवनीयपशोर्वपामार्जनान्ते कृते धिष्ण्याद्युपस्थानम्। एतदेव सर्पणमित्युच्यते। ततः पूर्वं श्रपितानां पुरोडाशादीनां प्रातःसवनीयहविषां प्रचारः। ततस्त्रयाणामैन्द्रवायवमैत्रावरुणाश्विनानां द्विदेवत्यग्रहाणां प्रचारः। तेषु त्रिषु हुतेषु उन्नेता नव चमसानुन्नयेत (१) ततः शुक्रामन्थिग्रहयोः प्रचारः। शुक्रग्रहमध्वर्युः, मन्थिग्रहं च प्रतिप्रस्थाता जुहुयात्। तौ च तं तं ग्रहं हस्तेन गृहीत्वा यूपसमीपे गत्वा तिष्ठन्तौ आत्मनोऽरत्नी सन्धन्तः।

---

(१) होतृचमसः पोतृचमसः नेष्टृचमसः ब्रह्मचमसः ब्राह्मणाच्छंसिचमसः आग्नीध्रचमसः मैत्रावरुणचमसः अच्छावाकचमसः यजमानचमस इति नव, उद्गातृ-प्रतिहर्तृ-प्रस्तोतृणामेक इति दश चमसाः। एषु अच्छावाकचमसोन्नयनमग्रे भविष्यति।

इदं च सन्धानं न ग्रहान्तरेष्वस्ति । ततो होमार्थं तयोः प्रवृत्तयोः सतोश्चमसाध्वर्यवो नव चमसान् गृहीत्वा ताभ्यां सह जुह्वति प्राङ्मुखास्तिष्ठन्तः । एवं च शुक्रामन्थिग्रहयोश्चमसानां च युगपद्धोमः । तत्र ब्रह्म-होतृ-उद्गातृ-यजमानचमसानां वषट्कारेऽनुवषट्कारे च होमः । अवशिष्टानां चमसेषु प्रथमवषट्कारस्य होमः । अतश्च ते पश्चापि चमसाध्वर्यवः स्वहस्तस्थितान् चमसान् प्रथमवषट्कारे सकृद् हुत्वा पुनरुन्नयनार्थं द्रोणकलशसमीपे चमसान् स्थापयेयुः । ततः पश्चापि चमसान् प्रशास्तृ-ब्राह्मणाच्छंसि-पोतृ-नेष्ट्र-अग्नीत्संबन्धिनोऽध्वर्युरेव जुहुयात् ।

ततो द्विदेवत्यभक्षः ।

तत्र कात्यायनानामस्माकं होमकर्तुः प्रथमं भक्षः, ततो वषट्कर्तुः । अतश्च अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः सर्वत्र होमाभिषवकर्तृत्वात् तन्निमित्तं सकृद्भक्षः, ततो वषट्कर्तृभक्षणम्, ततः समाख्यानिमित्तो भक्षः । उद्गातृचमसे तु उद्गातुरेव भक्षो नान्यस्य । सर्वत्र यस्य यस्य ऋत्विगादेर्येन येन चमसेन ग्रहेण वा सम्बन्धस्तस्य तदनुज्ञामुपहवाख्यामध्वर्युं उपह्वयस्व ब्रह्मन्नुपह्वयस्व इति पृष्ट्वा तेन तेन उपहूत इत्यनुज्ञातः सन्नेव तत्तद्ग्रहचमसादीन् भक्षयेत् । "नानुपहूतेन सोमः पातव्य" इति वचनात् ( )। ततश्चायं भक्षणप्रकारः । ऐन्द्रवायवं होत्रा समर्पितमध्वर्युर्गृहीत्वा सकृत्सशेषं स्वल्पं भक्षयित्वा गात्रालम्भनादिकं कृत्वा स्पृष्टोदको होतृचमसे ग्रहशेषैकदेशमवनीय ग्रहं होत्रे प्रदद्यात् । होता च तं ग्रहं गृहीत्वाऽध्वर्युमुपह्वय स्वसूत्रोक्तविधिना भक्षयेत् । भक्षयित्वा स्वचमसे शेषैकदेशे तेनासिक्ते पुनरध्वर्योः सकृद्भक्षणम् । अनेनैव क्रमेण मैत्रावरुणाश्विनग्रहावपि अध्वर्युणा होत्रा च भक्षणीयौ । अत्रैव पुरोडाशादिहविःशेषभक्षणम् ।

ततश्चमसभक्षः ।

तत्र होतृचमसे शुक्रामन्थिग्रहशेषसहितेऽध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्होमाभिषवनिमित्तं सकृद्भक्षणम् । होतुस्तु वषट्कारनिमित्तं भक्षणद्वयम् । एवं ब्रह्मयजमानचमसयोरपि । प्रशास्त्रादीनां पञ्चसु चमसेषु तु प्रशास्त्रादीनां वषट्कारकर्तृत्वात् अनुवषट्कारे तेषां होमाभावात् सकृदेव तेषां भक्षणम् ।

भक्षप्रकारश्चेत्थम् । अध्वर्युर्होतृचमसं होतृप्रतिप्रस्थातारावुपह्वय प्रथमं भक्षयेत् । ततः प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्युहोतारावुपह्वय तमेव सकृद् भक्षयेत् । ततो होताऽध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावुपह्वय तमेव द्विर्भक्षयेत् । ततो होता ब्रह्मचमसे ब्रह्माणं स्पृष्ट्वा द्विर्भक्षयेत् । ब्रह्मा च होतारमुपह्वय तमेव चमसं द्विर्भक्षयेत् । एवं यजमान-प्रशास्तृ-ब्राह्मणाच्छंसि-पोतृ-नेष्ट्र-अग्नीच्चमसान् तत्तच्चमसिन उपह्वय भक्षयेत् । तत्र यजमानचमसे द्विर्भक्षणमितरत्र तु सकृत्सकृत् । चमसिनश्च स्वं स्वं चमसं पोत्रध्वर्यूपह्वानपूर्वकं सकृत्सकृद् भक्षयेरन् । सर्वत्र च सशेषं भक्षणम् । अन्ते च पुनर्होता अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावुपह्वय समाख्यानिमित्तं सकृद् भक्षयेत् । अयमेव भक्षो महाभक्ष इत्युच्यते ।

येषु येषु चमसेषु पुनरभ्युन्नयनं कृतं तेषु तेषु तन्निमित्तो भक्षः करणीयः । अयमेव पुनरभ्युन्नीतभक्ष इत्युच्यते । तत्राध्वर्युः पञ्चसु चमसेषु होतारं तं तं चमसिनं चोपह्वय सकृद् भक्षयेत् ।

ते ते चमसिनो होत्रध्वर्यू उपहूय वषट्कारद्वयनिमित्तं भक्षणद्वयं कुर्युः। अनेनैव च भक्षणेन समाख्याभक्षणस्यापि प्रसङ्गात्सिद्धिः। अत्रापि पूर्ववत्सशेष एव भक्षः। भक्षणानन्तरं चमसान् पुनः पूरयित्वा तान् हविर्धानस्य दक्षिणस्य पश्चादधो निदधति, तेषां नाराशंस इति संज्ञा। सर्वत्र भक्षणानन्तरं सर्वेऽपि भक्षयितारो मन्त्रेण गात्रालम्भनं कुर्युः। ततोऽच्छावाकचमसस्य उन्नयनहोमोपह्वानभक्षणादि सर्वं पूर्ववत्कर्तव्यम्। तत ऋतुग्रहाः—

ऋतुग्रहा नाम ऋतुदेवताका ग्रहा उच्यन्ते। अत्र वसन्तादिषड्ऋतवः, तत्तदृत्वन्तर्गता श्चैत्रादयो मासाश्च देवताः। अतश्च यद्यपि द्वे एव पात्रे, तयोरेकमध्वर्युहस्ते अपरं च प्रतिप्रस्थातुः पाणौ, तथापि अध्वर्युणा वारषट्कं, प्रतिप्रस्थात्रा च वारषट्कमिति द्वादशवार ग्रहणात् द्वादश ग्रहा इत्यपि संव्यवहारः। तत्र त्रयोदशोऽपि ऋतुग्रहो विकल्पेन विधीयते। तत्र प्रथमौ ग्रहौ युगपद्ग्रहीतव्यौ, एवमन्तिमौ च। मध्ये येऽष्टौ ग्रहास्ते व्यत्यासेन। अर्थात् यदाऽध्वर्युर्गृहीत्वा जुहोति तदा प्रतिप्रस्थाता गृह्णीयात्। यदा च प्रतिप्रस्थाता स्वं गृहीत्वा होमायोद्युङ्क्ते तदाऽध्वर्युः समनन्तरं ग्रहं गृह्णीयादिति। अतश्च यदाऽध्वर्युः स्वं ग्रहं गृहीत्वा हविर्धानमण्डपान्निष्क्रामेत्तदा प्रतिप्रस्थाता मण्डपं प्रविशेत्। यदा च प्रतिप्रस्थाता ग्रहं गृहीत्वा मण्डपाद्बहिर्निर्गच्छति तदाऽध्वर्युर्हुत्वा पुनरन्तः प्रविशति। तयोश्च मेलनं द्वारि भवति। अत्र द्वादश ग्रहा निरवशेषं हूयन्ते, अन्यौ द्वौ सशेषावित्येकः पक्षः। सर्वेषां सशेषहोम इत्यपरः। तदा च पूर्वशेषे उत्तरस्य ग्रहणम्। हुतेषु तेषु पात्रयोरन्यतरस्मिन् शेषौ कृत्वा रिक्तेन पात्रेण ऐन्द्राग्नं ग्रहं प्रतिप्रस्थाता गृह्णीयात्। गृहीत्वा चासाद्य ऋतुग्रहभक्षार्थं पात्रं गृहीत्वाऽध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ सदस्युपविशतः। अत्र दशानां सर्वहुतत्वपक्षेऽध्वर्युप्रतिप्रस्थातृहोतारः क्रमशः स्वेतरावुपहूय सकृत्सकृद्भक्षयेयुः। अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः सशेषभक्षणम्। होतुस्तु सर्वभक्षणमिति विशेषः।

सर्वेषामहुतत्वपक्षे भक्षणप्रकारः सूत्रव्याख्यानावसरे भक्षणप्रकरणे एव मया टिप्पण्यां विशदीकृतस्तत एवावगन्तव्यो विस्तरभयान्नेह प्रपञ्च्यते। ततः पूर्वगृहीतस्य ऐन्द्राग्नस्य पूर्वमासादितैर्नाराशंसचमसैः साकं भक्षान्ते कर्मणि कृते वैश्वदेवं ग्रहं गृहीत्वाऽऽसाद्याग्नीध्रेण सवनीयहविःषु निरुप्तेषु वैश्वदेवं स्तोत्रमुपाकुर्यात्। तदीययोः स्तोत्रशस्त्रयोः समाप्तयोश्चमसकम्पनेन साकं वैश्वदेवे ग्रहे हुते तेन साकं चमसानां सर्वभक्षणं कार्यम्। भक्षितेषु ग्रहेषु दशसु चमसेषु च तान् प्रक्षाल्य स्वे स्वे स्थाने सादयेत्। तत उक्थ्यं त्रेधा विभज्य गृह्णीयात्। तत्रैकः प्रशास्तुरपरो ब्राह्मणाच्छंसिनः, तृतीयोऽच्छावाकस्य। तं तमुक्थ्यं गृहीत्वाऽऽसाद्य तत्तत्संबन्धिनां शस्त्राणां काले दशापि चमसान् स्वस्वस्थानस्थितानेवोन्नयेदिति। यस्य विग्रहस्तस्य चमसं पूर्वमुन्नयेत्।

ततस्तेषु उक्थ्येषु चमसेषु हुतेषु तत्तद्ग्रहचमससंबन्धिनः सर्वानुपहूय तत्तन्निमित्तं भक्षणं पूर्ववत् निरवशेषं सकृत् द्विरित्यादि तत्र तत्तद्भागानुसारेण कुर्युः। एवं ग्रहेषु चमसेषु अनुष्ठितेषु प्रशास्तः प्रसुहि इत्यध्वर्युरुक्त्वा तेन च प्रसुताः सदसो मध्यान्निष्क्रामेयुः। एतावता प्रातःसवनिकं कर्म समाप्तम्।

अथ माध्यन्दिनं सवनम्।

तत्रादौ लोकद्वारिसाम्नो गाने कृते सयजमाना ऋत्विजः प्रातःसवनवत्सर्पणं कुर्युः। ततोऽध्वर्युणा यजमानेन च सदोऽभिमर्शनादौ कृते माध्यन्दिनसवनार्थं सोममभिषुण्वन्ति प्रातःसवनवत्। अभिषुते सोमे ग्रहान् गृह्णीयादध्वर्युः। तत्र शुक्रामन्थ्याग्रयणमरुत्वतीयो-

क्थ्यानां पञ्चानां प्रथमं ग्रहणम्। ततो होत्रध्वर्युब्रह्म-प्रस्तोतृसुब्रन्तः प्रातःसवनवत्समन्वारब्धा माध्यन्दिनपवमानार्थं प्रसर्पेयुः। तत्र प्रातःसवनवत्सर्वं कृत्वा सर्वेषु सदस्युपविष्टेषु माध्यन्दिनपवमानमुपाकुर्यादध्वर्युः। ततो यदि सोमः सप्रवर्ग्यस्तदा दधिघर्मस्य भक्षणान्ते कर्मणि कृते सवनीयपशुपुरोडाशस्य तन्त्रं प्रक्रमेत्। तत्रापि यथोक्तेन पथा षड्भिरध्वर्युहोतृब्रह्माग्नीध्रयजमानमैत्रावरुणैः पशुपुरोडाशेडाभक्षणे कृते सवनीयहविषां निर्वपणादिकमाग्नीध्रेण प्रातःसवनवत् पयस्यावर्जं कर्तव्यम्। ततः सर्वेषां हविषां प्रातःसवनवदेव होमान्तं कर्म। ततस्तामिडां हुत्वा होतृधिष्ण्ये निधाय शुक्रामन्थिग्रहयोर्होमादिभक्षणान्तः प्रचारः सचमसः कर्तव्यः। तत्र सर्वं प्रातःसवनवदेव। भक्षणे परं नेष्टुरुत्तरमच्छावाकनिवेश इति विशेषः। सशेषं भक्षितानाप्यायितांश्च चमसान् प्रातःसवनवदेव स्वस्थाने संस्थाप्य सवनीयहवींषि तदृत्विजो भक्षयेयुः। तत ऋत्विग्भ्यो देयत्वेन सङ्कल्पकाले प्रतिज्ञाताया दक्षिणाया दानम्। तद्विभागप्रकारः पूर्वमेव निरूपितः। तदतिरिक्तं वस्त्रादिकमपि सूत्रोक्तं देयम्। ततो मरुत्वतीयग्रहं गृहीत्वा यथावद्धुत्वाऽभक्षयित्वैव प्रतिप्रस्थातुर्हस्ते पात्रं प्रदाय पुनः ऋतुपात्रेण महामरुत्वतीयं ग्रहं गृहीत्वाऽऽसाद्य पूर्वहुतं मरुत्वतीयं भक्षयेदध्वर्युर्होता च। ततो मरुत्वतीये शस्त्रे होत्रा प्रारब्धे तस्य पुरस्तादुपविष्टोऽध्वर्युः प्रतिगृणीयात्। शस्त्रान्ते प्रतिप्रस्थाता तृतीयं कुण्ठमरुत्वतीयं ग्रहं गृहीत्वाऽध्वर्युणा सह होमस्थानं गत्वा तेन च महामरुत्वतीये हूयमाने तमनु कुण्ठमरुत्वतीयं जुहोति। ततो यथावत्सर्वेषां भक्षणम्। कुण्ठमरुत्वतीये प्रतिप्रस्थातुरेव भक्षणमनुपहवश्च। ततो नाराशंसचमसभक्षणम्। ततो माहेन्द्रं ग्रहं गृहीत्वाऽऽसाद्य पृष्ठस्तोत्रोपाकरणम्। ततः पूर्वाभिषुतं निष्काशितरसं सोममभिषुणुयुः। अयं च शुष्कत्वात्सोमस्य, निग्राभ्याजलासेचनाभावाच्च शुष्काभिषव इत्युच्यते। पवमभिषुत्य उद्गात्रादिभिः पृष्ठे स्तूयमाने आधवनीयकलशेऽभिषुतं शुष्कं सोममवदध्यात्। ततस्तृतीयसवनीयहविषां निर्वापोऽग्नीत्कर्तृकः। अत्र वारुण एककपालः सौम्यश्चरुश्चाधिकौ। अन्यत्सर्वं प्रातःसवनवत्। विशेषः सूत्रादवगन्तव्यः। पृष्ठस्तोत्रसमाप्तौ होत्रा तस्मिन्नेव शस्त्रे शंसिते पूर्वमासादितं माहेन्द्रं ग्रहमादाय हुत्वा तदानीं कम्पितैर्नाराशंसैश्चमसैः साकं भक्षणम्। तत्र ग्रहेऽध्वर्योः सकृत् सशेषं भक्षणम्। होतुस्तु द्विर्निःशेषम्। ततश्चमसिनां चमसभक्षणमुपहववर्जम्। सर्वभक्षाश्चमसाः कर्तव्याः।

भक्षयित्वा प्रक्षाल्य निहितेषु ग्रहेषु चमसेषु च प्रातःसवनवदुक्थ्यग्रहाणां प्रचारः। ततः प्रशास्त्रा प्रसुताः सर्वर्त्विजः सदसो बहिर्निष्क्रामेयुरिति प्रसूतान्तं माध्यन्दिनं सवनम्।

अथ तृतीयसवनम्।

तत्र प्रथममादित्यग्रहः। तं गृहीत्वाऽऽदित्यस्थाल्या तमपिधाय होमस्थानं गत्वा तं स्थालीं च सशेषं हुत्वा प्रतिप्रस्थात्रे शेषौ दद्यात्। ततो लोकद्वारिसामगानं यजमानेन कर्तव्यम्। अत्र सर्पणं सवनादिभूतं सदोऽभिमर्शनादि च पूर्ववत्कुर्युः। तत आग्रयणस्य ग्रहणमुक्थ्यस्य च। ततः समन्वारब्धा आर्भवपवमानोपाकरणार्थं सदसो निष्क्रामेयुः। कृते आर्भवपवमाने सवनीयहविषां पश्वङ्गानां च प्रचारः। ततश्चमसानामुन्नयनादि भक्षणान्तं कर्म। भक्षिताप्यायितानां तेषां हविर्द्धाने निधानम्। तत ऋत्विजः पिण्डपितृयज्ञवद्यजमानपितृभ्यः पिण्डान्दद्युः। ततः सावित्रग्रहग्रहणम्। तमनासाद्य निरवशेषं होमान्ते कर्मणि कृते तेनैवाभक्षितेन पात्रेण महावैश्वदेवं ग्रहं ग्रहीत्वा वैश्वदेवशस्त्रान्ते चमसानां कम्पनेन साकं तं हुत्वाऽध्वर्युः सकृत्सशेषं होता च द्विर्भक्षयेत्। चमसिनश्चानुपहूय सर्वं भक्षयेयुः।

ततः सौम्यचरोः प्रचारः। ततः पात्नीवतस्य ग्रहस्य प्रचारः प्रतिप्रस्थातृकर्तृकः। ततो यज्ञायज्ञियस्तोत्रस्याग्निष्टोमाख्यस्यारम्भः। अग्निष्टोमस्तोत्रानन्तरमाग्निमारुते शस्त्रे होत्रा कृते ध्रुवं ग्रहं होतृचमसेऽवनीय (यदि वैश्वानरो ग्रहो गृहीतस्तदा तं यजमानचमसेऽवनीय) तं च हुत्वा भक्षणं तस्य। चमसिनां च स्वस्वचमसानां सकृत्सर्वं भक्षणम्। ततः प्रशास्त्राऽनुज्ञाता निष्क्रमणरूपं सवनान्तभूतं सर्पणं कुर्युः। ततोऽनुयाजादि। वाजिन होमो भक्षणं च तस्य। ततो द्रोणकलशे हारियोजनं ग्रहं निरवशेषं गृहीत्वा तत्र च धानाः प्रक्षिप्य तमुन्नेता स्वमूर्द्धनि कृत्वा तेनैव सर्वं जुहुयात्। अत्र भक्षणे विकल्पः, भक्षणपक्षे सर्वहोमः। ततः पत्नीसंयाजादि सर्वं पाशुकं कर्म। एतावता तृतीयसवनं समाप्तम्।

ततोऽवभृथः।

तत्र यावन्ति सोमलिप्तानि पात्राणि ग्रह-चमस-स्थाली-पूतभृदाधवनीयादीनि, तान्यादाय यत्रावभृथेष्टिं चिकीर्षति तज्जलं गत्वा तत्र जले सर्वाणि पात्राणि प्रक्षिपेत्। गमनप्रारम्भेऽर्द्धमार्गे जलान्तिके च सामगानम्। तत्र वरुणप्रघासावभृथवदवभृथेष्टिं कृत्वा तत्रैव सयजमाना ऋत्विजः स्नात्वा देवयजनमागत्य उदयनीयेष्टिं प्रायणीयावत्कुर्युः। ततो मित्रावरुणदेवताकं पशुयागमग्नीषोमीयपशुवत्कुर्यात्। अयं च पशुः स्त्रीगवी बन्ध्या भवति। अस्याश्च यज्ञमनु बध्यमानत्वादनूबन्ध्या इति संज्ञा। वशाभावेऽनड्वान्, तदभावे पयस्या वा कार्या। अत्र गवालम्भस्य कलौ निषिद्धत्वात् गवोक्षाणौ वर्जयित्वा पयस्यैव तत्र द्रव्यत्वेन स्वीकार्या। तत उदवसानीयेष्टिः—तत्राग्नेयः पञ्चकपालः पुरोडाशो द्रव्यम्। तत्करणाशक्तौ तत्स्थाने "उरु विष्णविति चतुर्गृहीतेनाज्येन होमः। ततः सायंकालीनाग्निहोत्रादिनित्यक्रियाकरणम्। सहस्रब्राह्मणभोजनसङ्कल्पश्चेति।

कल्पोऽयं ब्राह्मणयजमानके सोमयागे ऽग्निष्टोमसंस्थाके उक्तः। कर्मणां त्रैवर्णिकाधिकारित्वात् राजन्यवैश्यावप्यत्राधिक्रियेते इति तु निर्विवादमेव। एवं च यदि राजन्यो वैश्यो वाऽग्निष्टोममाजिहीर्षति तदा न तत्र सोमो द्रव्यं भवितुमर्हति, किन्तु न्यग्रोधवृक्षस्य अङ्कुराणि फलानि वाऽऽहृत्य तानि च सम्यक् पेषयित्वा लौकिकेन दध्ना साकं संमेल्य तदेव च द्रव्यं सोमस्थाने कृत्वा यजेरन्। सोमे क्रियमाणाः सर्वेऽपि संस्काराः क्रयादयोऽत्रापि भवन्त्येव। मन्त्राणामपि सोमपदघटितानामनूहेनैव प्रयोगः। यजमानेन चास्यैव भक्षणं कार्यम्। ऋत्विग्भिस्तु सोमस्यैव। अतः सोमेन साकं न्यग्रोधस्तिभीनामपि क्रयणादिकं विधेयम्। तस्य च फलचमसमित्यपि नाम कुर्वन्ति याज्ञिकाः। अयं सर्वतोमुखोऽपि क्रियते। तत्र चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो महावेद्यो, देवयजनान्यपि चत्वारि, गार्हपत्यः परमेकः, चत्वार आहवनीयाश्चत्वारो दक्षिणाग्नयः। ऋत्विजश्च प्रतिवेदि षोडश, इति चतुःषष्टिः। एको यजमानः। अत्र पूर्वदक्षिणयोर्वेद्योरग्निष्टोमसंस्था, पश्चिमोत्तरयोः षोडशिसंस्था क्रियते याज्ञिकैरिति सोमयागः।

(द्वादशाहयज्ञः)

अथेदानीं द्वादशाहस्वरूपं (१) निरूप्यते—स उभयात्मकः, सत्ररूपोऽहीनरूप-

---

(१) अत्र सत्रेऽहीने वा योऽहःशब्दो रात्रिशब्दो वा श्रूयते स सर्वोऽप्यहोरात्रसमुदायवाचकः। तेन द्वादशरात्रो द्वादशाह इति समानार्थक एव।

श्चेति (१)। सत्रात्मको ब्राह्मणकर्तृक एव भवति। तत्रापि समानकल्पा आहिताग्नयोऽनुष्ठिताग्निष्टोमसंस्थाः सप्तदशप्रभृति चतुर्विंशतिपर्यन्ता अधिकारिणः। अत्र सर्वे यजमाना एव। सत्रजन्यं फलं सर्वेषामेव। अतो दक्षिणा नास्त्यत्र। सर्वेषां यजमानत्वेऽपि सप्तदशपक्षे एको गृहपतिवाच्यः, अन्ये च ब्रह्मत्वादिकं कार्यं कुर्वन्ति. गृहपतिश्च याजमानं करोति। चतुर्विंशतिपक्षे षोडशभिर्ऋत्विक्कार्यम्, अवशिष्टैर्गृहपतिकार्यं क्रियते, न सप्तदशन्यूना न चतुर्विंशतितोऽधिका ऋत्विजोऽत्र। सर्वे च सत्रोपयोगि स्वं द्रव्यं समभागमेकीकृत्य तेन यजेरन् (२)। दीक्षादिकं यजमानकार्यं सर्वेषामेव।

अहीनात्मको द्वादशाह एक-द्वि-बहुयजमानकः। तत्राग्निष्टोमवदध्वर्य्वादय ऋत्विज एव कार्यकर्तारः। अत एवैषां दक्षिणाऽप्यस्ति, सा च गवां सहस्रं किंचिदधिकम्। फलं तु यजमानानामेव।

सत्रात्मकाद् द्वादशाहाद्गवामयनादिषु सत्रेषु धर्मातिदेशः। अहीनादहीनेषु द्विरात्रादिषु एकादशरात्रपर्यन्तेषु। अहीनेषु इष्टप्रथमयज्ञानामेवाधिकार इति न नियमः। उभयत्रापि द्वादश दीक्षा, द्वादशोपसदो, द्वादश सुत्या इति षट्त्रिंशद्दिनसाध्योऽयं यज्ञः (जै ११।३)। अयं साग्निचित्यो निरग्निचित्यश्च भवति। तत्र सर्वेषामग्नीनेकीकृत्यैव कर्माण्यनुष्ठेयानि। दीक्षादिवसे सर्वे गृहपत्यादयः स्वान् स्वानग्नीनरण्योः समारोप्य देवयजनमागत्य मथित्वा पृथक् पृथक् गार्हपत्यखरे स्थापयेयुः। ततो ब्रह्मादयः स्वगार्हपत्यादेकैकमुल्मुकमादाय गृहपतेर्गार्हपत्ये क्षिपन्ति। एवं साधारणीकृताद्गार्हपत्यादाहवनीयं दक्षिणाग्निं च विहरेत्। अतो गार्हपत्याः पृथक् आहवनीयो दक्षिणाग्निश्चैकः। अत्रान्यदपि पक्षद्वयमस्ति विस्तरभया न्नात्र विविच्यते।

साग्निचित्यानुष्ठानपक्षे प्रथममिष्टकापशुः प्राजापत्योऽनुष्ठेयः। तस्य च दीक्षादिन एवानुष्ठानं स्वकाले वा। स्वयमेव प्रवृत्तत्वादत्र नर्तिविवरणम्। अत्र दीक्षायां विशेषः—सर्वेषां यजमानत्वात् सर्वैरपि दीक्षितव्यम्। तत्र ज्योतिष्टोमे अध्वर्योरेव दीक्षाकर्तृत्वात् अत्र स तत्पुरुषाश्च दीक्षाकर्तारो भवेयुः। तत्रायं क्रमः—अध्वर्युः प्रथमतो गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्मोद्गातृहोतॄन् दीक्षयेत्। ततोऽध्वर्योरनन्तरः प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युब्राह्मणाच्छंसि-प्रस्तोतृ-मैत्रावरुणान्, ततो नेष्टा प्रतिप्रस्थात्रग्नीत्प्रतिहर्त्रच्छावाकान्, तत उन्नेता नेष्टृ-पोतृ-सुब्रह्मण्य-ग्रावस्तुतः क्रमेण दीक्षयेयुः। उन्नेतारमन्यः कश्चित्।

यो यो यं यं दीक्षयति स स तं तमनु तत्पत्नीरपि दीक्षयेत्। अन्यत्सर्वं ज्योतिष्टोमवत्। क्वचित् क्वचिदल्पो विशेषः। साग्निचित्ये तु उखासंभरणमिष्टकोपधानादिकं च सर्वं चयनवत्।

सवनीयपशुषु विशेषः—प्रत्यहमैन्द्राग्नः पशुः, स्तोमायनं वा, एकादशिना वा प्रत्यहम्, अथवा एकस्या एकादशिन्याः प्रत्यहमेकैकपश्वनुष्ठानेन एकादशसु दिनेष्वनुष्ठानं, द्वादशे पुनराग्नेयस्य। द्वादशदीक्षानन्तरमुपसद्दिवसेषु यस्मिन् कस्मिंश्चिद्दिवसे सोमक्रयः।

---

(१) ब्राह्मणकर्तृकोऽदक्षिण उभयतोऽतिरात्रसंस्थाकः सोमयागविशेषः सत्रम्। त्रैवर्णिकाधिकारिकः सदक्षिणोऽन्तेऽतिरात्रसंस्थाक एकद्वित्रिचतुराद्यनेकयजमानकर्तृकः सोमयागोऽहीनः।

(२) अत्र पात्राणि साधारणान्यन्यान्येवोत्पादनीयानि "समांशं द्रव्यमेकत्र कृत्वाऽऽस्मीयांशदानतः। पात्राण्यन्यानि पूर्वेभ्यः साधारणतया भजेत्" इति वचनात्।

सुत्यायां विशेषः। तत्राहःक्लृप्तिरुच्यते—प्रायणीयं प्रथममहः (१) (प्रथमत आरभ्यते इति प्रायणीयम्) ततः पृष्ठ्यः षडहः, ततस्त्रयश्छन्दोमाः, ततोऽविवाक्यम् (२), तत उदयनीयोऽतिरात्रश्चेति। तत्र प्रथमदिनमतिरात्रसंस्थम्, द्वितीयप्रभृति सप्तमदिनपर्यन्ताः षडहाः पार्ष्ठिकाः। रथन्तर-बृहद्-वैरूप-वैराज-शाक्वर-रैवताख्यानि सामानि षट्स्वप्यहःसु क्रमेण पृष्ठाख्यस्तोत्रसाधनीभूतानि इति पृष्ठ्यः षडह इति व्यवह्रियते।

एकैकमप्यहः पत्नीसंयाजान्तमवतिष्ठतेऽन्त्यं दिनं वर्जयित्वा। सर्वान्तेऽवभृथः। षडहेषु द्वितीय-तृतीयेऽहनी उक्थ्यसंस्थाके, चतुर्थमहः षोडशिसंस्थम्, पञ्चम-षष्ठे उक्थ्यसंस्थे, ततस्त्रिषु दिनेषु छन्दोमा उक्थ्यसंस्था एव। प्रथमदिने चतुर्विंशस्तोमः, द्वितीये चतुश्चत्वारिंशस्तोमः, तृतीयेऽष्टाचत्वारिंशस्तोमः।

चतुर्विंशतिः संख्या गायत्र्यक्षराणाम्, चतुश्चत्वारिंशत्संख्या त्रिष्टुबक्षराणाम्, अष्टाचत्वारिंशत्संख्या जगत्यक्षराणाम् इति त्रिभिर्गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीरूपैश्छन्दोभिर्मीयन्ते इति इमानि त्रीण्यहानि छन्दोमा इत्युच्यन्ते। तत एकादशमहोऽत्यग्निष्टोमसंस्थम्, द्वादशमह उदयनीयमतिरात्रसंस्थम्।

अत्र द्वादशाहेऽतिग्राह्याणां त्रयाणां, षोडशिनः, अंश्वदाभ्ययोश्च ग्रहणमधिकम्। अयं च द्वादशाहो व्यूढ-समूढात्मना द्विविधः। व्यूहनं चाग्रतायाम् (जै० १०।५।३३-२४)। तच्च यथा—ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ, दशमं चाहः, अथ नवानामह्नां मध्ये ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रमथाग्रयणाग्र्, अथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रमथाग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमिति (आप० श्रौ० २१।२४।२-३)। अयमेव ऐन्द्रवायवादीनां क्रमशोऽत्र समूहनात्सैषा त्र्यनीका साम्येनोढा यत्र स समूढ इत्युच्यते। वैषम्येणोढा यत्र स व्यूढः। व्यूढप्रकारस्तु "ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ, अथैतरेषां दशानामह्नामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम्, अथ द्वे आग्रयणाग्रे, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ द्वे शुक्राग्रे, अथाग्रयणाग्रम्, अथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे" (आप०श्रौ० २१।२४।५) इति। सहस्रब्राह्मणभोजनमत्र। इति द्वादशाहः।

(गवामयनसत्रम्)

अथ गवामयनम्। गोभिरनुष्ठितत्वाद्गवामयनमिति व्युत्पत्तिस्तदुपष्टम्भिकाऽऽख्यायिका (तै० सं० ७।४।८, ऐ० ब्रा० ४।३।३, तां० ब्रा० ४।११) चोपलभ्यते। अस्य माघकृष्णाष्टम्यां माघशुक्लैकादश्यां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा प्रारम्भः। प्रारम्भदिनमारभ्य द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदः। एवं चतुर्विंशतिरहानि भवन्ति। आरम्भदिने एवेष्टकापशुरुखा संभरणं च। ततोऽन्तिमोपसद्दिनेऽग्नीषोमीयं पशुमनुष्ठाय तद्दिने एव सुत्यारम्भः कार्यः। सुत्याश्चात्र एकषष्ट्यधिकशतत्रयात्मिकाः (तां० ब्रा० १२।३।३।११)। महाव्रतेऽतिग्राह्यसंज्ञकानां त्रयाणां ग्रहाणां ग्रहणम्। अत्र मार्जालीयस्य दक्षिणतो बहिर्वेदि परिवृतमध्ये अनियतजाती स्त्रीपुरुषौ मैथुनं कुर्वीयाताम्। तिस्रोऽनूबन्ध्याः। सपत्नीकानां यजमानानां सशिखं

---

(१) प्रकृष्टमयनमारम्भो यत्रेति व्युत्पत्त्या प्रायणीयशब्दो द्वादशाहस्य प्रथमदिनवाचकः।

(२) अविवाक्यमिति न गुणविधिः, अतो न नामधेयमेतत्, संव्यवहाराभावात्, अतोऽत्र न विवेक्तव्यं किंचित्साधु असाधु कृतमिति। इदं कृतमिदं न कृतमित्येवं गुणविधिरिति देवयाज्ञिकाः।

वपनं वचनात्। ततोऽग्नीन् विभज्य सर्वे दीक्षिताः पृथक् पृथक् पृष्ठशमनीयसंज्ञकमग्निष्टोमं कुर्युः (१)। शेषं द्वादशाहवत्।

अत्र अशीत्युत्तरं सुत्याः पूर्वं पक्षः। एवमुत्तरं पक्षः (ऐ० ब्रा० ११२।३।१-२)। द्वयोः पक्षयोर्मध्ये विषुवान् नाम अहः। एवं संवत्सरसाध्यत्वात् संवत्सरसत्रमित्यन्यस्य नाम। एवं च दीक्षोपसद्दिनानां चतुर्विंशत्या सह पञ्चाशीत्यधिकशतत्रयदिनानुष्ठेयमिदं सत्रम्। तत्र प्रतिदिनं सवनत्रयाधिकं ग्रहचमसादिकं स्तोत्रशस्त्रादिकं च यथाप्रकृति भवन्त्येव। विशेषः परमत्र निरूप्यते। तत्राह्नां क्लृप्तिरेवम्। अग्नीषोमीयपश्वनुष्ठानानन्तरं प्रायणीयं प्रथममहोऽतिरात्रसंस्थम्। (तां० ब्रा० ४।१।४)। ततश्चतुर्विंशमग्निष्टोमसंस्थाकमुक्थ्यसंस्थाकं वा द्वितीयमहः। तस्मिन्नहनि यावन्ति स्तोत्राणि तत्र सर्वत्रापि चतुर्विंशस्तोमकता इति तदहश्चतुर्विंशमित्युच्यते (ऐ० ब्रा० ४।२।६)। इमे द्वे अहनी नात्र प्रथममासमध्ये गण्येते, किन्तु षष्ठमासस्य मध्ये। अनुष्ठानक्रमः परमयमेव। ततश्चत्वारोऽभिप्लवाः षडहाः (२)। ततस्त्रिवृदादिस्तोमषट्कसाध्य एकः पृष्ठ्यः षडहः (३)। एवं पञ्चभिः षडहैस्त्रिंशद्दिनात्मक एकः सावनो मासो भवति। एवमेव तेषामेव षडहानामावृत्त्या द्वितीयस्तृतीयश्चतुर्थः पञ्चमश्च मासः सम्पादनीयः। षष्ठे मासे प्रथमतस्त्रयोऽभिप्लवाः षडहाः, एकः पृष्ठ्यः षडहः। मिलित्वा चतुर्विंशतिरहानि। ततोऽभिजित्संज्ञकोऽग्निष्टोमसंस्थः। ततस्त्रयः स्वरसामसंज्ञकानि त्रीण्यहानि, (४) तानि अग्निष्टोमसंस्थान्युक्थ्यसंस्थानि वा, इत्यष्टाविंशतिरहानि। आद्याभ्यामहोभ्यां सह त्रिंशद्दिनात्मक एको मासः। एते षण्मासाः पूर्वं पक्षः। ततो विषुवान् नाम अग्निष्टोमसंस्थाकमहः। इदं च गवामयनमध्यम्। अस्य चाह्नो न मासमध्ये संवत्सरमध्ये वा गणना। तदनन्तरमुत्तरस्य पक्षस आरम्भः। तत्र येन क्रमेण पूर्वस्मिन्पक्षसि अह्नां क्लृप्तिरासीत् तद्वैपरीत्येन उत्तरस्मिन् पक्षसि अहःक्लृप्तिः। तद्यथा—प्रथमं तावत् प्रतिलोमास्त्रयः स्वरसामानः, ततो विश्वजिन्नामकोऽग्निष्टोमः, ततः प्रतिलोमतस्त्रयस्त्रिंशदारम्भणः पृष्ठ्यः षडहः (५), ततस्त्रयोऽभिप्लवाः षडहाः, मिलित्वा अष्टाविंशतिरहानि। सत्रस्यान्तिमयोर्द्वयोर्दिनयोरनुष्ठेयौ महाव्रतोदयनीयौ अस्मिन् मासे परिगण्येते। सर्वे मिलित्वा एको मासः संवृत्तः। द्वितीये मासे प्रतिलोमतः प्रथमं त्रयस्त्रिंशदारम्भण एकः पृष्ठ्यः षडहः। ततश्चत्वारोऽभिप्लवाः षडहाः। मिलित्वा एको द्वितीयो मासः। एवमेव तृतीयश्चतुर्थः पञ्चमश्च मासो भवति। षष्ठे मासि प्रथमतस्त्रयोऽभिप्लवाः षडहाः। ततो गोष्टोमसंज्ञकमुक्थ्यसंस्थाकमहः। तत आयुष्टोमसंज्ञकमुक्थ्यसंस्थाकमहः। ततो द्वादशाहिकः (१२।३।१,२१-२२)। प्रथमोत्तमदिनवर्जितो दशरात्र इति मिलित्वा षष्ठो मासः। एतदनन्तरं महाव्रतमहः (६) उदयनीय-

---

(१) रथन्तरम्, बृहत्, वैरूपम्, वैराजम्, शाक्वरम्, रैवतम्, इति षट् पृष्ठानि। तेषां सत्रन्नियुक्तानामुपजातश्रमाणां शमनं करोतीति पृष्ठशमनीय इति देवयाज्ञिकः।

(२) प्रथमोऽग्निष्टोमः, ततश्चत्वार उक्थ्याः, पुनः षष्ठोऽग्निष्टोमः, एवं विधस्याह्नां षट्कस्य अभिप्लव इति संज्ञा तै० सं० सा० ७।४।११।१७, ऐ० ब्रा० ४।३१)।

(३) त्रिवृत्-पञ्चदश-सप्तदशै-कविंश-त्रिणव-त्रयस्त्रिंशाः षट् स्तोमाः प्रथमदिवसप्रभृति षट्सु दिनेषु क्रमेण कार्याः।

(४) "यज्ञा यज्ञा" (४।८।१) इत्यस्यां योनावुत्पन्नानि चत्वारि सामानि स्वरसंज्ञकानि येषु ते स्वरसामानः।

(५) अत्रोक्तानां षण्णां स्तोमानां वैपरीत्येन त्रयस्त्रिंशप्रभृत्यनुष्ठानम्।

(६) महाव्रतं यज्ञस्यान्तिममहः। महानत्रतिष्ठ अनेन कर्मणा इति महाव्रतम् (तै० ब्रा० सा० १।२।६)।

संज्ञकं सत्रस्यान्तिमाहश्च भवतः (ऐ० ब्रा० ४।२।८, आप० श्रौ० २१।१५ कं० १-२, तां० ब्रा० ४।१।१ भाष्ये) अनयोरह्नोः प्रथमे मासि न गणना कृतेति गवामयनसत्रम् ।

(वाजपेययज्ञः)

अथ वाजपेयस्वरूपमुच्यते—स च ब्राह्मण—क्षत्रियमात्रकर्तृको न वैश्याधिकारिकः। एतदतिरिक्ते सप्तसंस्थान्तर्गते वाजपेये तु वैश्योऽप्यधिकारी । कालश्चास्य शरदृतुः। स चायमुभयतो बृहस्पतिसवः। एवं च आश्विन्यां वाजपेयसुत्यानुष्ठानं, ततः पूर्वस्यां भाद्रपद्यां कार्तिक्यां च बृहस्पतिसवद्वयं कार्यम्। अयमेकः पक्षः। बृहस्पतिसवस्थानेऽग्निष्टोमसंस्थो ज्योतिष्टोमो भवतीति द्वितीयः पक्षः। अथवा वाजपेयस्य द्वादशसु शुक्लपक्षेषु द्वादशानां यागानामनुष्ठानम्, तत्रायुग्मेषु षट्सु शुक्लपक्षेषु अग्निष्टोमसंस्थो ज्योतिष्टोमः। युग्मेषु तु षट्सु क्रमशः पृष्ठ्यषडहसंबन्धीन्यहानि क्रमात् रथन्तर-बृहत्-वैरूप-वैराज-शाक्वर-रैवताख्यसामषट्कसाध्यानि स्तोत्राणि एकैकस्मिन्नहनि। स्तोमाश्च त्रिवृत्-पञ्चदश-सप्तदशै-कविंश-त्रिणव-त्रयस्त्रिंशरूपाः क्रमात् एकैकस्मिन्दिवसे। वाजपेयानन्तरं च युग्मेषु शुक्लपक्षेषु ज्योतिष्टोम एव। अयुग्मेषु षट्सु पूर्वानुष्ठानवैपरीत्येन पृष्ठ्यस्तोत्राणामनुष्ठानमिति तृतीयः पक्षः। अथवा वाजपेयस्य पुरस्तात् नवसु शुक्लपक्षेषु पौषीप्रभृतिषु भाद्रपद्यन्तेषु राजसूयान्तर्गतानां पवित्रा-ऽभिषेचनीय-दशपेय-केशवपनीय-व्युष्टिद्विरात्र-क्षत्रधृति-त्रिष्टोम-ज्योतिष्टोमानां क्रमशोऽनुष्ठानम् । उपरि च तेषामेव प्रातिलोम्येनानुष्ठानमिति तुरीयः पक्षः। एतेषां पश्वादिकं ग्रहग्रहणादिकं सर्वमपि स्वस्वप्रकरणाधीतं द्रष्टव्यम्।

कार्तिक्यामाश्वयुज्यां वाऽमायां राजसूयस्य सुत्या कार्या। कार्तिकामायां सुत्यापक्षे आश्विनशुक्लदशम्यां मातृपूजादि। तदारभ्य सप्त दीक्षाः। कार्तिककृष्णद्वादश्यां प्रायणीयेष्टिः, तस्मिन्नेव दिने सोमस्य क्रयः, सुराद्रव्यस्यापि । सुरासाधनीभूतानि द्रव्याणि तत्साधन प्रकारश्च सौत्रामण्यामुक्तः। ततस्तिसृषु दिनेषु सायं प्रातः प्रवर्ग्योपसदौ। चतुर्दश्यामग्नीषोमीयः पशुः, सप्तदशारत्निरेको यूपः। तस्य सप्तदशभिर्वासोभिर्वेष्टनम्। पूर्णिमायां पात्रयोजने षोडशिपात्रमधिकम्। सुराग्रहार्थानि सप्तदश पात्राणि। द्वाविंशतिः सवनीयाः पशवः। तत्र प्रथम आग्नेयः, द्वितीय ऐन्द्राग्नः, तृतीय ऐन्द्रः, चतुर्थी मेषी सारस्वती, पञ्चमी वशा गौः, तत्स्थानेऽजा। ततः सप्तदशसंख्याकाः प्राजापत्याः पशवः श्यामाः शृङ्गहीनाः प्रजननसमर्थाः। आग्नेयादीनां पञ्चानां पशूनां वपायाः पृथक् पृथग्घोमो देवताभेदात्। प्राजापत्यानां तु सप्तदशानामपि सकृदेव वपाहोमः। सवनीयहविर्निर्वापकाले धानादिभिः पञ्चभिर्हविर्भिः सह सप्तदशशरावपरिमितस्य बार्हस्पत्यचरोरपि निर्वापः कर्तव्यः। दक्षिणादानान्ते मरुत्वतीयहोमानन्तरं माहेन्द्रग्रहात्पूर्वमाग्नीध्रीयसमीपेऽध्वर्यू रथस्योपरि द्वितीयं रथं स्थापयित्वा मन्त्रेण तमवतार्य तं धुरि गृहीत्वा वेदिसमीपमानीय तत्र चतुरोऽश्वान्नियोज्य, एवं षोडशसु रथेषु चतुरश्चतुरोऽश्वान्नियोजयेत्। तत आग्नीध्रस्य पश्चात् स्तंभद्वयं पूर्वापरं निखाय तयोरुपरि सप्तदशशङ्कुसंयुक्तं काष्ठमेकं प्रागग्रं निधाय तेषु शङ्कुषु सप्तदश दुन्दुभीन् क्रमेणासजेत्। ततः सर्वान्दण्डेन वादयेत्। तत एकः क्षत्रियश्चात्वालोत्करयोरन्तरालादास्योदीच्यां दिशि सप्तदशसंख्यानिषून् निरस्येत्। तत्र प्रथममेकमिषुं बलात्प्रास्य यावति दूरे स पतितस्तत्र गत्वा तत्र स्थित्वा द्वितीयमिषुं प्रास्येत्। एवं रीत्या सप्तदशानामिषूणां प्रासनम्। सप्तदशस्येषोः पतनस्थानेऽवधिभूतामौदुम्बरीं शाखां निखनेत्। ततो यजमानो रथमारोहेत्। अन्ये च स्वं स्वं रथमारोहेयुः। ततः पूर्वनिखाता-

मौदुम्बरीं शाखामुद्दिश्य सर्वे स्वान् स्वान् रथान् प्रधावयेयुः। इदमेवाजिधावनमित्युच्यते। तेषां गमनसमये ब्रह्मा रथचक्रोपरि उपविश्य साम गायन्नास्ते। तत्र यथा यजमानोऽग्रतो गच्छेत्तथा गन्तव्यम्। ततः सर्वे तामौदुम्बरीं प्रदक्षिणीकृत्य देवयजनं प्रत्यागच्छेयुः। आगतेषु सर्वेषु ब्रह्मा रथचक्रादवरोहेत्। ततो दुन्दुभीनवतारयेत्। ततो यजमानः स्वीयं रथमध्वर्यवे दत्वाऽवशिष्टेषु यो यो यस्य रथस्तं तं तस्मै दद्यात्।

ततो मधुग्रह—सौरग्रहयोः प्रचारः। ततो यजमानः पत्नी च पूर्वं निष्पादितायां यूपोपरि शायितायामार्द्रकाष्ठनिर्मितैकविंशतिसंख्याकसोपानयुक्तायां निश्रेण्यामारोहतः। ततोऽधःस्थिता यजमानस्य पुत्रपौत्रादयः सप्तदशसंख्याकैरश्वत्थपर्णबद्धक्षारमृत्तिकापुटैर्यजमानं विध्येयुः। इदमेव स्वर्गारोहणमुच्यते।

तत एकमन्नं वर्जयित्वा ग्राम्यानामारण्यानां सर्वेषामन्नानां होमः सप्तभिर्मन्त्रैः सप्तवारम्। होमावशिष्टेनान्नेनासन्द्यामुपविष्टस्य यजमानस्याभिषेकः। तत आज्याहुतयः। ततो वशाप्रचारादिः। अत्रोदयनीयास्थाने त्रैधातवीया भवति। इति वाजपेयः।

(राजसूययज्ञः)

अथ राजसूयः—अत्राभिषिक्तस्य क्षत्रियमात्रस्याधिकारो नेतरयोर्ब्राह्मणवैश्ययोः। अत्रानुमत्याद्या इष्टयः, मल्हाद्याः पशुयागाः, पवित्राद्याः सोमयागाश्च भवन्ति। ते च समप्रधाना एव, न परस्परमङ्गाङ्गिभावः। फाल्गुनशुक्लप्रतिपदि तस्यारम्भः। तत्र प्रथमं पवित्राख्यः सोमयागः। तत्र चतस्रो दीक्षास्तिस्र उपसद एका सुत्या। अष्टदिनसाध्यायोऽयं यागः फाल्गुनशुक्लाष्टम्यां परिसमाप्यते। अस्य राजकर्तृकत्वात्तस्य सोमभक्षणनिषेधात् न्यग्रोधस्य सफलाङ्कुरानादाय तस्य सोमेन साकं क्रयणादीन् संस्कारानुष्ठाय दध्ना सह संमेल्य चमसोन्नयनकाले यजमानचमसे तमेव रसं गृह्णीयात्। होमकाले च तं हुत्वा तमेव भक्षयेत्। इतरेषु चमसेषु सोमरसग्रहणं तस्यैव होमो भक्षणं च। अतोऽत्र फलचमस (न्यग्रोधस्तिभि) निर्मितो रसो यजमानस्यैव, नेतरेषाम्। अवभृथान्ते तिस्रोऽनूबन्ध्याः। उदवसानीयास्थाने त्रैधातवीया।

ततो दशम्यामनुमतीष्टिः, तत्राष्टाकपालः पुरोडाशो द्रव्यम्। एकादश्यामाग्नावैष्णवो द्वादश कपालः, द्वादश्यामग्नीषोमीय एकादशकपालः। त्रयोदश्यामैन्द्राग्नो द्वादशकपालः। चतुर्दश्यां यवाग्रयणं व्रीह्याग्रयणं चेति पञ्चेष्टयः। ततः फाल्गुन्यां पूर्णिमायां राजसूयान्तर्गतचातुर्मास्यप्रयोगः। तत्र प्रथमं पूर्णिमायां वैश्वदेवपर्व। ततश्चैत्रकृष्णप्रतिपत्प्रभृति चैत्रामान्तं प्रत्यहं पौर्णमासेष्टिः प्रकृतिवत्। ततश्चैत्रशुक्लप्रतिपत्प्रभृति चैत्रशुक्लपौर्णमासीपर्यन्तं प्रत्यहं दर्शेष्टिः प्रकृतिवत् पिण्डपितृयज्ञं वर्जयित्वा। प्रतिपदि तु राजसूयेष्ट्यनन्तरं नित्यदर्शपूर्णमासेष्टिः, नित्यः पिण्डपितृयज्ञश्च। ततो वैशाख-ज्येष्ठा-ऽऽषाढ-मासेषु एवमेव कृष्णपक्षेषु पौर्णमासेष्टिः, शुक्लपक्षेषु दर्शेष्टिः। तत्र प्रतिपत्सु नित्येष्टयोऽपि कर्तव्याः। प्रतिवर्षं चातुर्मास्यानुतिष्ठतो यजमानस्य तत्तत्पर्वकाले तानि तानि नित्यानि पर्वाणि पूर्वमनुष्ठायैव अनन्तरं राजसूयिकानि पर्वाण्यनुष्ठेयानि।

आषाढ्यां पूर्णिमायां वरुणप्रघासाः। ततः प्रभृति कार्त्तिकीपर्यन्तं प्रतिदिनं पूर्ववदेव दर्शपूर्णमासेष्टीनामनुष्ठानम्। ततः कार्त्तिक्यां साकमेधाः। तेषां द्व्यहकालत्वात् चतुर्दश्यां राजसूयिकं दर्शं समाप्य अनीकवत्याद्यनुष्ठानम्। पूर्णिमायां त्रैयम्बकान्तं कृत्वा दर्शेष्ट्यारम्भः। ततो मार्गशीर्षकृष्णप्रतिपत्प्रभृति फाल्गुनामान्तं दर्शपौर्णमासेष्टीनामनुष्ठानं प्रतिदिनं पूर्ववत्।

ततः फाल्गुनकृष्णामायामेव शुनासीरीयं राजसूयिकम्। ततस्तस्मिन्नेव दिने पञ्चवातीयसंज्ञको होमः, इन्द्रतुरीयाख्या इष्टिश्च। तत्र—आग्नेयोऽष्टाकपालः, वारुणो यवमयश्चरुः, रौद्रो गावेधुकश्चरुः, वहिन्या दधि ऐन्द्रम् इति चत्वारि हवींषि। या गौः शकटेनोह्यते सा वहिनीत्युच्यते। ततस्तस्मिन्नेव दिनेऽपामार्गहोमः।

ततः फालगुनशुक्लप्रतिपदि त्रिषंयुक्ताख्येषु त्रिषु कर्मसु प्रथमेष्टिस्त्रिषंयुक्ता। तत्र वैष्णवस्त्रिकपालः प्रथमं हविः, ऐन्द्रावैष्णवश्चरुर्द्वितीयं हविः, वैष्णवश्चरुस्तृतीयम्।

ततश्चतुर्थ्यां द्विहविष्केष्टिः—तत्र वैश्वानरो द्वादशकपालः, वारुणो यावश्चरुः। ततस्तस्मिन्नेव दिने द्वादश रत्नहविःसंज्ञका इष्टीः प्रारभेत्। चतुर्थीप्रभृति फाल्गुनशुक्लपूर्णिमान्तमेकैकस्मिन्दिवसे राजसंबन्धिन एकैकस्य पुरुषस्य गृहे एकैकेष्टिरनुष्ठया। तत्र सेनान्यो गृहे प्रथमा। तत्राग्नयेऽनीकतेऽष्टाकपालः पुरोडाशः। पुरोहितगृहे द्वितीया, तत्र बार्हस्पत्यश्चरुः। यजमानगृहे तृतीया, तत्र ऐन्द्रश्चरुः। महिष्या गृहे चतुर्थी, तत्रादित्यै चरुः। अश्वसारथेर्गृहे पञ्चमी, तत्र वारुणो यावश्चरुः। ग्रामनेतुर्गृहे षष्ठी, तत्र मारुतः सप्तकपालः। मन्त्रिणो दूतस्य वा गृहे सप्तमी, तत्र सावित्रोऽष्टाकपालः। रथयोजयितुर्गृहे नवमी, तत्राश्विनो द्विकपालः। परिवेषणकर्तुर्गृहे दशमी, तत्र पौष्णश्चरुः। द्यूतपतेर्हालिकस्य वा गृहादानीतैरारण्यगोधूमै रौद्रश्चरुर्यजमानगृहे, इयमेकादशी। पतिपुत्ररहितायाः कस्याश्चित् स्त्रिया गृहे द्वादशी, तत्र निर्ऋतिदेवताको नखनिर्भिन्नः कृष्णव्रीहिचरुः।

ततस्तस्मिन्नेवाहनि सोमारौद्रश्चरुर्मैत्राबार्हस्पत्यश्चरुश्च। चैत्रकृष्णपक्षे किमपि कर्म न भवति। चैत्रशुक्लप्रतिपदि अभिषेचनीय-दशपेयाख्ययोः सोमयागयोर्युगपदारम्भसंकल्पः। (अत्र सोमयागा अष्टौ-पवित्रः, अभिषेचनीयः, दशपेयः, केशवपनीयः, व्युष्टिद्विरात्रः, क्षत्रस्य धृतिः, त्रिष्टोमः, अग्निष्टोम इति। तत्रारम्भे पवित्राख्यसोमयागः कृतः, अत्र च द्वौ, अवशिष्टा अग्रे भविष्यन्ति)

अत्र सहैव सोमक्रयणम्, सोमेन सह न्यग्रोधस्तिभिक्रयणं च। देवयजनद्वयम्। पञ्च दिनसाध्योऽयमभिषेचनीयः प्रकृतिवत्। तत्र विशेषः—अग्नीषोमीयपशुसन्निधौ देवसूहवींषि। तानि-द्वौ पुरोडाशौ, षट् चरव इत्यष्टौ। तत्र विरूढव्रीहिसम्पाद्यः सवितृसत्यप्रसवदेवताकोऽष्टाकपालः, आशुव्रीहि (पक्षत्रयपक्वव्रीहि) सम्पाद्योऽग्नये गृहपतयेऽष्टाकपालः, श्यामाकश्चरुः सोमाय वनस्पतये, बृहस्पतये वाचे नैवारश्चरुः, इन्द्राय ज्येष्ठाय रक्तशालिचरुः, रुद्राय पशुपतये गावेधुकश्चरुः, मित्राय सत्याय स्वयं जातव्रीहिचरुः, वरुणाय धर्मपतये यावश्चरुरिति। ततो राज्ञोऽभिषेकाय सप्तदशप्रकाराणामुदकानामानयनम्। ततः सपरिकरो राजाभिषेकः। ततः शौनःशेपकथाश्रवणम्। ततो वाजपेयवद्रथावरोहणादि। तत औदुम्बर्यामासन्द्यामक्षदेवनार्थमुपवेशिताय यजमानायाक्षदानम्। ततो देवनम्। देवन कर्तारश्च यजमानः, (राजा) राजभ्राता, सूतः, ग्रामणीः, तद्भ्राता चेति पञ्च। ततः संसृपां हवींषि। तानि च षष्ठीमारभ्य षट्सु दिनेषु षट्, द्वादश्यामवशिष्टानि चत्वारि। ततो द्वादश्यामेव दशपेयस्य द्वितीयदिनादारभ्य चैत्र्यां सुत्या (प्रथमदिनकर्म दीक्षादिकमभिषेचनीये कृतम्)। तत्र विशेषः—

यजमानचमसे न्यग्रोधस्तिभिरसः, इतरत्र तु सोमः। एकैकं चमसं दश दश ब्राह्मणा भक्षयेयुः। तत्रैकैक ऋत्विक्, इतरे नवाप्रकृताः। यजमानचमसेऽपि ब्राह्मणा एव भक्षकर्तारः। ततो वैशाखे किमपि कर्म न भवति। वैशाखशुक्लपूर्णिमायां पञ्चबिलसंज्ञश्चरुः। तत्र पञ्च हवींषि। ततो द्वादश प्रयुग्घवींषि इष्टयः। तानि मासान्तरालानीत्येकः पक्षः। अथवा प्रथमे-

ष्टिमनुष्ठाय ततः शम्यां यावत्स्वबलं प्रास्येत्, यत्र सा पतति तस्मिन्नेव स्थाने तदहरेव द्वितीया । एवमेव द्वादशापि इति द्वितीयः पक्षः । अथवा वैशाखपूर्णिमायामेव समानतन्त्रेण प्रातः षट्, अपराह्णे च षडिष्टय इति तृतीयः पक्षः । पक्षद्वयेऽप्येकदिनसाध्यानीमानि । ततो ज्येष्ठामायां पशुबन्धद्वयम् । ततो ज्येष्ठशुक्लैकादशीमारभ्य पञ्चसु दिनेषु अतिरात्र संस्थस्य केशवपनीयाख्यसोमस्यानुष्ठानं प्रकृतिवत् । तत आषाढकृष्णप्रतिपदि व्युष्टिद्विरात्रस्य संकल्पः, तस्य चाहीनत्वात् षोडश दीक्षाः, द्वादशोपसदः, द्वे सुत्ये इति मासेन समाप्योऽयं क्रतुः । ततः श्रावणकृष्णप्रतिपदि क्षत्रस्य धृतिरारभ्यते सोऽपि मासापवर्गः पूर्ववत् । एवं भाद्रपदि त्रिष्टोमो मासापवर्गः पूर्ववत् । आश्विनकृष्णप्रतिपदि अग्निष्टोमो मासापवर्गः पूर्ववत् । कार्तिक्यां राजसूयाङ्गभूता चरकसौत्रामणी त्रिपशुका । एवं राजसूयः परिसमाप्यते । अत्र राजसूये यजमानपत्नी चण्डातकं वासः परिधत्ते । "अर्द्धोरुकं विलासिन्या वासश्चण्डातकं विदुः" (अम० २।६।११८) इति । अत्र मिलित्वा ४४६ इष्टयः, द्वौ पशुयागौ, अष्टौ सोमयागाः, सप्त दर्विहोमाः एते मिलित्वा राजसूयशब्दवाच्या भवन्ति । एते चात्र प्रधानयागाः । एतदतिरिक्तास्तत्तत्सोमाङ्गभूता इष्टयः पशवः सौत्रामणी चानुष्ठेयाः । कालश्चास्य एकविंशतिर्मासाः । प्रयुग्घविषां मासानुष्ठानपक्षे त्रयस्त्रिंशन्मासा भवन्तीति राजसूयः ।

अथ सोमयागाङ्गभूतमग्निचयनं निरूप्यते ।

चयनं नाम इष्टकाभिः सम्पादित स्थलविशेषः । केवलस्य सोमयागस्य या उत्तरवेदिः तां वर्धयित्वा तत्रैव इष्टकाभिश्चयनं सम्पाद्य तदुपरि आहवनीयं निक्षिप्य तत्रैव होमः क्रियते । अग्न्याधारत्वादस्य स्थण्डिलस्य अग्निचयनमिति संज्ञा । केचिदग्निपदेनापि केवलेन व्यवहरन्ति । यद्यपीदं सोमयागाङ्गं तथापि ज्योतिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगे न भवति । द्वितीयादिषु प्रयोगेषु तु भवत्येव । सर्वत्रापि विकल्पेनैव प्राप्नोति न नित्यतया । अस्य च सोमयागत्वाद्वसन्तः कालः । तत्र प्रथमदिने इष्टकानिर्माणाङ्गभूतः पशुरनुष्ठेयः । तत्र पुरुषाश्वगोऽव्यजाः पञ्च पशव इति प्राथमिकः पक्षः । केवलः प्राजापत्यः पशुरनुष्ठेय इति द्वितीयः, वायव्यो वेति तृतीयः । तत्र सर्वत्रापि यागोपयुक्तावशिष्टं पशुशरीरं स्थावरे जले प्रक्षिप्य तत एवोखार्थं सिष्टकार्थं च मृदं जलानि च गृह्णीयात् । यस्मिन्पर्वणि इष्टकापशुः क्रियते तदनन्तराष्टम्यामुखासंभरणं कर्तव्यम् । अग्रे च संवत्सरादिकालेषु यजमानस्याग्निधारणं वक्ष्यते, तदाधारभूतः पात्रविशेष उखेत्युच्यते । तदर्थं च पात्रनिर्माणयोग्यं मृत्पिण्डं गृहीत्वा तत्र वल्मीकमृदम्, अजलोमानि, लोहाश्मचूर्णानि, शर्कराः पर्णकषायपक्वजलेन संयुत्य तत्र सिकतामुपकीर्य ऊर्ध्वतस्तिर्यक् च प्रादेशमात्रीमेकपशुपक्षे, ऊर्ध्वतः प्रादेशमात्रीं, तिर्यक्कः प्रादेशमात्रीं पञ्चपशुपक्षे चतुरस्रामुखां निर्माय तस्या बहिःप्रदेशे उपरितने वितृतीयभागे समन्ततो वर्तिमेकां तिर्यक् कृत्वा प्रतिदिशमेकैकां द्वे द्वे वा वर्तिके ऊर्ध्वे पूर्वतनवर्तिकासंस्पृष्टे कृत्वा एकैकस्या वर्तिकाया अग्रे स्तनाकारं च चिन्हं कृत्वा तां चाग्नौ दीपयेत् । तथा साकमषाढाख्यामिष्टकां द्वादशाङ्गुलसमविस्तारां स्थानत्रयेऽङ्गुल्याकारचिन्हयुक्तामेकाम्, विश्वज्योतिर्नाम्नीश्च तिस्र इष्टकाः पचेदित्युखासंभरणम् ।

ततश्चयनार्थानामिष्टकानां करणम् । ताश्च चतुर्दशविधा भवन्ति—पद्या, अर्द्धपद्या, पादोनपद्या, जङ्घामात्री, अध्यर्द्धा, अर्द्धोत्सेधा पद्या, अर्द्धोत्सेधा अर्द्धपद्या, पादभागा, त्रिस्राहिणी, अर्धपादभागा, बृहती, वक्रा, अर्द्धबृहती, चतुर्भागा, इति । तत्र द्वादशाङ्गु-

लसमचतुरस्राः पद्याः, द्वादशाङ्गुलदीर्घाः षडङ्गुलविस्तृता अर्द्धपद्याः, द्वादशाङ्गुलसमचतुरस्राः एकेन पादेन (कोणेन) न्यूनाः=त्रुटिताः पादोनपद्याः, अष्टादशाङ्गुलसमचतुरस्रा जङ्घामात्र्यः, अष्टादशाङ्गुलदीर्घा द्वादशाङ्गुलविस्तृता अध्यर्द्धाः, द्वादशाङ्गुलसमचतुरस्रात्र्यङ्गुलोच्चा द्व्यङ्गुलोच्चा वा अर्द्धोत्सेधापद्याः, द्वादशाङ्गुलदीर्घाः षडङ्गुलविस्तृतास्त्र्यङ्गुलोच्चा द्व्यङ्गुलोच्चा वा अर्द्धोत्सेधा अर्द्धपद्याः, षडङ्गुलसमचतुरस्राः पादभागाः, चतुर्विंशत्यङ्गुलदीर्घा अष्टादशाङ्गुलविस्तारास्त्रिग्राहिण्यः, षडङ्गुलदीर्घास्त्र्यङ्गुलविस्तृता अर्द्धपादभागाः, चतुर्विंशत्यङ्गुलसमचतुरस्रा बृहत्यः, चतुर्विंशत्यङ्गुलदीर्घा द्वादशाङ्गुलविस्तृता अर्द्धबृहत्यः, त्र्यङ्गुलसमचतुरस्राश्चतुर्भागा इति। उच्चता तु षडङ्गुलमिता सर्वासां चतुरङ्गुलमिता वा। अर्धोत्सेधापद्याऽर्द्धपद्ययोस्तु द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वोच्चत्वम्।

वक्राणां प्रमाणसाधनोपायस्त्वेवम्। पूर्वमर्द्धव्यामेन व्याममात्रप्रमाणं वृत्तं विलिख्य तन्मध्ये चतुर्विंशत्यङ्गुलं समचतुरस्रं साधयित्वा तस्य कोणेषु कोणादारभ्य वृत्तं यावद्रेखाः कुर्यात्, एवं चतुरस्रस्य दिश आरभ्य वृत्तं यावत् रेखा दद्यात्। एवं कृते अष्टौ वक्रा विभागा जायन्ते। एतादृशं क्षेत्रं विलोक्य वक्रदारुघटनेन वक्रेष्टकानां प्रमाणं निष्पादनीयम्।

सर्वासु इष्टकासु अङ्गुलिकाष्ठादिना त्रीणि त्रीणि चिन्हानि कार्याणि। तानि च चिन्हानि वक्राणि, ऋजूनि, तिरश्चालिखितानि च तासु तास्विष्टकासु कार्याणि। तत्र वक्राणि चिन्हानि ᵕ ᵕ ᵕ एतादृशानि भवन्ति। ऋजूनि च ।।। एतादृशानि, तिरश्चालिखितानि च— — — एतादृशानि कार्याणि।

अथेष्टकानां सङ्ख्या—तत्र एकादश सहस्राणि एकशतं च सप्तत्यधिकं समग्रा इष्टकाः ११९७०। तत्र दश सहस्राणि अष्टौ शतानि च लोकम्पृणाः १०८००। त्रीणि शतानि सप्तत्यधिकानि यजुष्मत्यः ३७०। (शतपथे तु दर्भस्तंब-दूर्वेष्टका-स्वयमातृण्णा-कूर्मोलूखलाद्याः पञ्चविंशतिसङ्ख्या इष्टका आसां मध्येऽधिकाः पठित्वा त्रीणि शतानि पञ्चनवतिर्यजुष्मत्य उक्ताः। एताः पञ्चविंशतिरिष्टकास्तिस्रो नैर्ऋत्यश्चोक्तसङ्ख्यातोऽधिकाः)। उक्तेष्टकानां मध्ये नव सहस्राणि द्वे शते द्वाषष्ट्यधिके ९२६२ पादभागाः। तत्र वक्रालिखिताः पादभागाः १७३२, ऋज्वालिखिताः पादभागाः ७५३०। अर्द्धपादभागाः षट् शतान्यष्टसप्तत्यधिकानि ६७८। तत्र—वक्रालिखिता अर्द्धपादभागाः २६२, ऋज्वालिखिता अर्द्धपादभागाः ४१६, चतुर्भागा द्वादश। तत्र वक्रालिखिताश्चत्वारः, ऋज्वालिखिता अष्टौ। पद्याः सप्तशतानि सप्तसप्तत्यधिकानि ७७३। तत्र—पूर्णोत्सेधाः पद्याः ७५६; अर्द्धोत्सेधाः पद्याः १८। अर्द्धपद्या अष्टाशीतिशतम्। तत्रार्द्धोत्सेधा द्वादश। तत्र चतस्रस्तिरश्चालिखिताः, अष्टौ ऋज्वालिखिताः। तिरश्चालिखिताः सप्तविंशतिः २७। तासां मध्ये चतस्रोऽर्द्धोत्सेधाः, त्रयोविंशतिः पूर्णोत्सेधाः। शेषा ऋज्वालिखिताः, वक्रालिखिते अर्धपद्ये पूर्णोत्सेधे द्वे इति। जङ्घामात्र्यः ५०, त्रिग्राहिण्यः ७०, वक्राः ८, अध्यर्द्धाः १११, बृहत्यः ६ वा ७, अर्द्धबृहत्यः ४, पादोने २ इति।

इयमिष्टकानां सङ्ख्या उपधानकालीना। निष्पादनकाले सर्वा इष्टका उक्तसङ्ख्यातोऽधिकाः कारयितव्याः, यथा भेदनादिनाऽल्पा न भवेयुः।

अत्र द्वादशविधा इष्टकाः पञ्चसु चितिषूपधीयन्ते, चतुर्भागा-वक्राणां तु होतृधिष्ण्य-गार्हपत्ययोः क्रमेणोपधानम्। एतासु काश्चन मन्त्रैरुपधीयन्ते काश्चन तूष्णीम्। या नाम मन्त्रैरुपधेयास्ता यजुष्मत्य इत्युच्यन्ते। याश्च तूष्णीं ता लोकम्पृणा इत्युच्यन्ते। तत्र इष्टका निर्माणकाले येन प्रमाणेन निर्मीयन्ते शुष्काः सत्यस्ततो द्वात्रिंशद्भागेन ह्रसन्ते। अतो यत्र यत्प्रमाणमुक्तं तत्र द्वात्रिंशत्तितमं भागं वर्द्धयित्वा इष्टका निर्मातव्याः। तत्र

प्रथमायां चितौ एतावत्य इष्टकाः २००६, तत्रापि यजुष्मत्यः ७७, शेषा लोकम्पृणा १९२९ एतत्सङ्ख्याकाः। द्वितीयायां चितौ समग्रा इष्टकाः १६९१, तत्र यजुष्मत्यः ४१, लोकम्पृणाः शेषाः १६५०। तृतीयायां चितौ इष्टकाः २०२०, तत्र यजुष्मत्यः ७० शेषा लोकम्पृणाः १९५०। चतुर्थ्यां चितौ इष्टकाः १९९७, तत्र यजुष्मत्यः ४७, शेषा लोकम्पृणाः १३५०। पञ्चम्यां चिताविष्टकाः ३०५३, तत्र यजुष्मत्यः १३४, शेषा लोकम्पृणा २९२२ एतत्परिमाणा इति। मिलित्वा यजुष्मत्यः ३६०, लोकम्पृणाः १०७०९, उभयं मिलित्वा १११७०।

ततो यजमानः सौवर्णं रुक्मं वर्तुलाकारं कण्ठे धारयेत्। ततः शिक्यस्थमुखमग्निं कण्ठे धृत्वाऽवतार्याऽऽसन्द्यां निदध्यात्। एवं संवत्सरपर्यन्तमुखारणं, विष्णुक्रमाः, वनीवाहनं, वात्सप्रोपस्थानं च कार्याः। अत्र षण्मासदीक्षापक्षः एकदीक्षापक्षश्चास्ति। एकदीक्षापक्षे तस्यामेव रात्रौ विष्णुक्रमादयो वेदिमानमग्निक्षेत्रमानं च कार्याणि। वेदिश्च चयनयागचित्यनुसारं वर्धनीया, सा च चत्वारिंशत्पदा भवति (का० श्रौ० १७।३।१४) तत्राग्निक्षेत्रं निर्मातव्यम्। तच्च सार्द्धसप्तपुरुषात्मम्। तत्र मध्ये द्विपुरुषायामं द्विपुरुषविस्तारं स्थण्डिलं निर्माय तत्संलग्नमेव दक्षिण-पश्चिमोत्तरभागेषु त्रीण्यपि एकैकपुरुषविस्तारं, दक्षिणोत्तरयोः पार्श्वयोः सारत्निकैकैकपुरुषायामं, पश्चिमे च सवितस्तिकपुरुषायामं स्थण्डिलत्रयं निर्मातव्यम्। स्थण्डिलमिदं प्राङ्मुखं निर्मातव्यम्। तस्य दक्षिणोत्तरयोर्ये स्थण्डिले, तयोः क्रमाद्दक्षिणोत्तरौ पक्षौ इति संज्ञा। पश्चिमस्य च पुच्छमिति व्यवहारः। मध्यमस्य चात्मेति। इत्थं स्थानं प्रकल्प्य तच्च रज्ज्वा वेष्टयित्वा तस्य समन्तात् खातं कृत्वा तत्र एकषष्ट्यधिकशतद्वयसंख्याकान्, चतुर्णवत्यधिकशतत्रयसंख्याकान्वा पाषाणान् इष्टकान्वा निरन्तरं परस्परसंलग्नात् निखनेत्। ततः स्थण्डिलस्य वायव्यकोणे त्रयः पाषाणा जङ्घा-नाभि-मुखमात्राः क्रमशो निखातव्याः। अस्यैव चयनस्य पञ्चनवतिवारपर्यन्तमावृत्याऽनुष्ठानमपि सूत्रकारेणोक्तम्। तत्र प्रथमावृत्तावग्निक्षेत्रप्रमाणमुक्तम्। द्वितीयाद्यावृत्तौ तु प्रतिचयनमेकैकपुरुषप्रमाणं वर्द्धयित्वाऽग्निक्षेत्रं मापयेत्पञ्चनवतितम चयनपर्यन्तम्। तदनुसारेण इष्टका अपि परिमाणतो वर्द्धनीया, न सङ्ख्यातः। सर्वत्र प्रथमायां चितौ यावत्य इष्टकास्तावतीभिरेव पञ्चनवतितमाऽपि चितिः सम्पादनीया, परिमाणं परं वर्द्धते इत्यवगन्तव्यम्। अत्र चावृत्तौ न क्रमनियमः, स्वेच्छया यां कांचिच्चितिं कर्तुं शक्नोति।

तत आदौ गार्हपत्यस्याग्नेः स्थण्डिलं निर्मातव्यम्। तच्चैकचितिकं त्रिचितिकं वा। विस्तारस्तु चतुररत्निमात्रो मण्डलाकारश्च। एकैकस्यामपि चितौ एकविंशतिरिष्टका भवन्ति। तत्रार्द्धबृहत्यश्चतस्रः, पद्याः सप्त, द्वे अर्द्धपद्ये, अष्टौ वक्रा इति। आसां प्रमाणं पूर्वमेवोक्तम्। उपधानप्रकारः पद्धतितोऽवगन्तव्यः, पुस्तकस्यास्यान्ते संयोजितायाश्चितिप्रतिकृतेरप्यवगन्तुं शक्यते।

स्थण्डिलस्यास्य परितः परिश्रितोऽप्येकविंशतिसंख्याकास्त्र्यङ्गुलविस्तृताः पाषाणा निखातव्याश्चितेरवष्टम्भनार्थम्। एवं निर्मितं गार्हपत्यस्थण्डिलं चात्वालानीतया मृदा विलिप्य तदुपरि उख्यमग्निं स्थापयेत्।

ततो नैर्ऋत्यां दिशि दूरं गत्वा कृष्णवर्णास्तुषपक्वा निर्ऋतिसंज्ञकास्तिस्र इष्टकाः श्वभ्रादौ निधाय तत्रैव शिक्यं रुक्मं पाशमासन्द्यादिकं च निरस्यागच्छेत्।

ततः शालायामागत्य प्रायणीयेष्टिं हविष्कृदाह्वानान्तां कृत्वा षड्गवं द्वादशगवं चतुर्विंशतिगवं वा हलं सज्जीकृत्य तेनाग्निक्षेत्रभूमिं कृषेत्। (अत्र हलकर्षणे दोषाभावः) ततः प्रायणीयाशेषं समाप्यातिथ्येष्टिं चानुष्ठाय ततः प्रवर्ग्योपसदौ प्रकृतिवत्कुर्यात्।

ततोऽग्निक्षेत्रेऽश्वमारोह्य परिहरेत्। ततोऽग्निक्षेत्रमध्ये कुशस्तम्बं निधाय तत्र कमलपत्रं निधाय तदुपरि उख्यधारणकाले यजमानधृतं रुक्ममुपधाय तदुपरि सुवर्णनिर्मितां पुरुषाकारां प्रतिमां प्राक्शिरसं निधाय तदुपरि स्वयमातृण्णामुपदध्यात्।

स्वयमातृण्णा नाम पाककाले स्वतः सम्पन्नछिद्रयुक्ता इष्टकोच्यते। तस्याः पूर्वभागे दूर्वामयीमिष्टकामुपदध्यात्। एवं येन क्रमेण इष्टकानां यजुष्मतीनामुपधानं सूत्रे विहितं तेनैव क्रमेण ता उपधाय ततोऽवशिष्टे स्थले लोकम्पृणा उपदध्यात्। यजुष्मतीनां क्रमः, तासां नामानि सङ्ख्याश्च चयनपद्धिकायां प्रदर्शितास्तत एवावगन्तव्याः।

एवमात्मसंज्ञकं चितेर्मध्यभागमुपधाय ततो दक्षिणं पक्षं तत उत्तरपक्षं ततः पुच्छं चोपदध्यात्। एवं रीत्या तस्मिन् दिने प्रथमां द्वितीयां चितिं चोपधाय तत आपराह्णिकौ प्रवर्ग्योपसदौ कुर्यात्। तदनन्तरदिने प्रातः प्रवर्ग्योपसदनन्तरं तिस्रोऽपि चितय उपधातव्याः। तृतीयदिवसे पुरीषनिवापादिः। अयं चैकाहपक्षे। षडुपसत्के क्रतौ तु प्रतिदिनमेकैका चितिः, षष्ठे दिवसे पुरीषनिवापः। एवं निर्मितं स्थण्डिलं हिरण्यशकलसहस्रेण प्रोक्षेत्।

ततः शतरुद्रियहोमः। ततः पूर्वं ये पाषाणा स्थण्डिलस्य वायव्यकोणे परिश्रित्संज्ञका निखातास्तानेवाहवनीयस्थाने कृत्वा तथैवाग्न्यन्वाधानादिकमनुष्ठाय जुहूस्थानेऽर्कपत्रेण "नमस्ते रुद्र मन्यव इति" (१६।१–२६) षड्विंशत्या मन्त्रैरजाक्षीरेण, जर्तिलमिश्रैरारण्यगोधूमनिर्मितैः सक्तुभिर्वा तिष्ठन्नुदङ्मुखो जुहुयात्। अयं होमः सन्ततधारया कार्यो, नात्र धाराविच्छेदः कार्यः। आदितस्तृतीयानुवाकपर्यन्तं जानुमात्र्यां परिश्रिति जुहुयात् तदन्ते स्वाहाकार एकः। ततश्चतुर्थ—पञ्चमानुवाकाभ्यां (१६।२७–३६) नाभिमात्र्यां परिश्रिति जुहुयात् तदन्ते स्वाहाकारः। ततो मुखमात्र्यां परिश्रिति नमोऽस्तु (१६।३७–६३) इत्यतः प्राक् जुहुयात् तदन्ते स्वाहाकारः। ततो नमोऽस्तु इति मन्त्रत्रयेण (१६।६४–६६) मुख-नाभि-जानुमात्रीषु परिश्रित्सु पूर्वकृतविपर्यासेन होमः। ततः सायं प्रवर्ग्योपसदौ कुर्यात्। ततस्तृतीयदिने प्रातः सायं प्रवर्ग्योपसदौ कुर्यात्। ततस्तृतीयदिने प्रातः सायं प्रवर्ग्योपसदौ कृत्वा प्रवर्ग्यमुत्साद्याहवनीयतोऽग्निं प्रणीय स्थण्डिलदेशं गत्वा स्थण्डिलदेशे स्थापितायाः स्वयमातृण्णायाः समीपे प्रतिप्रस्थात्राऽग्नौ धार्यमाणे शुक्लवत्साया गोः पयसा स्वयमातृण्णाया उपरि हुत्वा ततः संभारान् न्युप्य तत्राग्निं स्थापयेत्। ततो वैश्वानरं द्वादशकपालं, मारुतं सप्तकपालं च हविर्निरुप्यानुतिष्ठेत्। तत औदुंबर्यां स्रुचि आज्यं गृहीत्वा वाजश्च म इत्यष्टभिरनुवाकैः सन्ततमाज्यधारया जुहुयात्। पूर्ववदत्रापि धाराविच्छेदो न कार्यः। ततो राजसूयिकान् षट् पार्थहोमान्, वाजप्रसवीयांश्च वाजपेयिकान् होमान्, आग्निकांश्च वाजप्रसवीयान् जुहुयात्। ततो यजमानस्याभिषेकः। पुनः पार्थहोमः, राष्ट्रभृद्धोमः, वातहोमः, नवाहुतयः। ततो होत्रीयादीनां सप्तानां चयनम्। तत्राग्नीध्रीय होत्रीय–नेष्ट्रीया-ऽच्छावाकीयेषु अष्टावष्टाविष्टकाः, होत्रीये एकविंशतिः, ब्राह्मणाच्छंसीये एकादश, मार्जालीये षट्, इतीष्टकानां सङ्ख्या। अत्र सर्वेषु धिष्ण्येषु गार्हपत्यादिस्थण्डिलवत् न परिश्रितां खननं, किन्तु निधानमेव परितः। परिश्रित्संख्या च तत्तदिष्टकासंख्यामनुसृत्यैव। ततोऽग्नीषोमीयः पशुः। तत्र राजसूयान्तर्गताऽभिषेचनीयाख्यसोमयागस्य धर्माः। पशुपुरोडाशानन्तरमष्टानां देवसूहविषां निर्वापः। ततः सुत्या। सा च प्रकृतिवत्। अवभृथान्ते उदयनीयेष्टिः। ततो मैत्रावरुणी वशाऽनूबन्ध्या। तत्र विशेषः—पशुपुरोडाशनिर्वापानन्तरं पञ्चानां देविकाहविषां निर्वापः प्रचारश्चेति चयनयज्ञः।

(अश्वमेधयज्ञः)

अथाश्वमेधाख्यः सोमयागः। सोमयागत्वेऽप्यस्याश्वस्य सवनीयपशुत्वादश्वमेध-इति संज्ञा। अत्रापि अभिषिक्तः सार्वभौमो राजाऽधिकारी। फाल्गुनशुक्लस्याष्टम्यां नवम्यां वा ग्रीष्मे वा तस्यामस्यारम्भः।

आरम्भदिने वरणानन्तरं प्रथमं ब्रह्मौदनपाकः। पाकस्य च चतुर्भ्यो महर्त्विग्भ्यो दानम्, ते तं प्राश्नीयुः। तेभ्यः प्रत्येकमेकैकं गवां सहस्रं चत्वारि शतमानानि च दद्यात्।

ततो यजमानस्य चतस्रः पत्न्यो मुक्तामणिविभूषाद्यैरलङ्कृतकण्ठ्यः प्रत्येकमनुचरीणां शतेनानुसृता राज्ञः पुरत आगच्छेयुः—तत्र प्रथमा महिषी, द्वितीया परिणीता स्त्री वल्लभा, तृतीयाऽवल्लभा, चतुर्थी दूतपुत्री परिणीता। अनुचर्यश्च महिष्या राजपुत्र्यः, द्वितीयायाः क्षत्रियजातिमात्रपुत्र्यः, तृतीयस्या अश्वपोषक-ग्रामनेत्रोर्दुहितरः, चतुर्थ्याः क्षत्तृपुत्र्यः।

आगताभिस्ताभिः सह यजमानः सायमग्निहोत्रे हुते रात्रौ उदक्शिरः कृत्वा शयानाया वल्लभायाः पत्न्या ऊर्वोरन्तराले उदक्शिराः शेते। इतराश्च पत्न्यः परितः शेरते। ब्रह्मचर्यं नियमेन रक्षेत्। उदितेऽग्निहोत्रं हुत्वा पूर्णाहुतिः। ततः पथिकृदिष्टिः। तत्राग्नये पथिकृतेऽष्टाकपालः।

ततोऽश्वरशनां दर्भमयीं द्वादशारत्निं त्रयोदशारत्निं वा घृतेनाभ्यज्याश्वबन्धनार्थं ब्रह्माणं पृच्छेत्, तेनानुज्ञातोऽश्वं बध्नाति।

अश्वलक्षणम्—अश्वश्च पूर्वभागे कृष्णः, अपरभागे शुक्लः, ललाटे शकटाकारपुण्ड्रत्रयोपेतोऽनन्यसदृशो गोसहस्रमूल्यलभ्यो नीलवर्णलाञ्छनयुक्तो भवेत्। तमश्वं तडागादिस्थावर-जलमध्यं प्रापय्य तेन प्रोक्षेत्। ततः शूद्राद्वैश्यायां जातेन पुंसा चतुरक्षं श्वानं सिध्रकमुसलेन (अक्ष्णोरुपरि अक्षिसदृशचिन्हयुक्तः श्वा चतुरक्ष इत्युच्यते) मारयित्वा वेतसकटेनाश्वस्याधस्ताज्जलमध्ये प्लावयेत्, ततः प्रतिनिवृत्य होमः।

ततस्त्रयो भिन्नतन्त्रा द्वादशकपालाः पुरोडाशाः। एता एव तिस्रः सावित्र्य इष्टय उच्यन्ते। तासामिष्टीनां प्रयाजेष्वनुष्ठीयमानेषु ब्राह्मणः कश्चिदृत्विगितरो यजमानस्य दानयागादिकं स्वयंकृताभिस्तिसृभिर्गाथाभिर्वीणायां गायेत्।

ततोऽध्वर्युयजमानौ गतयौवनैरश्वैः शतेन साकं यज्ञियमश्वमीशान्यामुत्सृजेताम्। भ्रमणार्थं प्रस्थितस्याश्वस्य पृष्ठतः चतुःशतसंख्याकान् युद्धार्थं धनुर्बाणादियुक्तान् चतुःशतान् रक्षिणः प्रेषयेत्। तत्र शतं राजपुत्राः, शतं क्षत्रियजातिमात्राः, शतं सूतपुत्राः, शतं क्षत्तारः। तांश्चैवं प्रेषयेत्—अश्वस्य वडवातः स्नानीयादुदकाच्च वारणं कर्तव्यम्। यश्च ब्राह्मण आश्वमेधिकं कर्म न जानाति ततो वृत्तिरुपादेया। रथकारगृहे रात्रौ वसतिर्विधेया। एवंविधान् प्रैषान् प्राप्य संवत्सरं यावदप्रमत्ता अश्वं भ्रामयित्वाऽऽगच्छेयुर्न ततः प्राक्। ततः पारिप्लवं शंसति। ततोऽश्वप्रक्रमान् धृतीश्चोद्दिश्य प्रक्रमहोमो धृतिहोमश्च कार्यः। धृतिहोमसमये राजन्यो यजमानविजयादीनि स्वनिर्मिताभिस्तिसृभिर्गाथाभिर्वीणायां गायेत्। एतावत्पर्यन्तं प्रथमदिनकृत्यम्।

एवं संवत्सरपर्यन्तं वावातया सह शयनं, सावित्र्यस्तिस्र इष्टयः, गानं, पारिप्लवाख्यानं, प्रक्रमहोमा धृतिहोमाश्च भवन्ति। अत्र अर्धमास-मास-त्रैमास-षण्मासपक्षा अपि विकल्प्यन्ते।

ततश्चैत्र्यां पूर्णिमायामुखासंभरणमिष्टकापशुश्च। तस्मिन्नेव दिने दीक्षणीयेष्टिमारभ्य षट्सु दिनेषु प्रतिदिनमेकैकया इष्ट्या वैशाखकृष्णषष्ठ्यां सप्तमीं दीक्षणीयां समापयेत्। ततस्तस्मिन्नेव दिने दीक्षामारभ्य द्वादशसु दिनेषु वैशाखशुक्लतृतीयापर्यन्तं द्वादश सुत्याः समापनीयाः। ततस्तृतीयायामेव सोमक्रयः। ततः प्रभृति चतुर्दशीपर्यन्तं द्वादशोपसदः। चतुर्दश्यामेवाग्नीषोमीयाः पशवः। अत्रैकविंशतिर्यूपा त्रिभिन्नजातीया एकविंशत्यरत्नयः। एको राज्जुदालो, द्वौ पैतुदारवौ, षड् वैल्वाः, षट् खादिराः, षट् पालाशाः।

आहवनीयस्य पुरतो राज्जुदालः, तमभितो द्वौ। एवमवशिष्टानां वैल्व-खादिर-पालाशानां क्रमेण व्यत्यासेन निखननम्। पशवोऽप्यग्नीषोमीया एकविंशतिर्भवन्ति।

नियोजनं तु पशूनां दक्षिणत आरभ्योदक्संस्थम्। पशूनामनेकत्वेऽपि पशुपुरोडाश एक एव। चयनसंवलितत्वाच्चदनुसारेण प्रक्रमं वर्धयित्वा वेदिरपि वर्धनीया इष्टकाश्च।

अनन्तरस्मिन्नहनि प्रथमा सुत्या, सा चाग्निष्टोमसंस्थाका। तत्र सवनीयाः पशवो द्वे एकादशिन्यौ।

तेषां यूपेषु नियोजनक्रमः—मध्ये राज्जुदालौ द्वावाग्नेयौ नियुज्य शेषाणां क्रमशो दक्षिणोत्तरतो व्यत्यासेन नियोजनं। दक्षिणोत्तरयोर्द्वावित्यादिरूपेण।

तत्र दक्षिणायां विशेषः। पूर्वं विजयसमये यद्धनमवाप्तं पूर्वदिक्तः, तत् त्रेधा विभज्य भागमेकं होत्रे दद्यात्। दक्षिणदिग्लब्धस्य तृतीयांशं ब्रह्मणे, प्रतीच्यामुपलब्धस्य तृतीयांशमध्वर्यवे, उत्तरदिग्लब्धस्य तृतीयांशमुद्गात्रे, अवशिष्टमंशद्वयमनन्तरयोः सुत्यादिवसयोरेवमेव दद्यात्, अन्यत्सर्वं प्रकृतिवत्।

ततोऽस्तमिते, तस्यां रात्रौ आज्य-सक्तु-धाना-लाजानामेकैकं द्रव्यमादाय क्रमशः प्रतिप्रहरं प्राणाय स्वाहेत्यादिभिर्द्वादशभिर्मन्त्रैर्द्वादशस्वनुवाकेषु पठितैर्यावद्रात्रि जुहुयात् (यजु० सं० २२।२३–३४)।

ततो द्वितीयमहरुक्थ्यसंस्थाकम्। तत्र सौवर्ण-राजतनिर्मितयोः पात्रयोर्महिमग्रहयोर्ग्रहणम्। बहिष्पवमानार्थं प्रसर्पणमश्वमन्वारभ्य कर्तव्यम्। उपाकरणकाले एकादशिन्योरुपाकरणानन्तरमश्वस्योपाकरणम्। तत एकविंशतियूपेषु द्वावेकादशिन्यौ पूर्ववन्नियुज्य अश्व-तूपर गोमृगान् अग्निष्ठे राज्जुदाले नियुञ्ज्यात्। तूपरः शृङ्गहीनश्छागः, गोमृगो गवयः। ततोऽश्वस्य ललाटादिषु तत्तदङ्गेषु द्वादश पशवो नियोजनीयाः ते पर्यङ्ग्या इत्युच्यन्ते।

पशुनियोजनार्थं च अश्वस्य शरीरं सर्वमपि रज्जुभिर्वेष्टयित्वा तत्तत्स्थानगतायां रज्जौ पशूनुपायेन बध्नीयात्। तस्यायं क्रमः—आग्नेयं कृष्णग्रीवमजं ललाटे, हन्वोरधस्तात्सारस्वतीं मेषीम्, आश्विनौ बाह्वोः, सौमापौष्णं श्यामं नाभ्याम्, पार्श्वद्वये सौर्यं श्वेतं, यमदेवत्यं कृष्णम्, पश्चात्पादयोस्त्वष्टृदेवत्यौ लोमशावजौ, वायव्यैन्द्र-वैष्णवान् पुच्छे श्वेतवेहद्वामनानिति। इमे पशवोऽश्व-तूपर-गोमृगैः सहिताः पञ्चदश सम्पन्नाः, पूर्वाभ्यामाग्नेयाभ्यां सह सप्तदश मध्यमे यूपे। इतरेषु विंशतियूपेषु रोहितादयः पञ्चदश पञ्चदश पशवो नियोजनीयाः। पूर्वमेकादशिन्या एकैकः पशुर्बद्धः, मिलित्वा एकैकस्मिन् यूपे षोडश षोडश पशवः सम्पन्नाः, सर्वे मिलित्वा ३३७। एते ग्राम्याः पशवः (य० सं० २४।१–२०)।

अथारण्याः पशवो यूपान्तरालेषु नियोजनीयाः। ते च यत्र यत्र पञ्जर-नीड-जलादिषु धारयितुं शक्यन्ते तथा तत्र तत्रोपायेन स्थापयित्वा धारणीयाः। न त्वेतेषां यूपेषु नियोजनमसंभवात्।

यूपे बद्धान् पशून् संज्ञप्य तेषां वपादीन्यङ्गानि हूयन्ते । कपिञ्जलादीनामारण्यानां तु उपालंभनक्रमेण तत्तद्देवतोद्देशेनोत्सर्गं कृत्वा तथैव तेषां त्यागः पञ्जरादिना । ततोऽश्वे संज्ञप्ते मृतस्य सवनीयाश्वस्य त्रिः परिक्रमणम् । ततो राज्ञो महिषी मृतस्याश्वस्य समीपे शेते । तत्रैवाध्वर्यु-कुमार्योर्वादप्रतिवादः । ततो ब्रह्म-महिष्योः संवादः । ततो होतृ-परिवृक्तयोः, ततः प्रतिहार-पालागल्योः क्रमेण संवादः । ततो महिष्यां पत्नीभिरुत्थापितायां महिषीप्रभृतयः पत्न्योऽश्वशरीरे एकाधिकशताः सीस-ताम्र-सुवर्णादिनिर्मिताः सूचीः प्रवेशयन्ति ।

अश्वस्य वपाभावात् तत्स्थाने तस्य मेद उद्धृत्य कार्ष्मर्यमयाभ्यां शूलाभ्यां श्रपयित्वा होमः ।

ततो ब्रह्मोद्यवदनम् । तत्राध्वर्यु-ब्रह्मो-द्गातृ-प्रतिप्रस्थातृ-यजमानाः प्रश्न-प्रतिवचन-कर्तारः । तत एकादशिनीनां वपाप्रचारः । ततो वनस्पतियागानन्तरमश्वशूलस्य पशुशेषं सर्वमवदाय होमः । तत आज्येन शादादिदेवताभ्यो दन्ताद्यश्वाङ्गेभ्यश्च होमः । ततः पत्नी-संयाजान्तं कृत्वा तावदेव तदहः संस्थापयेत् ।

प्रातर्द्वितीयायामतिरात्रसंस्थाकं तृतीयमहः । अत्र सर्वं षोडशिग्रहणादिकमपि कार्य-मतिरात्रसंस्थाकत्वात् ।

ततोऽवभृथः । एकविंशतिरनूबन्ध्याः पशवः । तत्र सप्त वारुण्यः, सप्त वैश्वदेव्यः, सप्त बार्हस्पत्याः । एकैकस्मिन्यूपे एकैकस्य पशोर्नियोजनम् । त्रय एव पशुपुरोडाशाः । उदवसानीयान्ते पालागल्यनुचरीणामध्वर्यवे दानम्, महिष्यनुचरीणां ब्रह्मणे, वावातानु-चरीणामुद्गात्रे, परिवृक्तानुचरीणां होत्रे । ततः प्रभृति द्वादशदिनपर्यन्तं प्रत्यहमेकैक आग्नेयः पुरोडाशो भवति ब्रह्मौदनं वा । ततो यावद्वत्सरं प्रत्यृतु षट् षट् पशवस्तन्त्रेणालम्भनीयाः । तत्र वसन्ते षडाग्नेयाः, ग्रीष्म ऐन्द्राः, वर्षासु पार्जन्याः, शरदि मैत्रावरुणाः, हेमन्ते ऐन्द्रावैष्णवाः, शिशिरे ऐन्द्राबार्हस्पत्याः । अन्यत्सर्वं निरूढवदित्यश्वमेधः ।

(पुरुषमेधयागः)

अथ पुरुषमेधो ब्राह्मण-राजन्यकर्तृकस्त्रयोविंशतिदीक्षो द्वादशोपसत्कः पञ्चसुत्याकश्चत्वारिंशद्दिनसाध्यः । चैत्रशुक्लदशम्यामस्यारम्भः । अत्रैकादश यूपाः । अग्नीषोमीयाः पशव एकादश । सर्वेषामेक एव पुरोडाशः ।

सुत्यासु प्रथम पञ्चमेऽहनी अग्निष्टोमसंस्थे, द्वितीयचतुर्थे उक्थ्यसंस्थे, तृतीयमति-रात्रसंस्थम् । सुत्यासु प्रतिदिनमैकादशिनाः पशवः । ब्राह्मणकर्तृके सर्वमेधे सर्वं स्वं दक्षिणा, क्षत्रियकर्तृके तु अश्वमेधवद्दक्षिणा । तृतीयेऽतिरात्रसंस्थेऽहनि प्रतियूपमेकैक मेकादशिनं नियुज्य मध्यमे यूपे ब्राह्मणादीनष्टचत्वारिंशत्सङ्ख्याकान् संहितोक्तान् पुरुषान् नियुञ्ज्यात्, इतरेषु दशसु यूपेषु एकादशैकादश पुरुषान् नियुञ्ज्यात् (३२-५-२२) । अत्र द्वितीये यूपे सप्तत्रिंशत्पुरुषा नियुज्यन्ते । तेन मिलित्वा १८४ पुरुषाः संबद्धाः । एवं बन्धनानन्तरं पुरुषसूक्तेन सर्वानुपतिष्ठेत । ततः सर्वान् पुरुषानुत्सृजेत् ।

ततो यां यां देवतामुद्दिश्य यो यः पुरुषो नियुक्तस्तस्यै तस्यै देवतायै एकैकामाज्याहुतिं जुहुयात् ।

तत आत्मन्यग्नी समारोप्य उत्तरनारायणेन सूर्यमुपस्थाय पश्चादनवलोकयन्नरण्यं गत्वा वानप्रस्थो भवेत्, न पुनर्ग्रामं यावज्जीवमागच्छेत् । अथ यदि पुनर्ग्राभवासेच्छा स्याद्वदा अरण्योरग्नी समारोप्य गृहे एव वसेदग्निहोत्रादिकं च कुर्याद्यावज्जीवमिति पुरुषमेधः ।

(सर्वमेधयागः)

अथ सर्वमेध उच्यते। अत्र द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदो दश सुत्या भवन्ति। चतुस्त्रिंशद्दिनसाध्योऽयं यागः। अत्र प्रथममहरग्निष्टोमसंस्थम्, ततो दिनत्रये इन्द्रस्तुत् सूर्यस्तुद्वैश्वदेवस्तुतः क्रमेणोक्थ्यसंस्थाः २-४। ततो महाव्रतमहः ५, ततो वाजपेयः ६, तत अप्तोर्यामः ७ ततस्त्रिणवस्तोम उक्थ्यः ८, ततस्त्रयस्त्रिंशस्तोम उक्थ्यः ९ ततो विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्र १० इति। चैत्रशुक्लषष्ठ्यामिष्टकापशुरुखासंभरणं च। एकशतविधोऽग्निरत्र। एको यूपः सप्तदशारत्निः। अत्र दशस्वप्यहःसु स्तोमायनं सवनीयाः पशव इति सर्वमेधः।

(पितृमेधयागः)

अथ पितृमेधस्य स्वरूपमुच्यते—अत्र त्रैवर्णिकोऽधिकारी। एक एवात्राध्वर्युर्ऋत्विक्। अत्र मृतस्य पित्रादेरस्थीन्यरण्ये हृत्वा तैरस्थिभिर्यस्याङ्गस्य यदस्थि, तेन तत्तदङ्गकल्पनेन पुरुषाकृतिं कृत्वा शेवल-कुशादिना तान्याच्छाद्य ग्रामं प्रत्यागत्य स्नात्वा गृहमागच्छेदित्येतावानेव विधिरिति पितृमेधः।

(एकाहयागाः)

अथैकाहानां स्वरूपं लिख्यते। एकदिनसाध्यसुत्याक एकानेकदीक्षाकस्त्र्युपसत्को वा द्वादशोपसत्को वा सोमयाग एकाह इत्युच्यते। ते चैकाहा द्वाविंशेऽध्याये भूप्रभृतिवज्रान्ताः सप्तसप्ततिसङ्ख्याका निरूपिताः सूत्रकारेण।

यद्यपीमेऽस्माकं ब्राह्मणे शतपथे न पठितास्तथापि छन्दोगब्राह्मणे ताण्ड्यादौ पठितास्तत एवोद्धृत्यात्र सूत्रकारेण निवेशिताः। अत्र यजमान एक एव। ऋत्विजः षोडश। अग्निष्टोमाद्यन्यतमसङ्ख्याका इमे भवन्ति। क्रतोरग्निष्टोमसंस्थाकत्वे सवनीयः पशुराग्नेय एकः, उक्थ्यसंस्थाकत्वे आग्नेयैन्द्राग्नौ द्वौ, षोडशिसंस्थाकत्वे आग्नेयैन्द्राग्नैन्द्रा इति त्रयः, अतिरात्रसंस्थाकत्वे पूर्वोक्तत्रयेण सह सारस्वती मेषी चतुर्थी। तत्र प्रथमं भूर्नामैकाहोऽग्निष्टोमसंस्थः १ द्वितीयो ज्योतिरग्निष्टोमसंस्थः २ तृतीयो गौरुक्थ्यसंस्थः ३ चतुर्थ आयुरुक्थ्यसंस्थः ४ पञ्चमोऽभिजित् ५ षष्ठो विश्वजित् ६, एतावग्निष्टोमसंस्थौ। अनयोः पृथक् पृथगनुष्ठानं सहैव वेति पक्षद्वयम्। अत्र विश्वजिति सर्ववेदसदक्षिणा सहस्रदक्षिणया सह विकल्पिता। ततः सर्वजिदग्निष्टोमसंस्थः संवत्सरदीक्षः सप्तसुत्याकस्त्र्युपसत्कः सप्तमः ७, ततो ज्योतिः ८ विश्वज्योतिः ९ सर्वज्योतिः १० त्रिरात्रसम्मित ११ इति चत्वार एकाहाः, तत्र तृतीय उक्थ्यसंस्थः, इतरेऽग्निष्टोमसंस्थाः।

ततः षडेकाहा १२-१७ अग्निष्टोमसंस्थाः साद्यस्क्राख्याः। सद्यो दीक्षादिवसे एव क्रयप्रभृति अभिषवान्तं कर्म भवति येषु ते साद्यस्का इत्युच्यन्ते। अत्र प्रथम-द्वितीययोर्न विशेषसंज्ञा; इतरे चत्वारः क्रमेण अनुक्री-विश्वजिच्छिल्प-श्येन-एकत्रिकसंज्ञकाः। अत्र सवनीयपश्वालम्भकाले एवाऽग्नीषोमीय-सवनीयाऽऽनूबन्ध्यानां त्रयाणामालम्भः। सोमक्रयणीभूताया गोः स्थाने त्रिवत्सः साण्डः, सस्यवती भूमिर्वेदिरत्र, खलेवाली यूपस्थानीया पशुबन्धनार्थम् (१)।

---

(१) खले वृषतो धान्यनिष्कासनार्थं मध्ये शङ्कुमेकं निहत्य तत्र रज्जुमेकां बध्वा तस्यां च ऋषभादिकं बध्वा भ्रामयन्ति, तद्भ्रामणार्थं निखातः शङ्कुः खलेवालीत्युच्यते।

श्येनयागे विशेषः—यूपश्चषालवर्जितः (१) तिल्वलवृक्षनिर्मितः, विभीतकवृक्षका-ष्ठानीन्धनस्थानीयानि, कुशस्थाने शराः, शववाहनार्थमुपयुक्ते काष्ठेऽधिषवणफलके, आज्यं भस्त्रानिष्पादितं नवनीतम्, हविर्द्धानशकटस्थाने रथः।

प्रचरणकाले ऋत्विजो लोहितोष्णीषा निवीतिन आरोपितधन्वानो भस्त्रावन्तो भवेयुः। दक्षिणानिर्दिष्टा गावः काणत्वादिदोषयुक्ता भवेयुः। दानकाले कण्टकैरेनास्तुदेत्।

ततश्चत्वारो व्रात्यस्तोमसंज्ञका एकाहाः। इमे च गणयागाः। येषां पूर्वजा अकृतोपनयनसंस्काराः पतितसावित्रीकास्ते व्रात्याः। यदि ते उपनयनमभिलषन्ति तदा व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा उपनयनादिसंस्कारमर्हन्ति। अत्र "येषां पितामतादि" इत्यापस्तंब-सूत्रमनुसृत्य स्वस्मात्पुरुषत्रयपर्यन्तमकृतसंस्कारेष्वेव पूर्वजेषु सत्सु प्रायश्चित्तरूपमिदं प्रवर्तते, न ततोऽधिकेषु इत्येव केचिदभिप्रयन्ति। अत्र अस्मत्सूत्रकारेण पारस्करेणावधेर-नुक्तत्वात्त्रिपुरुषाधिकानामपि व्रात्यस्तोमेन शुद्धिरिति बहवः। ते चतुर्विधाः, तत्र प्रथम-तृतीय-चतुर्था अग्निष्टोमसंस्थाः, द्वितीय उक्थ्यसंस्थः। व्रात्यानां पूर्वमग्नेरभावाल्लौ-किकेष्वग्निषु तेषामनुष्ठानमिति कात्यायनमतम्। छन्दोगसूत्रे तु एतदर्थमाधानमुक्तम्। व्रात्याश्चतुर्विधाः—हीना, निन्दिताः, कनिष्ठा, ज्येष्ठाश्चेति। तत्र—आचारहीनाः प्रथमेऽधि-क्रियन्ते, निन्दिता द्वितीये, कनिष्ठास्तृतीये, ज्येष्ठाश्चतुर्थे। विहिताकरण-निषिद्धाचरणादिना ये भ्रष्टास्ते हीनाः, मनुष्यैरभिशंसनेन पापारोपेण च गर्हितास्ते निन्दिताः, ज्ञातिभिर्बहिष्कृताः कनिष्ठाः, निवृत्तपुत्रोत्पादनसामर्थ्या ज्येष्ठाः। अन्यत्सर्वं प्रकृतिमनुसृत्यावगत।

ततोऽग्निष्टुदग्निष्टोमसंस्थः २२, ततस्त्रिवृत्स्तोमकाश्चत्वार एकाहा अग्निष्टोमसंस्थाः। ते च इष्वुयज्ञः, बृहस्पतिसवः, इषुः, सर्वस्वार इतिनामानः। तत्र सर्वस्वारे विशेषः—अयं च मरणकामस्यैव। अत्र तृतीयसवने आर्भवपवमाने स्तूयमाने दक्षिणेनौदुम्बरीं दक्षिणशिराः प्रावृतो यजमानः शयीत मरणमुद्दिश्य, ततः प्रभृति मृतश्च भवेत्। तदैव स कर्मणो महिम्ना स्वेप्सितं फलं मरणं प्राप्नोति, कदाचिज्जीवति च। यदि मृतस्तदौर्ध्वदैहिकं कुर्यात्, यदि जीवेत्तदाऽ- भोजनेन मुमूर्षेत्। सूत्रान्तरे तु "ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञमिति प्रेष्याहवनीयं प्रविशति" इत्याहवनीये प्रवेश उक्तः।

तत ऋत्विगपोहनीयसंज्ञकास्त्रय एकाहाः—तत्र प्रथमः सर्वस्तोमसंज्ञोऽग्निष्टोमसंस्थः, द्वितीय-तृतीयावुक्थ्यसंस्थौ क्रमेण चतुश्चत्वारिंशस्तोमाष्टाचत्वारिंशस्तोमकौ।

ततो वाचस्तोमसंज्ञकाश्चत्वार एकाहाः अग्निष्टोमसंस्थाः। अत्र "सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि वाऽत्र स्तोमे पारिप्लवं शंसन्ति" इति वचनात् बह्वृचैः। सामगैश्च सर्वासामृचां सर्वेषां सामनां च शंसनं स्तवनं च कर्तव्यमिति विशेषः।

अथ पृष्ठ्यस्तोमसंज्ञका एकाहाः षडग्निष्टोमसंस्थाः। तत्र क्रमशस्त्रिवृदादय स्त्रयस्त्रिंशान्ताः स्तोमाः कार्या एकैकस्मिन्नेकाहे।

ततः सौमिकानि चातुर्मास्यानि—४०, तत्र वैश्वदेवस्थाने प्रथमं पृष्ठ्यमहः, नात्र यूपः, परिधावेव पशुनियोजनम्। एवं च पशुनियोजनसमर्थो मध्यमः परिधिः स्थूलः

(२) "चषालो यूपकटकः" (अम०)।

सम्पादनीयः। द्वितीयो द्विदिवाख्यो द्व्यहो वरुणप्रघासस्थाने। तृतीये साकमेधस्थाने त्र्यहः पार्ष्ठिकः—तत्रान्तिममहोऽतिरात्रसंस्थाकम्। शुनासीरीयस्थाने ज्योतिष्टोम एकाहः।

अथ प्रतिकर्मसोमाः। ते चाग्न्याधेय-पुनराधेया-ऽग्निहोत्र-दर्शपूर्णमास-दाक्षायणा-ऽऽग्रयणेष्टिस्थानेषु षट् सोमयागा भवन्ति। षष्ठमपि उक्थ्यसंस्थं केचनाभिप्रयन्ति।

ततः सप्तदशसंज्ञकाः पञ्चाहीनाः—तत्र चत्वारोऽग्निष्टोमसंस्थाः, पञ्चम उक्थ्य-संस्थः—ते च उपहव्योऽनिरुक्तः, ऋतपेयः, दूणाशः, वैश्यस्तोमः, तीव्रसुच्चेति।

अथ द्वन्द्वस्तोमाः—तत्र द्वयोर्मध्ये एकमनुष्ठाय द्वितीयोऽप्यवश्यमनुष्ठेयः। तत्र राट् विराट् इति प्रथमं द्वन्द्वम्, औपशदः पुनस्तोम इति द्वितीयं द्वन्द्वम्, द्वौ चतुष्टोमौ तृतीयं द्वन्द्वम्, उद्भिद्बलभिदौ चतुर्थं द्वन्द्वम्, द्वावपचिती पञ्चमं, द्वावग्ने स्तोमौ षष्ठं द्वन्द्वं, एषी ज्योतिश्चेति नामानौ ऋषभगोसवौ सप्तमं द्वन्द्वम्, तत्र गोसव उक्थ्यसंस्थः।

ततो मरुत्स्तोमो गणयज्ञोऽग्निष्टोमसंस्थः, तत ऐन्द्राग्नकुलायोऽग्निष्टोमसंस्थः। तत इन्द्रस्तोमो राजयज्ञ उक्थ्यसंस्थः। तत इन्द्राग्न्यो स्तामोऽग्निष्टोमसंस्थः। ततो विघनौ द्वावग्निष्टोमसंस्थौ, ततः सन्दश-वज्रावग्निष्टोमसंस्थौ। अत्र ये गणयज्ञास्तान्वर्जयित्वाऽन्यत्र एक एव यजमानः। गणयज्ञे तु गणस्यैवाधिकारः। इत्येकाहाः।

(अहीनयागः।)

अथाहीना निरूप्यन्ते। अहीनशब्दश्च "अहः खः क्रतौ" इति वार्तिकात् अहन्शब्दात् खप्रत्यये कृते निष्पन्नोऽनेकदिनसाध्यक्रतुवाचको भवति। तत्रापि द्व्यहप्रभृति द्वादशाहपर्यन्ता अहीना इत्युच्यन्ते। ततः सत्राणि सहस्रसंवत्सरपर्यन्तानि। तेषां स्वरूपमग्रे निरूपयिष्यते। अस्मिन्नध्याये तु सूत्रकारेण द्विसुत्याका द्व्यहास्त्रयः, त्रिसुत्याकाः पञ्च, चतुःसुत्याकाश्च-त्वारः, पञ्चसुत्याकास्त्रयः, षट्सुत्याकास्त्रयः, सप्तसुत्याकाः सप्त, एकोऽष्टसुत्याकः, द्वौ नवसुत्याकौ, चत्वारो दशसुत्याकाः, एकादशसुत्याक एकः पौण्डरीक इति मिलित्वा त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याका अहीना उक्ताः। द्वादशाहाख्योऽहीनो द्वादशसुत्याकोऽनेकविधः। एतेषां सर्वेषां द्वादशोपसत्कत्वं मासापवर्गता च। अत्र षोडश दीक्षाः, द्वादशोपसदः, एका सुत्या चेति मासैकसाध्यता द्व्यहस्याहीनस्य। एवमितरत्र यथा सुत्या वर्धते तथा दीक्षादिनं न्यूनीभवति। यथा त्रिसुत्याके पञ्चदश दीक्षाः, चतुःसुत्याके चतुर्दश दीक्षा इत्यादि। तत्रापि द्वादशाह-जामदग्न्य-चतूरात्राणां न मासापवर्गता, किन्तु तदतिरिक्तानामेव। द्वादशाहस्य तु द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदो द्वादश सुत्या इति षट्त्रिंशद्दिनसाध्यत्वम्।

तत्रादौ त्रयोदशातिरात्रसंस्थाका अहीनास्तत्तत्फलमुद्दिश्य सूत्रकारेणोक्ताः, तत्रादित श्चत्वारः षोडशिग्रहवर्जिताः, अन्ये सषोडशिका एव। तत्र-नवसप्तदशः, विषुवान्, गौः, आयुः, ज्योतिष्टोमः, विश्वजित्, त्रिवृत्, पञ्चदशः, सप्तदशः, एकविंशः, अप्तोर्यामः, अभिजित्, सर्व-स्तोम इति तेषां क्रमशः संज्ञा।

ततो द्व्यहास्त्रयः—आङ्गिरस-चैत्ररथ-कापिवननामानः षोडशदीक्षा द्वादशोपसत्का द्विसुत्याकाः। अत्राङ्गिरसोऽग्निष्टोमसंस्थः, इतरावषोडशिकावतिरात्रसंस्थाकौ।

ततस्त्र्यहाः पञ्च—गर्ग-बैद-छन्दोमाऽन्तर्वसु-पराकनामानस्त्रिसुत्याः पञ्चदशदीक्षा द्वादशोपसत्काः। तत्र प्रथमोऽग्निष्टोमसंस्थः, द्वितीय उक्थसंस्थः, तृतीयोऽतिरात्रसंस्थः चतुर्थपञ्चमयोः संस्था गर्गत्रिरात्रवत्।

चत्वारश्चतुरहाश्चतुःसुत्याका अत्रिचतुर्वीर-जामदग्न्य-वसिष्ठसंसर्प-विश्वामित्र नामानश्चतुर्दशदीक्षा द्वादशोपसत्काः। अत्रोपसदः पुरोडाशिन्यो भवन्तीति विशेषः।

ततस्त्रयः पञ्चाहाः पञ्चसुत्याका द्वादशोपसत्कास्त्रयोदशदीक्षाका—देवपञ्चाहः, पञ्चशारदीयः, व्रतवानितिनामानः।

ततः षडहास्त्रयः क्रतवो द्वादशदीक्षाका द्वादशोपसत्काः षट्सुत्याकाः। तत्र प्रथम-द्वितीययोः ऋतुप्रथमः, पृष्ठ्यावलम्ब इति क्रमेण संज्ञा। तृतीयस्य तु न काऽपि विशेषसंज्ञा। प्रथमे पार्ष्ठिकानि पञ्चाहानि, षष्ठो विश्वजिदतिरात्रः। प्रत्यहमैन्द्राग्नः सवनीयः पशुः स्तोमायनं वा। एवमग्रेऽपि।

ततः सप्त सप्ताहा अहीना द्वादशोपसत्का एकादशदीक्षाः सप्तसुत्याकाः। तत्र क्रमेण ज्योतिः, गौः, आयुः, अभिजित्, विश्वजित्, सर्वजित्, सर्वस्तोम इति सप्ताहानि। एषु ज्योतिः, अभिजित्, विश्वजिदित्यग्निष्टोमसंस्थाः। गौः आयुः इत्युक्थ्यसंस्थे, सर्वजित्समहाव्रतः, सर्वस्तोमोऽतिरात्र इति।

अष्टाह एक एकाहो द्वादशोपसत्कोऽष्टसुत्यो दशदीक्षः। अत्र पृष्ठ्यः षडहः, ततो महाव्रतं, ततोऽतिरात्र इत्यहःक्लृप्तिः।

ततो नवाहौ द्वावेकाहौ द्वादशोपसत्कौ नवसुत्यौ नवदीक्षौ। अत्र पृष्ठ्यः षडहः, ततस्त्रयस्त्रिकद्रुकाः। द्वितीये नवरात्रे प्रथमं त्रिकद्रुकास्त्रयः, ततः पञ्चाहानि पार्ष्ठिकानि, ततोऽतिरात्र इति।

चत्वारो दशरात्रा एकाहा द्वादशोपसत्का दशसुत्याका अष्टदीक्षाः। चतुर्णां क्रमेण त्रिककुप्, कौसुरुविन्दः, पूर्दशरात्रः, छन्दोमदशाह इति संज्ञा। तत्र प्रथमे प्रथम-तृतीय-चतुर्थ-षष्ठ-सप्तम नवमान्यहान्यग्निष्टोमसंस्थानि, दशमोऽतिरात्रः, शेषाण्युक्थ्यसंस्थानीति।

द्वितीये दशरात्रे—प्रथमतस्त्रयोऽग्निष्टोमसंस्थाः, ततः षडुक्थ्याः, दशमोऽतिरात्र इति।

तृतीये दशरात्रे—प्रथम-तृतीय पञ्चमसप्तम-नवमेषु अग्निष्टोमसंस्था, दशमेऽतिरात्रसंस्था, शेषेषूक्थ्यसंस्थेति।

चतुर्थे दशरात्रे—प्रथमः पृष्ठ्यावलम्बः, ततः पञ्चाहः पृष्ठ्यः, ततश्चत्वारो दशरात्राः, दशमोऽतिरात्र इति। एकादशरात्र एकोऽहीनो द्वादशोपसत्क एकादशसुत्यः सप्तदीक्षोऽयुतदक्षिणाक इत्यहीनाः।

(सत्राणां निरूपणम्)

अथ सत्राण्युच्यन्ते। सत्रलक्षणं पूर्वमुक्तम्। द्व्यहप्रभृति एकादशरात्रपर्यन्ता यागा अहीनाः, द्वादशरात्रं चाहीनात्मकं सत्रात्मकं चेति पूर्वं निरूपितम्। तत्र द्वादशाहः पूर्वमुक्तः। अत्र त्रयोदशरात्रप्रभृति रात्रिसत्राण्युच्यन्ते।

तत्र सर्वेषु रात्रिसत्रेषु द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदश्च भवन्ति। सुत्यास्तु त्रयोदशरात्रिसत्रे त्रयोदश, चतुर्दशरात्रे चतुर्दश, पञ्चदशरात्रे पञ्चदश, एवमेकैकवृद्ध्या चत्वारिंशद्रात्रिपर्यन्तेषु सत्रेषु चत्वारिंशत्सुत्या भवन्ति। तेन त्रयोदशरात्रः सप्तत्रिंशद्दिनसाध्यः, चतुर्दशरात्रोऽष्टत्रिंशद्दिनसाध्य इत्येवं चत्वारिंशद्रात्रसत्रं यावदेकैकाहस्य वृद्धिर्बोध्या। तत एकान्नपञ्चाशद्रात्राणि सप्त सत्राणि, ततः शतरात्रसंज्ञकमेकं सत्रमिति सप्तत्रिंशत्संख्याकानि रात्रिसत्राणि सन्ति।

तत्र त्रयोदशरात्रसंज्ञकं सत्रत्रयम्। तत्र प्रथमे-त्रयोदशरात्रे-प्रायणीयोऽतिरात्रः १, ततः पृष्ठ्यः षडहः २-७, ततः सर्वस्तोमोऽतिरात्रः ८, ततश्चत्वारश्छन्दोमाः ९-१२, तत उदयनीयोऽतिरात्र १३ इत्यहःक्लृप्तिः।

द्वितीये त्रयोदशरात्रे—प्रायणीयोऽतिरात्रः १, पृष्ठ्यः षडहः २-७, चत्वारश्छन्दोमाः ८-१२, महाव्रतम्, १२ उदयनीयोऽतिरात्र इति क्रमः।

तृतीये त्रयोदशरात्रे—प्रायणीयोऽतिरात्रः १, चतुर्विंशमहः २, अभिजित् ३, त्रयः स्वरसामानः ४-६, विषुवान् ७, त्रयः स्वरसामानः ८-१०, विश्वजित् २, महाव्रतम् १२, उदयनीयोऽतिरात्र १३ इति।

ततश्चतुर्दशरात्रसंज्ञकं सत्रत्रयम्। तत्र-आदौ प्रायणीयोऽतिरात्रः, १, ततः पृष्ठ्यौ षडहौ २-१३, तत उदयनीयोऽतिरात्र १४ इति क्रमः।

द्वितीये चतुर्दशरात्रे— प्रायणीयोऽतिरात्रः १, ज्योतिः २, आयुः, ३, गौः ४ पृष्ठ्यः षडहः ५-१०, गौः ११, आयुः १२, ज्योतिः १३, उदयनीयोऽतिरात्र १४ इति।

तृतीये चतुर्दशरात्रे—प्रायणीयः १, गौः २, आयुः ३, पृष्ठ्यः षडहः ४-९, चत्वारश्छन्दोमाः १०-१३ उदयनीय १४ इति।

ततः पञ्चदशरात्रसंज्ञं सत्रचतुष्टयम्। तत्र प्रथमे प्रायणीयः १, पृष्ठ्यः २-७ महाव्रतम् ८, पृष्ठ्यः ९-१४, उदयनीय १५ इति क्रमः।

द्वितीये—प्रायणीयः १, अग्निष्टुत् २, ज्योतिर्गौरायुः ३-५, पृष्ठ्यः ६-११, आयुर्गौर्ज्योतिः १२-१४ उदयनीय १५ इति क्रमः।

तृतीये—प्रायणीयोऽग्निष्टुत् १, ज्योतिरायुर्गौः २-४, पृष्ठ्यः ५-१०, चत्वारश्छन्दोमाः १२-१४, उदयनीय १५ इति क्रमः।

चतुर्थे पञ्चदशरात्रे—प्रायणीयेऽतिरात्रः १, शेषं तृतीयवत् २-१५ इति।

षोडशरात्रे—प्रायणीयः १, ज्योतिर्गौरायुः २-४, पृष्ठ्यः ५-१०, चत्वारश्छन्दोमाः ११-१४, महाव्रतम् १५, उदयनीय १६ इति।

अष्टादशरात्रे प्रायणीयः १, अभिप्लवः २-७ पृष्ठ्यः १-९३, चत्वारश्छन्दोमाः १४-६७, उदयनीय १८ इति।

एकोनविंशतिरात्रे—प्रायणीयः १, अभिप्लवः षडहः २-७, शेषं पूर्ववत्।

विंशतिरात्रे—प्रायणीयः १ अभिप्लवः षडहः २-७, अभिजित् ८, विश्वजित् ९, पृष्ठ्यः षडहः १०-१५, चत्वारश्छन्दामाः १६-१९, उदयनीय २० इति विंशतिर्दिनानि।

एकविंशतिरात्रसंज्ञकं सत्रद्वयम्। तत्र—प्रथमे—अषोडशिकः प्रायणीयोऽतिरात्रः १, अभिप्लवौ षडहौ ९-२०, उदयनीय २१ इति।

द्वितीये—प्रायणीयः १, पृष्ठ्यः २-७, त्रयः स्वरसामानः ८-१०, विषुवान् ११, त्रयः स्वरसामानः १२-१४ पृष्ठ्यः १५-२०, उदयनीय २१ इति।

द्वाविंशतिरात्रे सत्रे—प्रायणीयः १, ज्योतिर्गौरायुः २-४, अभिप्लवः ५-१०, पृष्ठ्यः ११-१६, चत्वारश्छन्दोमाः १७-२०, महाव्रतम् २१, उदयनीय २२ इति।

त्रयोविंशतिरात्रे सत्रे—प्रायणीयः १, अभिप्लवस्य पञ्चाहः २-६, अभिप्लवः ७-१२, पृष्ठ्यः १३-१८ छन्दोमाः १९-२२, उदयनीय २३ इति।

प्रथमे चतुर्विंशतिरात्रे सत्रे प्रायणीयः १, अभिप्लवौ द्वौ २-१३, पृष्ठ्यः १४-१९, छन्दोमाः २०-२३, उदयनीय २४ इति दिनानि ।

द्वितीये चतुर्विंशतिरात्रे—प्रायणीयः १, पृष्ठ्यस्तोमः षडहः (२-७) अग्निरुक्तोऽग्निष्टोमः ८, पृष्ठ्यस्य षडहस्य त्रीण्युत्तराण्यहानि प्रतिलोमानि ९-११, (६, ५, ४) तान्येवानुलोमानि १२-१४, (४, ५, ६), अनिरुक्तोऽग्निष्टोमः १५, पृष्ठ स्तोमः षडहः (१६-२१) अग्निष्टोमावनिरुक्तौ २२-२३, उदयनीय २४ इति ।

पञ्चविंशतिरात्रे—प्रायणीयः, १ अभिप्लवौ-२-१३, पृष्ठ्यः १३-१९, छन्दोमाः २०-२३, महाव्रतम् २४, उदयनीय २५ इति ।

षड्विंशतिरात्रे—प्रायणीयः १, गो-आयुषी २-३, अभिप्लवौ ४-१५, पृष्ठ्यः १६-२१, छन्दोमाः २२-२५ उदयनीय २६ इति क्रमः ।

सप्तविंशतिरात्रे—प्रायणीयः १, ज्योतिर्गौरायुः २-४, अभिप्लवौ ५-१६, पृष्ठ्यः १७-२२ छन्दोमाः २३-२६, उदयनीय २७ इति ।

अष्टाविंशतिरात्रे—प्रायणीयः १, ज्योतिर्गौरायुः २ ४, अभिप्लवौ५-१६, पृष्ठ्यः १७:२२ छन्दोमाः २३-२६ महाव्रतम् २७ उदयनीय २८ इति क्रमः ।

एकोनत्रिंशद्रात्रे—प्रायणीयः १, अभिप्लवस्य पञ्चाहः २-६, अभिप्लवौ ७-१८, पृष्ठ्यः १९-२४ छन्दोमाः २५-२८, उदयनीय २९ इति ।

त्रिंशद्रात्रे—प्रायणीयः १, त्रयोऽभिप्लवाः २-१९, पृष्ठ्यः २०-२५, छन्दोमाः २६-२९, उदयनीय ३० इति ।

एकत्रिंशद्रात्रे—छन्दोमानन्तरं महाव्रतमधिकम्, अन्यत्पूर्ववत् ।

द्वात्रिंशद्रात्रे—प्रायणीयः १, गो-आयुषी २-३, त्रयोऽभिप्लवाः ४-२१ पृष्ठ्यः २२-२७, छन्दोमाः २८-३१ उदयनीय ३२ इति ।

ततस्त्रयस्त्रिंशद्रात्रं सत्रत्रयम् । तत्र प्रथमे प्रायणीयः १, त्रयोऽभिप्लवस्य पञ्चाहाः २-१६, विश्वजिदतिरात्रः १७, ततश्चतुर्थः पञ्चाहः १८-२२, पृष्ठ्यः २३-२८ छन्दोमाः २९-३२, उदयनीय ३३ इति ।

द्वितीये—प्रायणीयः १, अभिप्लवः २-७, अतिरात्रम् ८, अभिप्लवः ९-१४, अतिरात्रः १५, अभिप्लवः १६-२१, पृष्ठ्यः २२-२७, छन्दोमाः २८-३१, महाव्रतम् ३२, उदयनीय ३३ इति ।

तृतीये—प्रायणीयः १, त्रयोऽभिप्लवस्य पञ्चाहाः २-१६, विश्वजिदतिरात्रः १७ त्रयः पञ्चाहाः १८-३२, उदयनीय ३३ इति ।

चतुस्त्रिंशद्रात्रे—प्रायणीयः १, ज्योतिर्गौरायुः २-४, त्रयोऽभिप्लवाः ५-२२, पृष्ठ्यः २३-२८, छन्दोमाः २९-३२ महाव्रतम् ३३, उदयनीयश्चेति ३४ ।

पञ्चत्रिंशद्रात्रे—प्रायणीयः १, अभिप्लवस्य पञ्चाहः २-६, त्रयोऽभिप्लवाः ७-२४ पृष्ठ्यः २५-३०, छन्दोमाः ३१-३४, उदयनीयश्चेति ३५ ।

षट्त्रिंशद्रात्रे—प्रायणीयः १, चत्वारोऽभिप्लवाः २-२५, पृष्ठ्यः २६,-३१, छन्दोमाः ३-३५, उदयनीय ३६ इति ।

सप्तत्रिंशद्रात्रे—प्रायणीयः १, चत्वारोऽभिप्लवाः २-२५, पृष्ठ्यः २६-३१ छन्दोमाः ३२-३५, महाव्रतम् ३६, उदयनीय ३७ इति ।

अष्टत्रिंशद्रात्रे—प्रायणीयः १, गो-आयुषी २-३, चत्वारोऽभिप्लवाः ४-२७, पृष्ठ्यः २८-३३ छन्दोमाः ३४-३७, उदयनीय ३८ इति ।

एकोनचत्वारिंशद्रात्रे—प्रायणीयः १, ज्योतिर्गौरायुः २-४, चत्वारोऽभिप्लवाः ५-२८ पृष्ठ्यः २९-३४, छन्दोमाः ३५-३८, उदयनीय ३९ इति।

चत्वारिंशद्रात्रे—छन्दोमानन्तरं महाव्रतमधिकम्। अन्यत्पूर्ववदिति।

एकान्नपञ्चाशद्रात्रसंज्ञकानि सप्त सत्राणि। तत्र प्रथमे—प्रायणीयः १, कौसुरुबिन्द-त्र्यहः २-४, अतिरात्रः ५, नवोक्थ्याः ५-१४, एकः षोडशी १५, अतिरात्रः १६, द्वादशोक्थ्याः १७-२८, अतिरात्रः २९, पृष्ठ्यः ३०-३५, अतिरात्रः ३६, द्वादशोक्थ्याः ३७-४८, उदयनीय ४९ इति।

द्वितीये—प्रायणीयः १, अभिप्लवौ द्वौ २-१३, गो-आयुषी १४-१', अभिप्लवौ १६-२७, अभिजिद्विश्वजितौ २८-२९, अभिप्लवः ३०-३५, सर्वस्तोमः ३६, नवसप्तदशः ३७, पृष्ठ्यः ३८-४२, छन्दोमाः ४४-४७, महाव्रतम् ४८, उदयनीय ४९ इति।

तृतीये—प्रायणीयः १, चत्वारोऽभिप्लवाः २-२५, सर्वस्तोमः २६, अभिप्लवौ २७-३८, पृष्ठ्यः ३९-४४, छन्दोमाः ४५-४८, उदयनीय ४९ इति।

चतुर्थे—प्रायणीयः १, चतुर्विंशमहः २, त्रयोऽभिप्लवाः ३-२; नवरात्रः २१-२९, अभिप्लवः ३०-३५, आयुः ३६ गौः ३७, दशरात्रः ३८-४७ महाव्रतम् ४८, उदयनीय ४९ इति।

पञ्चमे—प्रायणीयः १, चत्वारो नवरात्राः २-३७, दशरात्रः ३८-४७, महाव्रतम् ४८, उदयनीय ४९ इति—

षष्ठे सप्तमे च—प्रायणीयः १, चत्वारोऽभिप्लवाः २-२५, महाव्रतम् २६, अभिप्लवौ २७-३८, दशरात्रः ३९-४८, उदयनीय ४९ इति।

शतरात्रे सत्रे—प्रायणीयः १, त्रिकद्रुकाः २-४, चतुर्दशाऽभिप्लवाः ५-८८, दशरात्रः ८९-९८, महाव्रतम् ९९, उदयनीय १०० इति।

ततः संवत्सरसाध्यमादित्यानामयननामकं सत्रम्। तत्र प्रायणीयः १, चतुर्विंशमहः २, अभिप्लवौ ३-१४, पृष्ठ्यः १५-२०, अभिप्लवौ २१-३२, एवं प्रथमो मासः। एवमेव द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-पञ्चमाः। षष्ठे त्रयोऽभिप्लवाः १८, पृष्ठ्यः १९-२४, बृहस्पतिसवः २५, स्वरसामानस्त्रयः २६-२८ इति।

ततोऽङ्गिरसामयननामकं सत्रं संवत्सरसाध्यम्। तच्च गवामयनवत्।

एवं इति वातवतोरयननामकं सत्रं संवत्सरसाध्यम्। तदपि गवामयनवत्।

ततः कुण्डपायिनामयननामकं संवत्सरसाध्यं सत्रम्। अत्र मासं यावद्दीक्षाः, ततो मासं यावदग्निहोत्रम्, ततो मासं यावद्दर्शपूर्णमासौ, ततो मासं यावद्वैश्वदेवं पर्व, ततो मासं वरुणप्रघासाः, ततो मासं साकमेधाः ततो मासं शुनासीरीयम्। एव मास षट्केऽतीते उत्तरान् षट् मासान् इतिवातवतोरयनस्य पूर्वेण पक्षेणानुतिष्ठेत्। अत्र होतुद्गातृमैत्रावरुणप्रस्तोतृप्रतिप्रस्थातारः पञ्चर्त्विजो, नान्ये। तत्र होता आध्वर्यव—पोत्रीय-हौत्राणि कुर्यात्। एवमुद्गाता नेष्ट्रच्छावाकीये, मैत्रावरुणो ब्रह्मत्वप्रतिहर्त्रे, प्रस्तोता ब्राह्मणाच्छंसिग्रावस्तोत्रीये, प्रतिप्रस्थाताऽऽग्नीध्रोन्नेत्रे कुर्यात्।

ततः सर्पसत्रं संवत्सरसाध्यम्। तत्र सर्वं गवामयनमेव भवति। अथवा पूर्वं प्रायणीयं कृत्वा ततो द्वन्द्वसोमानां द्वितीयो विराडेकाहोऽग्निष्टोमसंस्थः, तथा कौसुरुबिन्दस्य यद् द्वितीयं त्रिवृदग्निष्टोमः, एतदहर्द्वयं व्यत्यस्य व्यत्यस्य प्रयुञ्जानः सर्वं सूत्रं पूरयेत्।

ततस्तापश्चिताख्यं सत्रं त्रिसंवत्सरसाध्यम्। अत्र संवत्सरं दीक्षाः, संवत्सरमुपसदः, संवत्सरं सुत्याश्च भवन्ति। सर्वमत्र गवामयनवत्।

ततो महातापश्चितं पञ्चसंवत्सरसाध्यम् । अत्र संवत्सरत्रयं यावदुपसदः, शेषं तापश्चितेन समानम् ।

ततः क्षुल्लकतापश्चितं सत्रम् । तत्र चतुर्भिश्चतुर्भिर्मासैर्दीक्षा उपसदः सुत्याश्च भवन्ति ।

ततोऽग्निसत्रं नाम सहस्रसुत्याकम् । तत्र—प्रायणीयः, १, त्रिकद्रुकाः २-४ चतुःषष्टं शतमभिप्लवाः ५-९८८ पृष्ठ्यः ९८९-९९८, छन्दोमाः ९९५-९९८ महाव्रतम् ९९९ उदयनीय १००० इति क्रमः ।

ततस्त्रिसंवत्सरं नाम सत्रम् । अत्र षष्टिर्दीक्षाः संवत्सरमुपसदः, त्रिसंवत्सरं सुत्याश्च भवन्ति ।

ततश्चत्वारि महासत्राणि—तत्र प्रजापतिसत्रं प्रथमम् । तत्र द्वादशसंवत्सरं सुत्याः, उपसदो दीक्षाः ।

ततः शाक्त्यानामयनसंज्ञं सत्रं द्वितीयम् । तत्र षट्त्रिंशत्संवत्सरं सुत्याः ।

ततः साध्यानामयनसंज्ञकं सत्रं तृतीयम् । तत्र शतसंवत्सरं सुत्याः । ततो विश्वसृजामयनसंज्ञं सत्रं तुरीयम् । तत्र सहस्रं सुत्याः ।

ततः सारस्वतसत्राणि यात्सत्राणि इति वा प्रसिद्धानि त्रीणि सत्राणि । एषां दीक्षाः सरस्वतीसमुद्रसङ्गमे प्रभासक्षेत्रे भवन्ति । अत्र चतुर्थस्य सारस्वतसत्रस्य दार्षद्वतमिति संज्ञा ।

ततस्तुरायणं नाम सत्रमिति ।

एवं ग्रन्थे प्रविविक्षूणां ग्रन्थपरिश्रमं वि व पूर्वं सामान्यतः पदार्थमधिजगमिषतां छात्राणां पदार्थज्ञानं सम्पादयितुकामेन मया ग्रन्थस्था एव विषयाः सङ्ग्रहेण निरूपिताः । विशेषतस्तु तत्तत्प्रकरणादेवागन्तव्या इति शम् ।